

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН МУҲАНДИСЛИК-ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

«Педагогика ва педагогик технологиялар» кафедраси

**КАСБИЙ ПЕДАГОГИКА
фанидан**

МА Ё Р У ЗА М А Т Н И

Наманган – 2014

**Тузувчилар: п.ф.н., доц. И.Раҳимов, п.ф.н., доц. Қ.О.Шодманов,
У. Маҳмудхўжаев, У. Хидиров Касбий педагогика. Маърузалар матни. – Н.
НамМПИ, 2014 й.- 180 б.**

Бугунги кунда олий таълимнинг асосий вазифаларидан бири замонавий таълимий-касбий дастур асосида юқори самарали таълим жараёнини ва малакали кадрлар тайёрлашни таъминлаш ҳисобланади. Ушбу ўқув қўлланмада Касбий педагогика курсининг фанлар тизимида тугган ўрни, мазмуни, мақсад ва вазифалари, касбий таълим педагогикаси қонуниятлари, касб таълими тамойиллари, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандарти, ўқув жараёнида ўқитиш воситалари, замонавий педагогик технологиялар, талаба ёшларни маънавий-ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялаш вазифалари ва унинг имкониятлари қабилар ўрин олган.

Ушбу маъруза матни тузишда Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети доценти М.Ҳакимова муаллифлигида ёзилган “Касб педагогикаси” ўқув қўлланмасидан мукамал фойдаландик. Бунинг учун ушбу муаллифга ўз миннадорчилигимизни билдирамыз

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ.....	12
I боб. Ўзбекистон Республикасида таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида касб педагогикаси	
1.1. Ўзбекистонда касб таълими ислоҳоти.....	14
1.2. Касб педагогикасининг ривожланиш босқичлари.....	17
1.3. Кадрлар тайёрлаш жараёнидаги касбий-малакавий ўзгаришлар; касбларни таҳлил қилиш методлари.....	18
1.4. Олий касбий таълим ва унинг ривожланиш даражаси.....	20
II боб. Касб педагогикаси асослари	
2.1. «Касб педагогикаси» фанининг фалсафий–методологик асослари.....	23
2.2. Маънавий ва маданий шаклланиш жараёни. Малакавий тайёргарликда асосий дидактик босқичлар.....	25
2.3. Касб педагогикаси методлари.....	28
2.4. Касб педагогикасининг тарих саҳифалари.....	29
2.5. Ўзбекистонда касб таълимини ривожлантиришда хорижий тажрибалардан фойдаланиш.....	32
2.6. Германия ва Францияда касб таълимининг тузилмаси.....	35
III боб. Ҳар томонлама етук ва юқори малакали ходимлар тайёрлашнинг назарий асослари	
3.1. Касб педагогикасининг қонуниятлари.....	40
3.2. Ҳар томонлама етук ва юқори малакага эга бўлган ходимлар тайёрлаш.....	42
3.3. Босқичли ўқитиш назарияси. Технологик билимларнинг узлуксизлиги.....	43
3.4. Ишлаб чиқариш таълимининг даврлари... ..	44
IV боб. Касб педагогикасида таълим жараёни	
4.1. Касб педагогикасида таълим жараёнининг моҳияти ва тузилиши.....	46
4.2. Касб таълимининг тамойиллари.....	49
4.3. Педагогик жараённи лойиҳалаш. Лойиҳалаш жараёнининг объекти ва муаммолари.....	52
4.3. Таълим оловчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш.....	55
V боб. Касб педагогикасида таълим мазмуни	
5.1. Ўзбекистон Республикасида касб таълимининг мазмун-моҳияти	58
5.2. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш.....	62
5.3. Ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандарти.....	65
5.4. Таълим мазмуни тузилмасининг макро ва микродаражаси.....	68
VI боб. Касб педагогикасида таълим методлари	
6.1. Касб таълим методлари ва уларнинг умумий тавсифномаси.....	71

6.2. Назарий таълим ва ишлаб чиқариш таълим методлари.....	76
6.3. Ишлаб чиқариш жараёнида фаоллик методи.....	79
6.4. Ўқитиш жараёнида таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш.....	80

VII боб. Ўқитиш воситаларининг яратилиши ва қўлланилиши. Ўқув жараёнида ўқитиш воситалари

7.1. Ўқитиш воситалари дидактиканинг категорияси сифатида.....	85
7.2. Ҳозирги замон ўқув воситаларининг тавсифномаси.....	88
7.3. Таълим воситалари ва уларнинг турлари.....	92
7.4. Ўқитиш воситаларининг ривожланиш истикболлари.....	94
7.5. Ўқув жараёнига янги ахборот технологияларини киритиш йўллари.....	97

VIII боб. Касбий таълимда инновацион технологиялар

8.1. Касбий педагогикасида инновацион технологиялар.....	100
8.2. Ўқитиш технологиялари мажмуавий интерактив тизим сифатида.....	105
8.3. Семинар дарсларини ташкил этишда интерактив методлар.....	108
8.4. Ўқитиш технологияларини лойиҳалаш.....	109
8.5. Педагогик амалиётда инновацион технологияларни қўллаш.....	114

IX боб. Касбий фанларни ўқитиш жараёнида илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш

9.1. Таълим технологияси ва унинг тузилиши.....	121
9.2. Касбий таълимда ахборот технологиялари.....	127
9.3. Муаммоли таълим технологияси ва унинг мақсади, вазифаси.....	130
9.4. Касбий фанларни ўқитишда илғор педагогик технологияларни қўллашнинг аҳамияти ва зарурати.....	135

X боб. Касб таълими муассасида тарбиявий ишлар назарияси ва амалиёти

10.1. Талаба ёшларнинг маънавий-ахлоқий одатларини тарбиялаш	142
10.2. Касб таълими муассасаларида олиб борилаётган тарбиявий ишларнинг асосий моҳияти.....	144
10.3. Касб таълими муассасаларида ахлоқий тарбия муаммоси.....	146
10.4. Ёшларни касбга йўналтиришда миллий истиклол мафкурасига асосланган маънавий-ахлоқий, маданий-маиший ишлар.....	148

XI боб. Касбий таълимда бошқариш қобилиятини шакллантириш

11.1. Ўқув-тарбиявий жараёнида бошқариш.....	152
11.2. Педагогик жамоа – ўқув муассасасини бошқаришнинг объекти.....	154
11.3. Педагогик фаолиятни бошқариш дастури.....	156
11.4. Бошқарув фаолиятини амалга оширишда маркетинг.....	157
11.5. Раҳбар ва унинг шахси.....	159

ХП боб. Мухандис-педагог кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш	
12.1. Касбий малакавий тузилмада кадрларнинг ўзгариши.....	162
12.2. Ходимлар ихтисослигини таҳлил қилиш методикаси.....	164
12.3. Кенг қамровли ва юқори малакали ходимлар тайёрлашга қўйиладиган асосий талаблар.....	166
12.4. Ходимлар олий таълими.....	169
 Глоссарий.....	 174
 Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	 176

С О Д Е Р Ж А Н И Е

ВВЕДЕНИЕ.....	12
Глава I. Профессиональная педагогика на новом этапе развития образования в Республике Узбекистан.	
1.1. Реформы профессионального образования в Узбекистане.....	14
1.2. Этапы развития профессиональной педагогики.....	17
1.3. Профессионально-квалификационные преобразования в процессе подготовки кадров; методы анализа профессий.....	18
1.4. Высшее профессиональное обучение и степень его развития.....	20
 Глава II. Основы профессиональной педагогики.	
2.1. Философско-методологические основы курса «Профессиональной педагогики».....	23
2.2. Процесс духовного и культурного формирования. Основные дидактические этапы квалификационной подготовки.....	25
2.3. Методы в профессиональной педагогике.	28
2.4. Исторические вехи профессиональной педагогики.....	29
2.5. Использование зарубежного опыта в развитии профессионального образования Узбекистана.....	32
2.6. Структура профессионального образования в Германии и Франции.....	35
 Глава III. Теоретические основы подготовки кадров высокой квалификации широкого профиля.	
3.1. Закономерности профессиональной педагогики.	40

3.2. Расширенная рабочая модель работника высокой квалификации широкого профиля.....	42
3.3. Ступенчатая теория обучения. Непрерывность технологических знаний.....	43
3.4. Периоды производственного образования.....	44

Глава IV. Процесс обучения в профессиональной педагогике.

4.1. Сущность и структура процесса обучения в профессиональной педагогике.....	46
4.2. Принципы профессионального обучения.....	49
4.3. Проектирование педагогического процесса. Объект и проектирования процесса и проблемы.....	52
4.4. Организация учебной деятельности обучающихся. Восприятие, мышление, запоминание и применение учебного материала.....	55

Глава V. Содержание обучения в профессиональной педагогике.

5.1. Основное содержание профессионального образования в Республике Узбекистан.....	58
5.2. Государственные образовательные стандарты среднего специального и профессионального образования.....	62
5.3. Макростепень структуры содержания образования.....	65
5.4. Структура микростепени содержания образования.....	68

Глава VI. Методы обучения в профессиональной педагогике.

6.1. Методы обучения в профессиональной педагогике и их общая классификация.....	71
6.2. Теоретическое обучение и производственные методы.....	76
6.3. Метод активности в процессе производства.....	79
6.4. Контроль за знаниями, приёмами и навыками обучающихся в процессе обучения.....	80

Глава VII. Создание и применение средств обучения. Средства обучения и процессе образования.

7.1. Средства обучения в качестве категории дидактики.....	85
7.2. Характеристика современных средств обучения.....	88
7.3. Средства обучения и их виды.....	92
7.4. Перспективы развития средств обучения.....	94
7.5. Введение новых информационных технологий в процесс обучения.....	97

Глава VIII. Инновационные технологии в профессиональном образовании.

8.1. Инновационные технологии в профессиональном образовании.....	100
8.3. Образовательные технологии в качестве интерактивной комплексной структуры.....	105

8.3. Роль интерактивных методов при организации семинарских занятий.....	108
8.4. Проектирование образовательных технологий.....	109
8.5. Использование интерактивных методов в педагогической практике.....	114

Глава IX. Применение передовых педагогических технологий в процессе преподавания профессиональных дисциплин.

9.1. Образовательная технология и ее структура.....	121
9.2. Информационные технологии в профессиональном образовании.....	127
9.3. Проблемная образовательная технология, ее цель и задачи.....	130
9.4. Значение и необходимость применения передовых педагогических технологий в преподавании профессиональных дисциплин.....	135

Глава X. Теория и практика воспитательной работы в профессиональном учебном заведении

10.1. Задачи воспитания духовно-нравственных традиций у студентов.....	142
10.2. Основная сущность проводимых воспитательных работ в профессиональном учебном заведении.....	144
10.3. Проблемы воспитания нравственности в профессиональном учебном заведении.....	146
10.4. Духовно-нравственные, культурно-бытовые направления, основанные на национальном независимом мышлении при ориентации молодежи при выборе профессии.....	148

Глава XI. Управление профессиональным учебным заведением.

11.1. Управление учебно-воспитательным процессом.....	152
11.2. Педагогический коллектив как объект управления учебным заведением.....	154
11.3. Программа управления педагогической деятельностью.....	156
11.4. Маркетинг в практике применения управленческой деятельности.....	157
11.5. Личность руководителя.....	159

Глава XII. Подготовка и повышение квалификации кадров педагогов-экономистов.

12.1. Изменение кадров в профессионально квалификационной структуре.....	162
12.2. Методика анализа специальности работников.....	164
12.3. Основные требования к подготовке кадров высокой квалификации широкого профиля.....	166
12.4. Теоретические и практические навыки в профессиональной деятельности.....	169

Глоссарий.....	174
Список использованной литературы.....	176

Contents

Introduction.....	12
Chapter I. Professional Pedagogics in the new stage of development in the Republic of Uzbekistan.	
1.1. Reforms of professional education in Uzbekistan.....	14
1.2. Development stages of professional Pedagogics.....	17
1.3. Professional and qualification reform in the process of personnel preparation; methods of analyzing profession.....	18
1.4. Higher professional education and degree of its development.....	20
Chapter II. Bases of professional Pedagogics.	
2.1. Philosophical and methodological bases of “Professional Pedagogics” course.....	24
2.2. Role of professional Pedagogics as science.....	25
2.3. Process of spiritual and cultural forming. Main didactic stages of qualification training.....	28
2.4. Scientific methods in professional Pedagogics. Process sides of education.....	29
2.5. Historical landmarks of professional Pedagogics.....	32
2.6. The use of foreign experience in the development of professional education in Germany and France.....	35
Chapter III. Theoretical bases of personnel preparation of high qualification of wide profile.	
3.1. Conformity to natural laws of professional Pedagogics.....	40
3.2. Widened working model of worker of high qualification of wide profile.....	42
3.3. Theory of education step by/step. Constancy of technological knowledge.....	43
3.4. Periods of education process. Primary, preparatory, mastering profession and final period.....	44
Chapter IV. Education process in the professional Pedagogics.	
4.1. Essence and structure of education process in the professional Pedagogics.....	46
4.2. Principles of professional training.....	49

4.3. Planning of Pedagogical process. Object and planning of process and problems.....	52
4.4. Organizing the educational activities of learners. Listening, way of thinking, remembrance and the use of educational material.....	55

Chapter V. Contents of education in the professional Pedagogics.

5.1. State educational standards of secondary specialized and professional education.....	58
5.2. Main contents of professional education the Republic of Uzbekistan.....	62
5.3. Macro degree structure of the contents of education.....	65
5.4. Structure of contents of education.....	68

Chapter VI. Methods of teaching in the professional Pedagogics.

6.1. Methods of teaching in the professional Pedagogics and their general classification.....	71
6.2. Theoretical teaching and production methods.....	76
6.3. Method of activity in the production process.....	79
6.4. Control for knowledge, methods and experience of learners in teaching process.....	80

Chapter VII. Creation and the use of teaching means. Means of teaching and education process.

7.1. Description of modern means of teaching.....	85
7.2. Means of teaching as the category of didactics.....	88
7.3. Means of teaching and their forms.....	92
7.4. Prospects of the development of means of teaching.....	94
7.5. Introduction of new information technology in the education process.....	97

Chapter VIII. Innovation technology in the professional education.

8.1. Innovation technology in the professional education.....	100
8.2. Educational technology as the interactive complex structure.....	105
8.3. Role of interactive methods in the time of organizing the seminar lessons.....	108
8.4. Planning the educational technology.....	109
8.5. The usage of interactive methods in the pedagogical practice.....	114

Chapter IX. Using the advanced pedagogical technology in the process of teaching professional subjects.

9.1. Educational technology and its structure.....	121
9.2. Information technology in the professional technology.....	127
9.3. Problem educational technology, its purpose and tasks.....	130
9.4. Importance and necessity of using the advanced pedagogical technology in teaching professional subjects.....	135

Chapter X. Theory and practice of educational work in the professional, educational institutions.

10.1. Educational tasks of spiritual and moral traditions at students.....	142
10.2. Main essence of the conducted educational work in the professional, educational institutions.....	144
10.3. Spiritual and moral, cultural and everyday measures based on national independent mentality in the time of orientation of young people in the choice of profession.....	146
10.4. Problems of education morals in the professional educational establishments.....	148

Chapter XI. Managing the professional educational establishments.

11.1. Managing the educational process.....	152
11.2. Pedagogical collective as the object of management of the educational establishments.....	154
11.3. Programme of management of the pedagogical activities.....	156
11.4. Marketing in the practice of using the administrative activities.....	157
11.5. Personality of a leader.....	159

Chapter XII. Preparation and raising of qualifications of personnel of teachers-economists.

12.1. Change personnel in the professional qualifying structure.....	162
12.2. Main functions in the production process.....	164
12.3. Methods of analyzing of the speciality of employees.....	166
12.4. Main requirements to the preparation of personnel of high qualification of wide profile.....	169

Glossary.....	174
---------------	-----

List of used literature.....	178
------------------------------	-----

КИРИШ

Республикаимиз мустақилликка эришганидан сўнг, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари сингари касбий педагогикани ривожлантириш борасида ҳам бир талай ишлар амалга оширилди. Жумладан, «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида шакллантирилаётган узлуксиз таълим тизимида касб таълимига алоҳида ўрин берилиши натижаси сифатида касб-хунар коллежлари ва лицейларнинг тизими шаклланди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» юксак умумий маданиятга ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолинка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда тўғри йўл топа билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантириш, шунингдек ҳар томонлама камол топган, ҳаётга мослашган, таълим ва касб-хунар дастурларини пухта ўзлаштирган, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутган педагогик ғояни илгари суради.

Республикада иқтисодий эркинлаштириш ва бу соҳада амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш билим олишга, иқтисодий сир-асрорларини ўрганишга бўлган ҳаракатни, фанни чуқур ўрганишга бўлган талабларни ҳам кучайтиради. Бу эса, ўз навбатида, иқтисодий қонунларни яхши биладиган, турли вазиятларни таққослаш, иқтисодий ресурслар чекланганлиги шароитида самарали хўжалик юритиш учун муқобил вариантларни тўғри танлаш ва қарор қабул қилиш малакасига эга бўлган муҳандис-педагоглар тайёрлашнинггина эмас, балки уларга таълим-тарбия берадиган муҳандис-педагоглар тайёрлашни ҳам талаб қилади.

Мутахассислар тайёрлашдаги асосий мақсад зарур билимларни ўзлаштириш билан бирга талабаларнинг интеллектуал қобилиятини ривожлантириш, уларда мустақил фикрлаш ва қарор қабул қилиш кўникмасини ҳосил қилишдир.

Касбий педагогика жаҳон миқёсида тан олинган энг илғор методлар ва йўналишлар билан бойиб бормоқда. Бугунги кунда ўзининг кенг тадбиқини кутиб ётган, фаннинг бошқа соҳалари билан боғлиқ равишда ишлаб чиқилган янги концепциялар ва назариялар ривожлантирилмоқда.

“Касбий педагогика” фани нисбатан ёш ва кўп соҳаларда ривожланиб бораётган умумий педагогиканинг бир бўғини сифатида касбий-техник таълимнинг ривожланиши билан ўзаро уйғунликда тараққий қилиб бормоқда.

Республикада таълимни ривожлантиришнинг бугунги босқичида **“Касбий педагогика” фанининг асосий мақсади** - жаҳон талаблари даражасида янгиланиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослаша оладиган, иқтисодийтимизни буюк давлат даражасига кўтарадиган мутахассисларни тайёрлаш ва бу жараёнда асосий омил сифатида бериладиган ахборотлар ҳажмини эмас, балки ижодий ёндашувни шакллантириш, мустақил фикрлаш ва тадбиқ қилиш сифатларини тарбиялаш каби улуғвор вазифаларга қаратилиши зарур.

Касбий педагогиканинг **вазифаси** қуйидагилардан иборат:

- турли хил (ташкilotларда) корхоналарда самарали меҳнат фаолиятини амалга ошириш;

- аниқ бир ишлаб чиқаришнинг нафақат техник-технологик, балки ижтимоий-иқтисодий истиқболларини белгилаш;

- зарурият туғилганда, бошқарув ва ижро функцияларини биргаликда олиб бориш, иш қидириш давомида меҳнат бозорида тўғри йўл танлаш ва хусусий ишлаб чиқаришни йўлга қўя билиш.

Шунингдек, бўлажак муҳандис-педагоглар «Касбий педагогика» курсида мутахассислик бўйича билимларини кенгайтирадилар ҳамда янги тушунча ва қарашлар билан қуролланадилар. Ушбу ўқув қўлланма таълим олувчиларнинг

миллий мафкура тарбияси, талабани ривожлантириш асослари, ўқитувчи ва талаба шахсига қўйиладиган талаблар, касбий таълимнинг назарий ва амалий асослари ҳақидаги билимлар билан қуроллантириш вазифасини бажаради.

“Касбий педагогика” ўқув қўлланмасини тайёрлашда Р.Мавлонова, О.Тўраева, К.Холиқбердиевларнинг “Педагогика” дарслиги, Р.Мавлонова, О.Тўраева, К.Холиқбердиевларнинг “Педагогика” дарслиги, Ў.Қ.Толипов, М.Баракаев, Ш.С.Шариповларнинг “Касбий педагогика” маърузалар матни, А.Қ.Мунавваровнинг “Педагогика” ўқув қўлланмаси, И.Й.Турсунов, У.Н.Нишоналиевларнинг “Педагогика курси” дарслиги, Н.Н.Азизхўжаеванинг “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув қўлланмаси, Н.Хўжаев, Ж.Ҳасанбоевларнинг “Иқтисодий педагогика”, И.Иномовнинг “Иқтисодий тарбия назарияси” ўқув қўлланмасидан кенг фойдаланилди.

«Касбий педагогика» фанини ўрганиш давомида талабалар замонавий таълим технологияси, компьютер, ахборот технологияси, педагогик вазиятларни моделлаштириш, педагогик мазмундаги амалий ўйинлар, ўқув-услубий ва илмий-тадқиқот топшириқларини бажарадилар. Жумладан, «Аклий ҳужум», «Веер технологияси», «Бумеранг технологияси», «Муҳандис-педагог технологияси» каби технологиялардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу замонавий педагогик технологиялар ҳозирги давр учун, яъни инсоннинг ривожланиш даражаси ва техниканинг ривожланиш даражасига мос тушиши ҳамда инсон ва техник ресурсларнинг уйғунлигини таъминлаш керак. Мана шу мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда педагогик технологияларнинг мазмуни бугунги кунда кенг қўламда қараладиган бўлса, индивидуаллаштирилиши, ривожлантиришга йўналтирилиши даркор. Тор маънода хусусий педагогик технологияларнинг мазмуни маълум вазиятдан ва муаммолардан келиб чиққан ҳолда асосий тамойилларга асосланиб аниқланади.

Ушбу ўқув қўлланмада касбий фанларни ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари, ҳозирги пайтда кенг қўлланилиб келинаётган методлар, “Касб педагогикаси” фанини ўқитишдаги хорижий мамлакатларда тўпланган илғор тажрибалар ҳам ҳисобга олинган.

Мазкур ўқув қўлланма бу соҳадаги дастлабки интилишлар натижаси ўлароқ юзага келганлиги туфайли, унда айрим камчилик ва меъёрига етмаган ўринларнинг бўлиши табиий ҳол. Муаллиф билдирилган барча танқидий фикр—мулоҳаза ва таклифларни миннатдорчилик билан қабул қилади.

I боб. Ўзбекистон Республикасида таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида касбий педагогика

- 1.1. Ўзбекистонда касб таълими ислоҳоти
- 1.2. Касбий педагогиканинг ривожланиш босқичлари
- 1.3. Кадрлар тайёрлаш жараёнидаги касбий-малакавий ўзгаришлар; касбларни таҳлил қилиш методлари
- 1.4. Олий касбий таълим ва унинг ривожланиш даражаси

1.1. Ўзбекистонда касб таълими ислоҳоти

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлиб, миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқаришни, ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-хунар дастурларини онгли равишда танлаш ва кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа тарздаги шароитларни яратишни, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди.¹

Шу ўринда Президентимиз И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрларини таъкидлаш ўринлидир: «Айниқса ўсиб келаётган ёш авлод тақдирига ҳеч ким бефарқ қарай олмайди. Бунда олий ўқув юртларининг аҳамияти каттадир. Ёшларни қай усулда ўқитиш, уларни тарбиялаш, мустақил мамлакатнинг етук мутахассислари бўлишига қайғуриш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир. Бунда олий ва ўрта махсус таълим тизими савиясини жаҳон андозалари даражасига етказиш, халқ хўжалигида мутахассисликларга бўлган талаб ва эҳтиёжларни илмий таҳлил асосида аниқлаш, хорижий мамлакатлар тажрибасидан оқилона фойдаланиш шу куннинг долзарб вазифаларидандир».²

Туб ислохотларни амалга ошириш, бозор муносабатларини шакллантириш кўп жиҳатдан иқтисодий таълимга боғлиқдир. Кишиларда иқтисодий тафаккурни шакллантирмасдан туриб, чуқур ўзгаришларни амалга ошириб бўлмайди.

Мустақил тараққиётимизнинг босиб ўтган йўлига назар ташлар эканмиз миллий хўжалигимиз иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиб, инқироз ҳолатидан чиқарилганлиги, кўпгина соҳаларда барқарор ўсишга эришилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бозор механизмининг таркибий қисмлари қарор топди ва унинг инфратузилмалари вужудга келтирилди, ҳозирги кунда эса иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, иқтисодиётни ҳар тарафлама эркинлаштириш амалга оширилмоқда. Энг муҳими шу давр ичида миллий истиқлол ғояси ва мафкураси шаклланиб, кишиларимиз онгига сингиб бормоқда.¹

Бугунги кунда халқнинг бой замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида мутахассислар тайёрлашнинг мукаммал тизимини шакллантириш мамлакатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланган. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек: «... бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т.: «Шарк»нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1997.

² Каримов И.А. Илм – зиё салоҳияти – юрт бойлиги». / Маърифат. 1993 йил 21 июль.

¹ Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Т.: Молия, 2002, 3-бет.

оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири – буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз»².

Республикамизнинг энг нуфузли университетлари қаторида бўлган ва жаҳоннинг кўпгина нуфузли олий ўқув юртлари билан дипломатик алоқада бўлиб келаётган Тошкент Давлат Иқтисодиёт университетида иқтисодий таълимга бағишланган халқаро илмий-назарий анжуманларнинг мунтазам равишда ўтказилиб келаётганлиги фикримизнинг далилидир.

Бугунги кунда, мамлакатимиз олий таълим тизимида муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлаш тизimini замон талаблари даражасида қайта ташкил этиш мақсадида иқтисодий таълимнинг халқаро андозаларидан самарали фойдаланиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Чунки, дунёнинг ривожланган ва бозор иқтисодиёти амал қилаётган мамлакатларнинг деярли барчаси янги механизмнинг кескин ўзгаришларига мослаша оладиган ва ҳар қандай шароитда рақобатлаша оладиган муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлаш борасида замонавий иқтисодий таълим тизимига эгадирлар³.

Жамият тараққиёти даражаси, ахборотларнинг ҳаддан ташқари кўплиги, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, умуман олганда, ҳаёт тажрибаси шуни кўрсатадики, ёшларни вазиятни тезда англай оладиган, аynи шу вазият учун тўғри қарор қабул қила оладиган юксак малакали мутахассислар қилиб тайёрлаш учун фақат анъанавий услубларгагина таяниб дарс ўтиш етарли эмас.

Ҳозирги пайтда тайёр билимларни ўзлаштириш асосий мақсад бўлмай, энг асосийси талаба-ёшларларнинг интеллектуал қобилиятини ривожлантириш, мустақил танлаш ва қарор қабул қилиш кўникмасини ҳосил қилиш объектив заруриятга айланди.

Маълумки иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар ўз навбатида мутахассислар малакаси ва маҳоратини юқори бўлишини, мутахассисларга бўлган талабнинг ўзгаришига мослашувчан, ўз малакасини оширишга интилувчан бўлишни талаб этади. Бунинг учун муҳандис-педагог мутахассисларни мустақил изланиш, фикрлаш, турли қарашларни таққослаш, таҳлил қилиш, хулоса чиқаришга ўргатиш лозим. Шу ўринда Президентимиз И.А.Каримов куйидаги фикрни билдирган эдилар: «Биз ҳаётимизнинг турли жабҳаларида, халқ хўжалигининг барча соҳаларида туб ислохотларни амалга ошириб, янгилашни сари борар эканмиз, ушбу ислохотларнинг турмуш тарзимизни ижобий томонга ўзгартириши, маънавий юксалишимизга кўмак бериши ҳамда миллий ғурур ва ифтихоримизни кучайтириши кўп жиҳатдан ҳар томонлама етук кадрларга боғлиқ эканини унутмаслигимиз лозим. Республикаимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан раvнақ топишида, бу соҳалардаги муаммоларни ҳал қилишимизда ҳам миллий кадрлар бош омиллардан бири бўлади».¹

² Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори - Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1997.

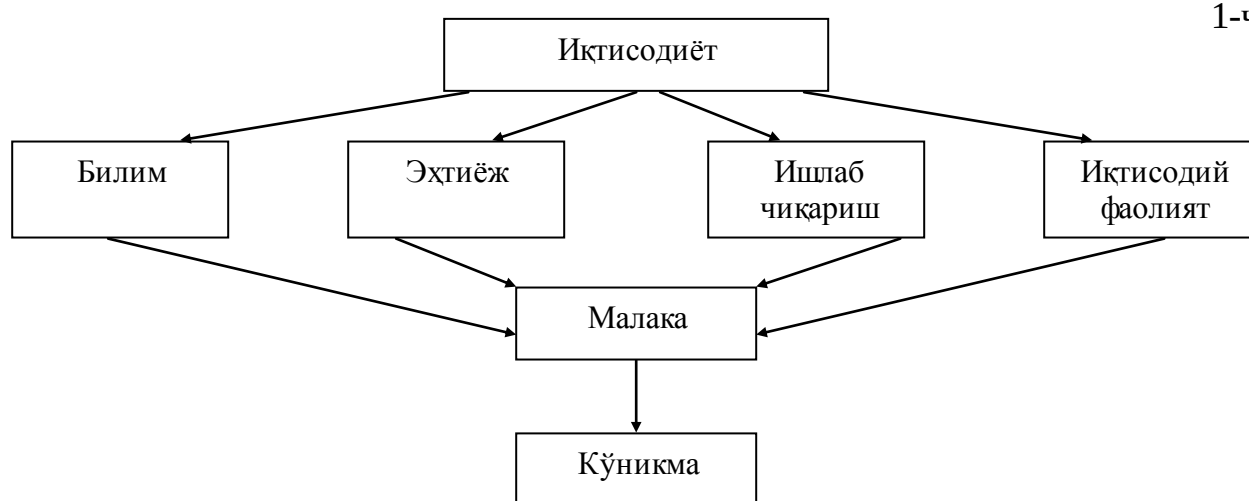
³ Хўжаев Н., Ҳасанбоев Ж. Иқтисодий педагогика. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2002.

¹ Каримов И.А. Замонавий кадрлар тайёрлаш – ислохотлар муваффақиятининг асоси. // Маърифат. 1998 йил 28 январь.

Олий таълимнинг республикамизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маънавий ривожини таъминлашда ўзи танлаган мутахассис бўйича бозор иқтисоди шароитида ишлашга лаёқатли, юқори малакали, иқтидорли, рақобатбардош кадрларни тайёрлашдан иборатдир. Бўлажак кадрларда чуқур ва мустаҳкам билимларни шакллантириш, миллий истиқлол ғояларига садоқатини, Ватанга муҳаббатини, бу йўлдаги фидойиликни тарбиялашни давом эттириш ҳам олий таълим тизимининг асосий вазифаларидандир.²

Иқтисодиёт билан шуғулланишнинг биринчи вазифаси талабаларнинг иқтисодий билим савиясини ошириш бўлса, кейингиси ана шу билим асосида малака ва кўникмалар ҳосил қилишдир. Иқтисодий билим ва кўникмаларни ривожлантириш жараёни қуйидагича кечади: билим-кўникма-малака. Бу жараён механизми қуйидагича амалга оширилиши мумкин:

1-чизма

Касбий таълим фани бизга, Ўзбекистон мустақиллигининг биринчи йилларидан кириб келди. Чунки, қўлланаётган тажрибалар касбий таълимнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Талабаларимизга касбий таълим, касбий тарбия бериш муаммолари кўзга ташланиб қолди. Шу нуқтаи назардан Президентимиз И.А.Каримов: «Бозор муносабатларига ўтиш даврида касбий билимларни беришимиз мақсадга мувофиқдир»¹, - деб таъкидлаган эди.

Ҳар бир инсоннинг ҳаёти асосини иқтисодий фаолият ташкил этар экан, у албатта ҳар бир одамдан иқтисодий фикрлашга ўрганишни талаб қилади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида бу талаб янада кучаяди. Шунинг учун ҳам муҳандис-педагогларга ёшлиқдан бошлаб иқтисодий фикрлашни ўрганишлари учун, мамлакатимизда ўрта умумтаълим мактабидан бошлаб, иқтисодий билим асосларини ўрганишга киришилди².

Олий ўқув юртининг талабалари, айниқса иқтисодий йўналишдаги ўқув юртининг талабалари эса иқтисодий фикрлашни ўрганибгина қолмай, кенг доирадаги иқтисодий муаммоларни аниқлаш, таҳлил қилиш, иқтисодий

² Ғуломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес.-Т.: «Шарқ», 2002.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.-Т.: Ўзбекистон, 1995.

² Иномов И. Иқтисодий тарбия назарияси. – Т.: ТДИУ, 2005.

ривожланиш тенденцияларига баҳо бериш, бу ўзгаришлар келажақда қандай натижаларга олиб келишини кўз ўнгида келтира билишни ўрганиши зарур.

Шундай қилиб, бугунги кунда жамият ҳаётида юзага келаётган иқтисодий муаммоларни ўз вақтида англаб етган ҳолда уларни оқилона ҳал қилиш учун зарурий чора-тадбирлар белгилаш соҳа мутахассисларидан жуда катта билим ва малакани талаб этади. Бўлғуси муҳандис-педагоглар бугунги давр талабларига жавоб бериш учун ўз билим ва малакасини тинимсиз ошириб бориши, замонавий тажрибаларни қунт билан ўрганиши, изланиши лозим. Бу нафақат бугунги кун кишилари, балки келажақ авлод олдида ҳам жуда катта масъулиятни бўйнига олиш демакдир.

1.2. Касбий педагогиканинг ривожланиш босқичлари

Касб таълими узок даврлар мобайнида ҳар томонлама ривожланган шахсни тарбиялашга йўналтирилиб борилди, бироқ ушбу тадбир битирувчиларнинг касбий маҳоратини шаклланиш даражасининг пасайиши ҳисобига амалга оширилди. Бу ҳолат касбий маҳоратни ва лаёқатни ошириш, инсоннинг бутун умри давомида ўз билимини такомиллаштириб бориш ва ўз-ўзини тарбиялаш эҳтиёжини оширишга хизмат қилмас эди. Шу сабабали касбий маҳорати етишмайдиган, ижодий изланишлардан йироқ, таълим-тарбия, касб-ҳунар ишида нўноқ кишилар ҳам шу соҳага аралашиб қолдилар. Олий таълим тизимида йўл қўйилган бундай хато ва камчиликлар ижтимоий ҳаётимизда ўзининг салбий оқибатларини намоён қилди. Республикамизда таълим тизимида амалга оширилаётган ислохотлар натижасида касбий таълим ишчи касбларига махсус тайёрлаш масаласига, таълим олувчи шахсида касбий маҳорат ва лаёқат сифатларини шакллантиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Маълумки, касб маҳорати дейилганда битирувчининг юқори даражадаги касбий кўникма ва малакаларни эгаллаганлиги тушунилади, у шахснинг меҳнат бозорида эгаллаётган касби бўйича рақобатбардошлик даражасида ўз аксини топади. Касбий маҳорат ишчи кучларининг юқори даражада мослашувчанлигини ва янгиликларни тез ўзлаштириши, янги ишлаб чиқариш шароитларига оз вақт ичида ўта олиши, фаолият соҳасини мустақил танлай олиши каби сифатлар билан белгиланади.

Республикамизда таълимни ривожлантиришнинг бугунги босқичида “Касб педагогикаси” фанининг асосий вазифаси сифатида жаҳон талаблари даражасида янгиланиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослаша оладиган, иқтисодиётимизни буюк давлат даражасига кўтарадиган мутахассисларни тайёрлаш ва бу жараёнда асосий омил сифатида бериладиган ахборотлар ҳажмини эмас, балки ижодий ёндошувни шакллантириш, мустақил фикрлаш ва тадбиқ қилиш сифатларини тарбиялашга эътибор қаратиш лозим. Касбий таълимга бўлган эътиборнинг ортиб бораётганлигини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

1. Таълим ислохотлари натижасида гимназия, лицей, коллеж ва бошқа турдаги янги ўқув муассасаларининг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши;

2. Олий ўқув юртларида касб таълимини ташкил қилиш, алоҳида бўлим ва факультетларнинг ташкил этилиши;

3. Касбий педагогиканинг бошқа фанлар билан янада жипсроқ боғланиб бориши, истиқболда амалга оширилиши кўзда тутилган, билим соҳалари туташувида янги концепция ва назарияларнинг юзага келиши;

4. Касбий таълим муассасаларининг аҳолига таълим хизматларини кўрсатиш турларининг ортиб бориши, ўз базасида тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва унга хизмат кўрсатишни йўлга қўйиши, меҳнатни ташкил қилишнинг илғор шакллари жорий этиши ва бошқалар.¹

Касбий педагогика талабаларни таълими, тарбияси, ўқиши ҳамда ривожланиш қонуниятларини ўрганади, таълим-тарбия, педагогик ва ахборот технологияларини қўллаш мезонларини ишлаб чиқади, касб таълими муассасалари турларини ва уларни бошқариш тизимини асослайди. Ушбу фан инсонни касбий фаолиятга тайёрлаш, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш, малакали ишчи кучини янги талаблар даражасига мослаб боришни кўзда тутди.

1.3. Кадрлар тайёрлаш жараёнидаги касбий-малакавий ўзгаришлар, касбларни таҳлил қилиш методлари

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг асосий мақсади – юқори малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг яхлит тизимини барпо этиш стратегияси ҳамда асосий йўналишларини унинг компонентлари: шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан, ишлаб чиқариш вазифаларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқишдан иборатдир. Бу масалани илмий-педагогик жиҳатдан тўғри ҳал этиш, ҳозирги кундаги тадқиқот ишларининг мавзуси ва тадқиқотчиларнинг машаққатли меҳнати туфайли амалга ошириладиган муаммодир.

Шунинг учун иқтисодий эркинлаштириш шароитида ҳамда таълим тизимини ўрганиш асосида мамлакатимиз иқтисодиётида эришилган ютуқларни атрофлича таҳлил этиш, мавжуд муаммо ва камчиликларни батамом бартараф этиш ҳамда иқтисодий ривожлантириш усуллари илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш орқали амалга ошириш, таълим тизимини янада такомиллаштириш масалалари илгари сурилади. Бунда, асосий эътибор Ўзбекистонни жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви жараёнини жадал суръатларда ривожлантиришга қаратилади. Бу эса мамлакатимиз ташқи иқтисодий фаолиятини эркинлаштириш борасида кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этади.

Иқтисодиёт – бу шундай ҳўжалик тизимики, у зарур ҳаётий неъматларни яратиш йўли билан одамлар ва жамият эҳтиёжини қондиради, ҳўжалик юритиш фаолиятини яхшилади, ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлайди. Демак, инсон биринчи навбатда, моддий талаб-эҳтиёжини қондиришга иқтисодий фаолият орқали эришади, ўз ризқ-рўзини яратади. Бунга эришиш учун муҳандис-педагог мутахассисларнинг иқтисодий тафаккурини ривожлантириш орқали уларни:

- жамият иқтисодий қонунларини ўргатувчи билимлар билан қуроллантириш;

¹ Ў.Қ.Толипов, М.Баракаев, Ш.Шарипов. Касбий педагогика. (Маърузалар матни). –ТДИУ, 2001.

- жамиятнинг иқтисодий сиёсатини тўғри англаб етадиган мутахассис-шахсни шакллантириш;

- ишлаб чиқаришдаги фаол иқтисодий фаолиятда иштирок этиш, меҳнат қилишнинг илғор шакл ва методларини ўрганиб олишга йўллайдиган дастлабки малакаларни эгаллаб олиш.

«Бозор иқтисодиёти ислохотларини амалга оширишда қандай чоратadbирлар кўрилишидан катъий назар, малакали мутахассислар етишмас экан, кўйилган мақсадга эриша олмаслигимиз мумкин. Малакали мутахассисларни тайёрлашда олий таълим муассасалари янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш вақти келди»¹ – деган эди Президентимиз И.А.Каримов. Бу жараёни амалга оширишда хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг дастлабки босқичларини амалга ошириш, шунингдек, бозор иқтисодиёти шароитида кадрлар тайёрлаш муаммоларини ўрганиш ушбу мавзунинг долзарблигидан далолат беради.

Бу каби муаммоларнинг оқилона ҳал этилиши эса ҳар томонлама бозор муносабатлари талабларига жавоб бера оладиган муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлашга боғлиқдир. Чунки, иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида мустақил республикаимиз олдидаги янгидан-янги мақсад ва вазифаларни чуқур англаб етган, ҳар томонлама етук, замон талабларига мос келувчи билим ва тажрибага эга бўлган муҳандис-педагог мутахассисларгина мамлакатимиз иқтисодий-ижтимоий ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиши мумкин. Бироқ, янги шароитда самарали фаолият юрита оладиган муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлаш борасидаги муаммо ва камчиликларнинг мавжудлиги туфайли, юқорида айтиб ўтилган хусусиятларни ўзида мужассам этган мутахассисларни тайёрлашда бир қатор тўсиқлар юзага келган бўлиб, уларнинг оқилона ечимини топиш бевосита мамлакатимиз иқтисодий тараққиётини белгилаб берувчи ҳал қилувчи омиллардан бири ҳисобланади.

«Касбий педагогика» фанининг асосий тушунчалари, мазмун-моҳияти касбий таълимнинг турли тизимларида қуйидаги вазифаларни бажариши мумкин:

- ўқитувчиларнинг янги ва янада мураккаб тадбирларни амалга ошириш мақсадида ўз касбий маҳоратини ошириши;

- касбий-техник таълимнинг янги концепцияларини амалга ошириш восита ва йўллари яратишга алоҳида эътибор қаратиш, фаол-ижодкор шахсни тарбиялаш;

- педагогик билимларни эгаллашга янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш;

- таълим-тарбиянинг самарали шакл ва методларини ишлаб чиқиш;

- ривожланиб боровчи янги педагогик жараёнларни лойиҳалаш, таълим олувчиларнинг барча имкониятлари ва қобилиятларини ишга солиши учун шароит яратиш, касбий маҳоратни эгаллаши учун сарфланадиган вақтни қисқартиришга эришишдан иборат.

1.4. Олий касбий таълим ва унинг ривожланиш даражаси

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ривожланишнинг ўзига хос ва ўзига мос йўлини танлаб олди ҳамда ҳуқуқий демократик давлат, очиқ фуқаролик жамиятини қуришни амалга ошира бошлади. Бундай давлатда жамиятнинг маънавий янгиланиши, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодини шакллантириш жаҳон ҳамжамятига уйғунлаштириш учун барча шарт-шароитлар яратилган бўлади.

Умуминсоний қадриятлар ўзбек халқининг кўп асрлик илмий ва маданий анъаналарини, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан-техника ҳамда жамиятнинг ривожланиш истиқболини эътиборга олган ҳолда таълим соҳасида олиб борилаётган аниқ мақсадларга эришишнинг муҳим шартлари бўлиб ҳисобланади.

Моҳияти жиҳатидан мутлақо янги бўлган Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”дан иборат қонунларнинг қабул қилиниши ва жорий этилиши ижодкор, ижтимоий фаол, маънавий жиҳатдан бой шахсни шакллантириш ҳамда юқори малакали, рақобатбардош кадрларни олдиндан қайта тайёрлашдан иборат стратегик мақсадга эришиш учун назарий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Мамлакатимизнинг буюк келажагини яратишда аввало Президентимиз И.Каримовнинг қуйидаги сўзлари – ҳақиқат билан чамбарчас боғлиқдир: “...Бугун республикамызда ислохотлар фақат иқтисодиёт соҳасидагина олиб борилмаяпти, бу аввало, институционал ислохотлар бўлиб, улар эски марказлаштирилган иқтисодий тизимни янги, эркин бошқарув тизимига ўтказишни, уни рағбатлантирувчи, ҳаётий фаолиятга айлантиришни таъминлайди”.

Бу ўзгаришларни махсус дастурлар асосида амалга ошириш, хўжалик юритишнинг замонавий усуллари жорий этиш, компьютерлаштириш, ҳам хорижда, ҳам ўз юртимизда олий таълим муассасаларидаги ёш мутахассисларни жадал тайёрлашни ташкил этиш, булар барчаси, Президентимиз, давлатимизнинг диққат марказида турибди. Республикамыз ҳукумати томонидан умуман молиялаш тизимини, хусусан, таълим тизимидаги молиялашни такомиллаштиришни талаб этилмоқда.

Мамлакатимизда 1997 йилдан бошланган мавжуд таълим тизимини тубдан ислох қилишни, таълим муассасаларига иқтидорли, билимга чанқоқ ёшларни жалб этмасдан, олий мактаб фаолиятини тубдан ўзгартирмасдан туриб эзгу ишларимизни мантиқий якунига етказиб бўлмайди. Узлуксиз таълим тизимини ислох қилишда юқори малакали кадрлар тайёрлаш борасида самарага эришишда таълим тизимини такомиллаштиришда, таълим муассасалари фаолиятига шарт-шароит, имконият яратишда етарли маблағга эга бўлмасдан туриб кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат томонидан олий таълимни моддий қўллаб-қувватлаш ўқув юртларининг ноширлик, ишлаб чиқариш, илмий хизмат кўрсатиш ва уставга мувофиқ амалга ошириладиган бошқа фаолиятлар ҳисобига ўқув юртлари даромадини ошириш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилиши лозим. Булар таълим муассасаларида замонавий техника воситалари, жиҳозлар, янги технологияларга хусусан, ахборот технологияларига бўлган эҳтиёжни таъминлайди, улар мустақиллигини оширади, фаннинг таълим билан

уйғунлашувининг таъсирчан воситаларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш имконини беради ва оқибат натижада олий таълим тизимига янги куч бахш этади. Бу саъй-ҳаракатлар ўзларида илмий билим билан гармоник жиҳатдан мукамал инсон бўлишини мужассамлаштирган, оила, жамият, давлат олдида ўз масъулиятини чуқур ҳис этадиган фидойи мутахассисларни тайёрлашни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариши шубҳасиздир.

Бизнинг мамлакатимиз учун кадрлар тайёрлаш ва янги таълим устуворликларига алоҳида эътибор қаратиб келган Президентимиз И.Каримов шундай деган эди: “Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсатида инсонни интеллектуал ва маънавий-ахлоқий тарбиялаш билан жипс боғлиқ узлуксиз таълим тизими орқали фуқаро шахсни ҳар томонлама ривожланган бўлиши кўзда тутилади”, шу билан бирга давлат бошлиғи томонидан халқаро тажрибани албатта ҳисобга олган ҳолда ўзида анаъаналарни мужассам этган ва такомиллашган жамият барпо этишга алоҳида эътибор қаратилади.

Айни пайтда, “Таълим тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамлаб қўйилганидек, таълим соҳасидаги давлат сиёсати таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик ва дунёвий характерини, унинг узлуксизлиги ва изчиллиги, таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги, жинси, тили, ёши, ирқи, миллий мансублиги, ижтимоий келиб чиқиши ва мавқеидан қатъи назар, билим олишда тенг ҳуқуқларни кафолатлаш ва таъминлашдек принципларга асосланган ҳолда ривож топиб бориши унинг ғоявий, тарбия жараёнидаги ўрни, мавқеи ва имкониятлари доираси кенглигини белгилаб беради”.¹

Таълимнинг энг муҳим вазифаси бўлиб, жамиятни замонавийлаштириш, мамлакатни ривожланишининг олдинги ўринларига олиб чиқишга қодир мутахассис ходимлар билан мустаҳкамлаш, соғломлаштириш, янгилаш ва тўлдириш ҳисобланади. Бунда замонавий бозор иқтисодиёти мутахассислар тайёрлашга янги талаблар қўймоқда. Ҳар бир иш ўрнида ишлаб чиқаришни ривожлантиришда иштирок этиш, ўз тавсифи ва технологиявий жиҳатига кўра анча мураккаб маҳсулотнинг тез ўзгарадиган юқори сифатлилигини таъминлаш, ашёлар таннархи ошиб боришини ишлаб чиқариш усуллариани такомиллаштириши ва сарфларни камайтириш йўли билан тизгинлашдан иборатдир.

Асосий масала шундаки, бозор иқтисодиёти шароити ҳар бир иштирокчига фаол иқтисодий фикрлашга эришиш талабини қўймоқда. Инновация стратегиясида бу айниқса юқори аҳамият касб этади. Гап шундаки, бозор иқтисодиёти гарчи янгиликка қулайлик берса-да, лекин ўзи бунга шарт-шароит ярата олмайди. Шунинг учун бозор муносабатларига жалб этилган барча мутахассис ходимларда стратегик фикрлаш, иқтисодий ривожланиш қонунларини тушуниш, янгиликни баҳолай билиш, мустақил қарор қабул қилиш, юзага келган қийинчиликни енга билиш, зарур бўлганда ўз қарорини асослаб тушунтириб бериш ва исботи билан ифодалаш муҳим сифат бўлиб ҳисобланади.

¹ Баркамол авлоди – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997. 20-21 бетлар.

Қисқа хулоса

Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистонда касб таълими ислохотларини амалга оширишдан асосий мақсад таълим-тарбия жараёнини юқори чўққиларга олиб чиқишдир. Ислохотларни амалга ошириш зарурияти касб педагогикаси фани олдида кўпроқ ижодий характердаги илмий тадқиқот ишларини яратиш вазифасини қўймоқда. Ҳозирги замон ҳар томонлама етук мутахассис кадрларни ўқитиш, уларни замонавий технологиялар билан қуроллантиришни талаб этади. Кўзланган мақсадга эришиш учун таълимнинг эски усулларидадан воз кечиш, фақат муайян билимлар мажмуигагина эга бўлган ёш кадрларни тайёрлашдан ўзининг бутун билим ва имкониятини намоён этишга қодир, юксак ахлоқли, ҳар томонлама етук инсонни тайёрлашга ўтиш керак. Касб педагогикасининг жаҳон миқёсида эришган ютуқлари даражасини, ахлоқий-эстетик меъёрлар ривожини устуворлиги ҳисобга олувчи миллий мактабга таянувчи, миллий маданият ўчоғи ҳисобланувчи, шу билан бирга маданиятларнинг оқилона диалогини олиб боришга қодир узлуксиз таълимни ривожлантириш стратегияси ҳақидаги масала долзарб бўлиб қолди. Бундай таълим умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ва олий таълим муассасаларида ривожлантирилиши ва мустаҳкамланиши лозим.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Ўзбекистонда касб таълими ислохоти қачондан бошланган?
2. Кадрлар тайёрлашдаги касбий-малакавий ўзгаришлар ҳақида фикр билдиринг?
3. Кенг қамровли ва юқори малакали ходимларни тайёрлашга қўйиладиган талаблар нималардан иборат?
4. Касб таълими вазифаларига нималар киради?
5. Касбий маҳорат деганда нимани тушунаси?
6. Касбий таълимнинг шаклланиш жараёни ҳақида Сизнинг фикрингиз?
7. Касб таълими тизимини ривожлантиришдаги асосий йўналишлар нималардан иборат?
8. Мамлакатимиз иқтисодиётида қандай ўзгаришлар амалга ошириляпти?
9. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимидаги устуворликлар нималардан иборат?
10. Олий касбий таълим ва унинг ривожланиш босқичлари ҳақида сўзлаб беринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Педагогика профессионального образования. Под ред. В.А.Сластенина. - Москва. Академия, 2004.
2. Е.Н.Пронина, В.В.Лукашевич. «Психология и педагогика». Учебник для студентов ВУЗов. - М.: Элит, 2004.
3. Ў. Толипов., М. Баракаев., Ш. Шарипов. Касбий педагогика. (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001.
4. Н.Хўжаев, Ж.Ҳасанбоев. Иқтисодий педагогика. – Т.: ТДИУ, 2002.
5. www.inter-pedagogika.ru.

II боб. Касб педагогикаси асослари

- 2.1. «Касб педагогикаси» фанининг фалсафий – методологик асослари.
- 2.2. Маънавий ва маданий шаклланиш жараёни. Малакавий тайёргарликда асосий дидактик босқичлар.
- 2.3. Касб педагогикаси методлари.
- 2.4. Касб педагогикасининг тарих саҳифалари.
- 2.5. Ўзбекистонда касб таълимини ривожлантиришда хорижий тажрибалардан фойдаланиш.
- 2.6. Германия ва Францияда касб таълимининг тузилмаси.

2.1. Касб педагогикасининг фалсафий-методологик асослари

XXI аср бўсағасида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожига инсон ақл-заковати ва маънавияти асосий мувофиқлаштирувчи, ривожлантирувчи омил ва восита эканлиги тобора намоён бўлмоқда. Шунинг учун инсонпарварлик бозор иқтисодиёти асосидаги ҳукуқий демократик давлат эркин фуқаролик жамияти курилишининг бош тамойили сифатида қабул қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунида (1997 й.) таълим давлатимиз ижтимоий тараққиёти соҳасида усутувор деб эълон қилиниши педагогика фани зиммасига улуғвор вазифаларни юклади. Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ қайта тикланиб замон руҳи талаби билан уйғунлашиб бораётган бой илмий, маънавий, маданий, диний меросимиз фақат шахсий, миллий манфаат касб этиб қолмасдан умумжаҳон маънавий, ижтимоий-иқтисодий тараққиётига ҳам улкан ҳисса қўшиб келмоқда.

Маълумки ҳар бир мустақил фан ўзининг предмети (мавзуси) ва методологик асосларига эга. Жумладан, Касб педагогикаси ҳам фан сифатида шаклланиб ўзининг предметиغا эга бўлди. Бошқа фанлар каби касб педагогикаси жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида пайдо бўлди.

Шу сабабли тарбия жараёнини ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми деб қараш лозим, чунки тарбиявий ишларни олиб бормасдан туриб жамиятни, унинг ривожланишини тасаввур қилиш қийин.

Педагогика фан сифатида бошқа фанларга ўз таъсирини кўрсатиб, билим тизимининг бир бутунлигини ташкил этади. Шу билан бирга мазкур фан бир неча бўлимларга бўлиниши мумкин.

Уларга: мактабгача тарбия, умумий ўрта, ўрта махсус, олий таълим педагогикаси ва бошқалар киради.

Билим беришнинг фалсафий-методологик босқичи малакавий педагогиканинг умумий кўринишларида самарали билим беришдан иборатдир. Ўқитилаётган йўналишни аниқ муаммолардан келиб чиққан ҳолда олиб борилса, самарали натижаларга олиб келиши шубҳасиздир.

Сўнгги йилларда фалсафий билим беришга алоҳида эътибор берилмоқда. Малакавий ўқитиш тизимида фалсафий билим бериш биринчи қадам бўлиб, бу соҳада эришилган ютуқлар ва тажрибалар амалиётда қўлланиши мумкин.

Касбий педагогиканинг илмий ўрнини аниқлаш учун унинг объекти ва предмети ажратиб олиш керак. Бизга маълумки илм бу жамиятда содир бўлган жараёнларни объектив ўрганиш ва исботлашга йўналтирилган илмий билим йўналишидир.

Инсоннинг маданий ва маънавий шаклланиши қуйидагилар асосида амалга ошади.

- Маълумот
- Маданият
- Менталитет

Педагогик фаолиятда 2 асосий йўналиш мавжуд.

Бир томондан бу фаолият ўқитувчининг кундалик, ўқув-тарбиявий ишларига, ўқитувчи ва талаба орасидаги ўзаро муносабатга, таълим-тарбия ишларида талабанинг билим, малака ва кўникмаларига боғлиқдир.

Касб педагогикаси фанининг асосий масаласи эса бу жараёни самарали ва сифатли таъминлашдир. Бунинг учун эса аниқ метод ва ташкилий шакллардан самарали фойдаланиш зарур. Ушбу методда маълум миқдорда эркинлик, педагогик санъат, педагогик маҳорат ўз ўрнини топган бўлиши керак.

2.2. Маънавий ва маданий шаклланиш жараёни. Малакавий тайёргарликда асосий дидактик босқичлар

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакатимизда маънавиятни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримовнинг ҳар бир маъруза ва асарларида юксак маънавият келажак пойдевори эканлиги қайта-қайта таъкидланмоқда.

Ҳақиқатан ҳам инсон маънавиятини юксалтирмасдан туриб, жамиятимиз турмуш тарзида, мамлакатимиз тараққиётида муваффақиятларга эришиб бўлмайди. Ислохотларнинг биринчи босқичида миллий маънавиятни изга тушириб олиш йўлида кўзланган мақсад асосан амалга оширилди ва иккинчи босқичда амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларга замин ҳозирланди. Маънавий парокандалик даврига барҳам берилди. Президент Ислом Каримов “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” китобида таъкидлаганидек: “Халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихи ва ўзига хослиги қайта тикланаётганлиги жамиятимизни янгилаш ва тараққий эттириш йўлидан муваффақиятли равишда олға силжитишда ҳал қилувчи таъбир жоиз бўлса, белгиловчи аҳамиятга эгадир”¹.

Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти шароитида жамият ва давлат ўзини устқурмаларига муносабати турли маърифий-маданий ғоя ва тушунчалар англаган ватанпарварлик туйғуси билан миллат, халқ манфаатлари, ижтимоий, иқтисодий, маданий равақи учун масъулиятли, илмий билим, меҳнат ва касб-ҳунар кўникмаларини ўзида мужассам этган маданиятли шахсни тарбиялаб етиштиришдан манфаатдордир. Бундай шахсни шакллантиришда асрлар

¹ Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Т., Ўзбекистон, 1996, 274-бет.

давомида халқимизнинг маънавий эҳтиёжи, талаби асосида яратилган кадриятлар муҳим роль ўйнайди.

Маълумки, узлуксиз таълим олдига қўйилган энг муҳим мақсад - умуминсоний ва миллий кадриятларга таянган ҳолда таълим-тарбиянинг мазмунида инсонпарварлик ғоясини кучайтириш, халқчиллаштириш ва шулар асосида ёшларда маънавий маданиятни шакллантиришдан иборат.

Мамлакатимизда таълим тизимида амалга оширилаётган ислохотлар демократик таълим тизимига асосланган бўлиб, унда олға сурилаётган ғоялар қуйидагилардан иборат:

- Шахснинг маънавий маданиятини ҳозирги даврда инсоният эришган барча ютуқлар асосида қуриш лозим;
- Маънавий маданиятни шакллантиришда миллий ва умуминсоний кадриятлар устувор бўлишига эришмоқ лозим;
- Маънавий маданиятни шакллантиришда миллийликдан йироқ ва унга зид унсурлардан вос кечмоқ зарурдир.

“Маънавият” тушунчаси фақат инсон зотига хос бўлиб, табиатнинг гултожи, такомили ҳисобланган инсон моҳиятининг ажралмас қисмидир.

Инсон биоижтимоий мавжудот бўлиб, у биологик моҳият билан бир қаторда ижтимоий моҳиятга ҳам эга. Биологик моҳиятга унинг бошқа мавжудотлардан биологик тур сифатида ажралиб турувчи тик юриши, танаси юнг билан қопланамаганлиги, бош ва қўлларининг шакл-шамойили, фикрлай олиш қобилияти ҳамда бошқа бир қатор биологик кўрсаткичлари киради.

Қуръони Каримнинг “Бақара” сурасида, инсоннинг бошқа мавжудотлардан ажратиб турувчи сифатлар тўғрисида қуйидаги оятлар мавжуд: “Ва у зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: “Агар халифаликка биз ҳақдормиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!”

Улар айтдилар: “Эй пок парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта, Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан”. (Аллоҳ): “Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир”, деди”.¹

Бу оятлардан бизга Одамзод Тангрининг Ердаги халифаси экани ва ҳатто бегуноҳ фаришталар ҳам унга таъзим қилишлари маълум бўлиб турибди.

Биобарин, маънавиятга қуйидаги фалсафий таърифни берса бўлади. **Маънавият** – бу кишининг эгаллаган фойдали билимлари амалий ҳаётида синалавериш, кўникма ва малака даражаларидан ўтган ва руҳига сингиб, ҳаёт тарзида акс этадиган ижобий ижтимоий сифатлари мажмуидир.

Маънавиятга берилган ушбу таъриф объектив мавжуд бўлган мураккаб бир ижтимоий ҳодисани мушоҳада ва идрок қилиш, унинг энг муҳим хусусиятларини ҳис қилиш ҳамда маънавият мавзусида чоп этилган қатор адабиётларни таҳлил қилиш натижасида вужудга келган. Қуйида “маънавият” тушунчасига замондошларимиз томонидан берилган таърифлардан бир нечтаси келтирилган.

“**Маънавият** – инсоннинг зот белгиси, унинг фаолиятининг таркибий

¹ Қуръони карим. – Т.: Чўлпон, 1992. Бақара сураси, 31-33 бетлар.

қисми, онги, ақл – заковатининг маҳсули”².

“**Маънавият** – инсон фаолиятининг руҳий мазмуни бўлиб, кишилар унинг воситасида ўзларини англайдилар, жамият, табиат, ўз турмуш тарзлари, амалий фаолиятлари муаммоларини ҳал этадилар”³.

“**Маънавият** - инсон қалбида, кўнгил кўзгусида акс этган ҳақиқат нуридир”⁴.

“**Маънавият** – миллатнинг асрлар давомида шаклланган илдизлари унинг тарихий тажрибалари ва ижтимоий-маданий ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган ички интеллектуал (ақлий) ва собит ҳиссий дунёсидир”⁵.

Бу таърифлар мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлган маънавиятнинг у ёки бу хусусиятларини ёхуд аҳамиятини ифодалайди, холос. Бу эса баҳолаш категорияси ҳисобланади.

Барча фикрларни бир четга суриб, энг жозибали учинчи рақамли “Ҳақиқат нури” деган таърифга эътиборимизни қаратайлик. Дарҳақиқат, маънавият – ҳақиқат нури демакдир. Бу мутлақо тўғри. Шу ўринда савол туғилади. Нурнинг ўзи нима? Бизнингча, “нур” – билим. Билим эса, инсон қалбига ҳақиқат, ҳақ таоладан келганидан кейин, киши қалбида униб-ўсади ва бир неча босқичларни босиб ўтади. Шундан кейингина у шуъла тарқата бошлайди. Инсон руҳи ва тафаккуридаги ҳақиқат нури ҳаракатининг ана шу охириги босқичини, яъни нур шуъласини биз “**маънавият**” деб атадик.

Юқорида таъкидлаганимиздек инсон бошқа мавжудотлардан ўзининг ижтимоий моҳияти билан ажралиб туриши маълум. Ижтимоий моҳият негизини эса **билимлар** ташкил қилиб, улар фойдали ва фойдасиз турларга ажралади. Дарҳақиқат, ёлғон гапириш, ўғирлик қилиш, бошқаларни ҳақоратлаш ва бўлак разил ишларни қилишни ҳамма ҳам уйдасидан чиқавермайди. Аммо, улар фойдасиз, балки ижтимоий ҳаёт учун зарарли билимлардир. Жамият ривожини учун эса фақат фойдали билим (ҳикмат)лар керак. Фойдали билимларни эгаллашдан мақсад, аввало ўзига, сўнг яқин кишиларига ва бутун жамиятга наф келтиришдир. Муайян бир фойдали ишни киши ўз кундалик ҳаётида кўп маротаба бажаравериши натижасида, бу фаолият унинг руҳига сингиб, маънавиятга айланади. Инсоннинг руҳига сингиб, маънавиятга айланган ҳаракатлар мажмуини унинг ҳаёт тарзи дейилади.

Маданият арабча сўз бўлиб, у жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлари мажмуидир. Маданият шахс камолатига икки хил жиҳатдан таъсир қилиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Моддий, яъни техника, ишлаб чиқариш тажрибаси, моддий бойликлар;
2. Маънавий, яъни фан, адабиёт маориф, санъат, дин, умуминсоний ва миллий

² Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. Т.: Ўзбекистон, 1996. 29-бет.

³ Иброҳимов А. ва бошқалар. Ватан туйғуси. Т.: Ўзбекистон, 1996. 11-бет.

⁴ Мулоқот журнали. 1997, 5-сон, 15-бет.

⁵ Эркаев А. Маънавият-устун йўналиш. Иқтисод ва ҳисобот журнали. 1996, 2-сон, 20-22- бетлар.

рухий кадриятлар.

Ана шу моддий ва маънавий маданиятнинг ўзаро алоқаси ва ўзаро таъсири натижасида ақлан етук, ахлоқан баркамол, жисмонан соғлом, кенг дунёқарашга эга бўлган, яхлит шаклланган, яъни комил инсон шаклланади.

Малакавий тайёргарликда асосий дидактик босқичлар қуйидагилардан иборат:

1. Ўқув юртининг битирувчиси қуйидаги билимларга эга бўлиши керак:

- эгаллайдиган иш ўрни;
- дунёқараш сифати;
- стандарт талабларига жавоб берадиган билими;
- иш ўрнида қўллайдиган билим, кўникма ва малакалари;
- мутахассис сифатида шаклланиши ва ижодий иш олиб бориши кабилар.

2. Ўқув материални мазмун жиҳатидан танлаши.

Ўқув материални танлаш албатта унинг мантикий кетма-кетлиги, мазмунан битирувчининг фикрлаш доирасини ва ғояларини ишлаб чиқиш, илмий фаразни ривожлантириш ва шу билан бирга келажакда фанга ўз хиссасини қўшишга ундамоғи керак.

3. Танлаб олинган ўқув материални тизимли таснифлаш.

Ўқув материалнинг асосий қисми, уни мантикий фикрлаш, тушуниш ва мунозара қилишни талаб этади. Шу билан бирга уни ўзлаштириш, ўзининг қобилиятидан келиб чиққан ҳолда ижодий ёндошиш ҳам зарур.

4. Қабул қилинаётган масалаларнинг ечимини тажриба ва синовлардан ўтказиш.

Танланган материалнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини фақат ўқув методи ва шакллари орқали эмас, балки назарий, амалий ва методологик ўзаро боғлиқлик, дидактик ва экспериментал методлардан олинган етарлича ишончли ташхислар ва амалиётда қўлланилаётган далолатномалар ёрдамида ҳал қилиш керак бўлади.

2.3. Касб педагогикаси методлари

Таълим методи бу ўқитувчи билан талаба ўртасидаги тартибга солинган ўзаро алоқа усули, ўқитиш жараёнида таълим ва ривожланиш масалаларини ҳал қилишга қаратилган фаолиятдир.

Метод (юнонча атама – айнан нимагадир йўл) муайян маънода тартибга солинган фаолият бўлиб у мақсадга эришиш йўлини билдиради. Ўқитиш методлари ўқув жараёнининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Фаолиятнинг тегишли методларисиз таълимнинг мақсад ва вазифаларини ўқув материалнинг муайян мазмунини талабалар томонидан ўзлаштиришга эришиб бўлмайди.

Методлар асосий гуруҳларининг ҳар бири ўз навбатида гуруҳчалар ва уларга кирувчи алоҳида методларга бўлинади. Ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш жараёнининг ўзи узатиш, қабул қилиш, англаш, ўқув ахборотларини эсда сақлашни ҳамда олинадиган билим ва кўникмаларни амалиётда қўллай олишни назарда тутишини ҳисобга олсак, биринчи гуруҳ методларига сўз орқали узатиш ва ахборотни эшитиш орқали қабул қилиш

методлари (оғзаки методлар; ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқалар), ўқув ахборотини кўргазмали узатиш ва кўриш орқали қабул қилиш методлари (кўргазмали методлар: тасвирий, намоиш қилиш ва бошқалар) ўқув ахборотини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш ва уни қабул қилиш (амалий методлар: машқлар, лаборатория тажрибалари, меҳнат ҳаракатлари ва бошқалар) киради.¹

Таълим жараёни ўқув ахборотини ва уни мантиқий ўзлаштиришни англашни ташкил қилишни кўзда тутди. Шунинг учун ҳам талаба фаолиятининг индуктив, дедуктив, шунингдек, репродуктив ва муаммоли-қидирувни ташкил қилиш методлари гуруҳчаларини ажратиш лозим.

Ўқув-билиш фаолиятини рағбатлантириш ва асослаш методларини таълимга қизиқишни рағбатлантириш методлари ҳамда таълимга бурч ва масъулиятни асослаш методларига бўлиш мумкин. Таълимни рағбатлантириш методлари:

- Таълимга қизиқишни рағбатлантириш методлари;
- Таълимга бурч ва масъулиятни рағбатлантириш методлари.

Таълим жараёнидаги назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари ўқув жараёни вақтида оғзаки, ёзма, лаборатория-амалий, тест, рейтинг методларига ажратиш мумкин.

Таълимда назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари қуйидагилардир:

- Оғзаки назорат ва ўзини-ўзи назорат қилиш методлари;
- Ёзма назорат ва ўзини-ўзи назорат қилиш методлари;
- Лаборатория-амалиёт назорати ва ўзини-ўзи назорат қилиш методлари;
- Тест назорати.

Юқорида келтирилган методлар нисбатан яхлит ҳисобланади, чунки у фаолиятнинг барча асосий тузилиш элементларини ҳисобга олади. Унда билиш фаолиятининг қабул қилиш, англаш ва амалда қўллаш қирралари яхлит ҳолда кўринади.

“Касб педагогикаси” фанини ўрганишда яна бир қатор методлардан кенг фойдаланилади. Буларга изланиш методлари киради. Ўз навбатида изланиш методлари 2 хил бўлади:

- Назарий;
- Эмпирик

Назарий изланиш методларига: анализ, синтез, моделлаштириш, конкретлаштириш киради.

Эмпирик изланиш методи: бирламчи ва умумий методларга бўлинади. Бирламчи методларга – кузатиш, оғзаки сўраш, суҳбат, ёзма сўраш, мутахассислар баҳси, тестлар киради.

Умумий изланиш методига – ташхис қилишни ўрганиш, педагогик тажрибани умумлаштириш ва тажриба киради.

Бу методлар малакавий педагогикада кенг тарқалган бўлиб, ишчи-ходимларнинг малакасини аниқлаш, касбий муаммоларни ҳал этишда кенг тарқалган. Иш фаолиятини ўрганиш, бажараётган ишнинг умумий

¹ И.Й.Турсунов, У.Н.Нишоналиев.Педагогика курси. –Т.: Ўқитувчи, 1997, 118-119 - бетлар.

унумдорлигини аниқлаш, иш хулосасини ўрганувчи тавсифнома ёрдамида амалга оширилади.

2.4. Касб педагогикасининг тарих саҳифалари

Мустақил республикамиз амалиётида қўлланаётган қомусимизда белгилаб берилган қонунларимиздан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, ҳар томонлама камолга етган баркамол инсонни тарбиялаш учун улар онгида маънавият қирралари; иймон, эътиқод, меҳр, ватанпарварлик, инсонга чексиз муҳаббат, дўстлик, мурувватлилик, қаноатлилик ва сабр-тоқатлилик, сахийлик, миллий ғурур каби фазилатларни шакллантириш зарурдир.

Асрлар давомида инсон ақл-заковати ила бунёд этилган бой маънавиятимиз туфайли - дейди Президентимиз И.А.Каримов бу борада тўхталар экан, - халқимиз мағрур яшади, меҳнат қилди, доимо ҳуррият ва эрк сари интилди. Буюк алломаларимиз томонидан яратилган оғзаки, ёзма ижодиёт, ҳадиси шариф, халқ китоблари, пандномаларида авлод-авлоддан ўтиб келаётган иймон-эътиқод сирларининг назарий ва амалий жиҳатлари ҳақидаги билимлар билан ёшларни қуроллантириш лозим.

Демак,

- баркамол инсон учун зарур бўлган ижобий фазилатлар моҳияти, мазмунини тўғри тушуниш ҳамда таҳлил қилиб муносабат билдириш;
- жамоада яшаш, меҳнат қилиш малакаларини эгаллаш;
- баркамол инсон модулини тасаввур этиш, унинг маънавиятидаги зарурий сифатларни шакллантириш, шакл ва йўллариини излаш бугунги куннинг заруратидир.

Педагогиканинг узоқ йиллар ва бир неча авлодлар тажрибасида йиғилган маълумотларни инсоният тарихи ҳамма жабҳаларида авлодларни ўқитиш ва малакавий педагогик билимлар бериш дунё тарихида ўзининг алоҳида ўрнига эга.¹

Қулдорлик тизимида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат бир-биридан фарқ қилган. Жисмоний меҳнат қуллар зиммасига юклатилган. Қулдорнинг асосий иш фаолияти эса ақлий меҳнатдан иборат бўлиб, улар асосан фалсафа ва сиёсатни ташкил этган. Бу эса ўз вақтида малакавий меҳнат билимининг ғоявий ривожланишига таъсир кўрсатган.

Ўрта асрларда давлат тепасида дин ҳукмронлик қилган бўлиб, унда касблар худо томонидан берилган, эгалланган хунарга илоҳий ва сирли деб қаралган. Бу эса жамиятда эгалланаётган хунарга муносабатни белгилайди.

Капиталистик муносабатларнинг мураккаблашуви, фан, маданият, техниканинг ривожланиши натижасида XV-XVII асрларда малакавий ўқитишнинг муаммолари, шакллари, уларни ташкил этиш ва самарадорлигини оширишга бўлган қизиқишлар ортиб борди.

¹ Ў.Қ.Толипов, М.Баракаев, Ш.С.Шарипов. Касбий педагогика (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001.

XIX аср охири ва XX аср бошларида социал-муҳандис-педагоглар таъсири остида Ғарбий Европа педагогикасида меҳнат мактабини ислоҳ қилиш бошланди. Унинг асосий йўлбошчиси Георг Кершеншейнер ҳисобланади.

АҚШда малакавий педагогиканинг ривожланиши меҳнат ва ишлаб чиқаришга илмий ёндошувида янги технологияларни ишлаб чиқариш сифатини ошириш, рақобатбардошлигини кўтариш билан боғлиқдир. Бу ҳаракатларни илмий ташкилотчиси АҚШлик муҳандис Ф.У.Тейлордир. Тейлор томонидан ишлаб чиқилган методлар “Тейлоризм” номи билан бизгача етиб келган.

XX аср педагоглари малакавий педагогиканинг асосий вазифаси деб – ишлаб чиқариш талабига жавоб берувчи, малакавий ва политехник билимларни, меҳнат ва ўқитишни ўзида мужассамлаштириш, технологик шаклларни, малака ва кўникмаларини ошириш ва тарбиялашни тушунадилар.

Малакавий педагогиканинг янги ривожланиш босқичи 50-йилларда халқ таълими тизимида ҳаёт ва мактаб орасидаги боғлиқликни мустаҳкамлаш тўғрисидаги қонундан бошланади.

70-80 йилларда малакавий педагогиканинг ривожланиши қийин ижтимоий, сиёсий шароитда кечди. Унинг ривожланишига ижтимоий- иқтисодий фактлар таъсир кўрсатиб, педагогика фанлари ривожига давлатнинг ва сиёсатнинг қаттиқ чегараланган қарорлари тўсқинлик қилди. Фаннинг кўп қирралари ечилишига рухсат этилмай, умумий малакавий билим бериш қаттиқ тазйиқ остида қолди. Узоқ вақтгача олий таълимнинг асосий вазифаси мутахассис кадрларни етиштиришдангина иборат деб қаралди. Лекин мутахассис кадрларнинг маънавий дунёси, ҳуқуқий ва сиёсий онги, малака ва истеъдоди, уларнинг ўзлари яшаб турган жамиятга ҳамда таълим муассасаларига келтирадиган маънавий фойда ва манфаатлари ҳақида ғамхўрлик қилинмади. Бу эса ўз вақтида иқтисодий қийинчиликларни юзага келтирди. Бир томондан жамоа иш фаолиятининг пасайишига олиб келса, иккинчи томондан эса ишлаб чиқаришдаги ишчиларни малакасини ошириш ва реал янгиликларни амалга оширишга тўсқинлик қилди.

Бугунги кунга келиб, малакали билим тизимининг ривожланиш тенденцияси билимни регионлаштириш, интеграциялаш, стандартлаштириш, демократлаштириш ва бошқаларнинг тўхтовсиз ривожланишида намоён бўлмоқда.

1. Таълимнинг узлуксизлиги.

Биринчи марта узлуксиз таълим концепцияси 1965 йилда ЮНЕСКО Форумига тақдим этилган эди. Уни йирик назарий олим Ленграндом олиб чиққан эди. Узлуксиз таълимнинг асл моҳиятини биз «Библия», «Қуръон», “Ҳадислар”даги ҳикматли сўзларда, умуман, инсоният тарихи ва ривожланиши га оид муқаддас китобларда ҳам кўрамыз.

2. Таълимнинг бирлашиши.

Сўнгги 20 йил давомида таълим тизимида катта ўзгаришлар рўй берди. Баъзи ҳужжатларда 2 аспект тўғрисида сўз боради.

1. Илмий техниканинг ютуқлари.

2. Илм ва техника ютуқлари, янги технология, янги қўлланмалар, маълумотларни қайта ишлаб чиқувчи мосламаларни юзага келтириб, бу эса ўз навбатида фаннинг ривожига олиб келади.

3. Таълим стандартлари.

Бошланғич малакавий таълим стандартлари берилган таълим босқичларини ва мақсадларини талаб қилади.

1. Мутахассис ишчи ходимларнинг таълим олишини давом эттиришлари учун минимал даражага жавоб берувчи база ташкил этиш.

2. Мутахассисларнинг профилини мутахассис тайёрлов сифатини ошириш орқали кенгайтириш.

3. Узлуксиз таълим тизими алоқасини яхшилаш ва тайёрлов аспектларини тартибга келтириш.

4. Давлат ичида ва давлат ташқарисида халқаро меҳнат бозорида мутахассисларнинг олган билимларига бўлган ишончни таъминлаш.

2.5. Ўзбекистонда касб таълимини ривожлантиришда хорижий тажрибалардан фойдаланиш

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришуви таълим-тарбиянинг миллий шакллари ривожланишига кенг имкониятлар очиб берди. Кейинги йилларда республикада очилган академик лицей, гимназияларда ва айрим умумий таълим мактабларида ташкил этилган педагогикадан ихтисослаштирилган курсларда Ватан тарихи ва маданиятини ўрганиш ва тадқиқ этиш асосий вазифа қилиб қўйилди. Шунга кўра, ҳозирги кунда педагогикадан миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида дарслик, қўлланмалар яратишга киришилди. Бу ишда ўқувчи ва талабалар ҳамда бўлғуси ўқитувчиларнинг умумий маданияти ва маънавиятини, педагогик билим ва маданиятини, педагогик тафаккурини ўстириш асосий мақсад қилиб қўйилди. Бу мақсад педагогик фикрлашга доир билим ва диний-ахлоқий, тарбиявий ғоялар умумбашарий ва миллий-маданий қадриятларни пухта ўрганиш билан амалга оширилмоқда.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилиши билан она тилини чуқур ўрганиш - мактаб ва бошқа ўқув юртлари таълимининг асоси қилиб қўйилди. Она тилида бериладиган билимларни ўзлаштириш жараёнида ўқувчи-талабаларнинг мантикий тафаккурини ўстириш; уларда она тилида кўникма ва малакаларини шакллантириш, уларни ўзбек адабий тилининг ёзма ва оғзаки шаклини пухта ўзлаштирган маданиятли ва саводли қилиб етиштириш назарда тутилди.

Таълимда тест усули қўлланилди, иқтидорли болаларни аниқлашга, ўқитишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Мингдан ортиқ иқтидорли болалар Америка, Англия, Швеция, Япония ва Туркияда таълим олиб, мустақил республикада халқ хўжалиги учун зарур бўлган билим ва касбларни эгалламоқдалар.

Маълумки, педагогика тарихи ҳам бошқа халқлар, мамлакатлар педагогика тарихи билан алоқада ривожланди ва ривожланмоқда. Шу сабабдан ҳозир Марказий Осиё педагогика тарихини тадқиқ этишда хорижий Шарқ ва Европа мамлакатлари таълим тизими ҳам ўрганилмоқда. Бу соҳада республика фан ва техника қўмитасининг «Миллий рух», «Қадрият» номидаги ва Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртлари учун илғор педагогик қўлланмалар ва ўқув дарсликларини ишлаб чиқиш бўйича уюштирган танловлари бу соҳада муҳим аҳамият касб этди.

Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти олимлари ана шу танлов асосида республикада таниқли файласуф, тарихчи ва адабиётшунос, педагог ва исломшунос олимлар ва шу соҳа тадқиқотчилари билан ҳамкорликда «Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар» номли қўлланма ва «Педагогика тарихи» дарслигини яратдилар. Эндиликда ўқувчи ва талабалар Россия ва Ғарбий Европа педагогика тарихидан иборат бўлган «Педагогика тарихи»ни эмас, балки Марказий Осиё улуғ мутафаккирларининг педагогик қарашлари ва назариялари тадқиқ этилган янги дарслик бўйича янгича педагогик билимни эгаллайдилар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Олий аттестация комиссиясининг ташкил этилиши — мустақилликнинг муҳим тимсолидир. Бу Олий аттестация комиссияси ўз зиммасига юкланган улкан вазифаларни, яъни «юқори малакали илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлашнинг янги тизимини шакллантириш, уларни республика ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётининг устувор муаммоларини ҳал қилишга йўналтириш, илмий тадқиқотлар ва ишланмаларни давлат йўли билан экспертиза қилишни таъминлаш билан етук илмий-педагогик кадрлар етиштиришга самарали таъсир кўрсатмоқда.

Олий педагогика ўқув юртларида илмий даража берувчи ихтисослаштирилган кенгашнинг ташкил этилиши билан республикада педагогика тарихи ва назарияси, фанларни ўқитиш усуллари бўйича докторлик ва номзодлик диссертацияларини ўзбек тилида, турли миллат вакиллариининг ўз она тилларида ҳимоя қилишига кенг имконият яратилди, мазкур кенгашлар миллий педагог олимлар сафининг ўсишида муҳим омил бўлмоқда. Бу тадбир республикада сифатли, илмий-педагогик асарлар, ўқув-методик қўлланмаларнинг яратилишига, мактабгача тарбия муассасаларида, умумий таълим мактабларда, ўрта ва махсус олий ўқув юртларида таълим-тарбиянинг юксак савияда бўлишига, таълим тизими мазмунининг такомиллашувида самарали таъсир кўрсатмоқда.

Ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, қаерда таълим ва тарбияга эътибор катта бўлса, ўша ерда тараққиёт, юксалиш бор. Шунинг учун республикада истикболи узлуксиз таълимни қай даражада амалга оширилишига боғлиқ. Узлуксиз таълим барча фуқароларни тинимсиз ўқишини, изланишини, шахсни юқори малакали бўлишини талаб этади.

Узлуксиз таълим тизимининг ҳаётга татбиқ этилиши республикада халқ таълими фаолиятини тубдан ўзгартиради ҳамда республиканинг юқтимоий-иқтисодий ривожига муҳим ҳисса қўшади. Узлуксиз педагогик таълим тизимида педагогик ходимлар тайёрлаш поғонали равишда амалга оширилади.

Олий ўқув юртларига қабул Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган қоидаларга мувофиқ, педагогика олий ўқув юртларига қабул эса Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланган қоида бўйича амалга оширилади. 1993 йилдан республиканинг барча олий ўқув юртларига тест синовлари орқали абитуриентлар қабул қилинмоқда.

Улар олий ўқув юртларида икки босқичли таҳлил асосида «бакалавр» ва «магистр» даражаларини эгаллашлари мумкин.

Ўзлуксиз педагогика таълимининг ажралмас қисмларидан бири - илмий, илмий-педагогик ходимларни тайёрлаш, аспирантурада ва докторантурада ўқитиш - таълимнинг юқори (олий ўқув юртидан сўнг) босқичлари ҳисобланади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган ўзлуксиз педагогик таълимнинг устувор йўналишлари «Таълим тўғрисида»ги Қонунда белгиланган қоидалар асосида ҳаётга татбиқ этилди ва амалиётга кенг жорий қилинди.

Ўтказилган ислохотлар, самарали тажрибалар республикада таълимнинг давлат стандартларини ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш давр талаби эканлиги, бу ишни кечиктирмай амалга ошириш зарурлигини тақозо этади. Чунки таълим стандартлари шахс маълумотлилигининг давлат меъёрларини таъминлайди. Таълим стандартлари воситасида талабдаги маълумотлилиқ даражаси мувозанати сақланади, ривожлантирилади, жамият тараққиёти истиқболларига мувофиқлиги таъминланади.

Давлат таълим стандартлари ўқув жараёнини қатъий чегараланган қолипга солиб қўймайди, балки, аксинча педагогик ижодкорликка, таълим мазмунининг ягона негизи атрофида турли-туман табақалаштирилган дастурлар, ўқув қўлланмалари, ўқитиш услубиятларига катта йўл очади.

Республикада лотин ёзуви асосидаги алифбонинг жорий этилиши таълими муассасалари зиммасига катта масъулият юклайди. Ҳар қандай мамлакат ва халқ тақдири, унинг келажаги, тараққиётининг асоси элат ва миллатларнинг тили, ёзуви ва таълим-тарбия маскани бўлган мактаб билан боғлиқдир. Шу сабабли ўзбек миллий мактабини яратиш ва унинг асосида ҳозирги кунда халқ таълими тизимида тўпланиб қолган муаммоларни ижобий ҳал этиш бугунги куннинг кечиктириб бўлмайдиган вазифасидир.

Ривожланган мамлакатларда ижтимоий қайта ишлаш интеллектуал салоҳият даражасини сақлаб қолишга қилинадиган сарф-ҳаракатлар моддий-ашёвий ишлаб чиқариш сарф-харажатларидан сезиларли даражада кўп, зеро яқин келажакда ҳўжалик, ижтимоий, маданий ва бошқа ҳаётий муҳим соҳаларда етакчилик интеллектуал салоҳияти нисбатан ривожланган мамлакатларгагина тегишли бўлади

Жаҳон миқёсида олий таълим соҳасида ҳам сезиларли муваффақиятларга эришилди. Статистик маълумотларига кўра XX аср 90-йиллари олий таълим муассасаларига кираувчилар миқдори Испанияда 15 марта ошди, Австралияда 9,4 марта, Францияда 6,7 марта. Бу ҳол ривожланаётган мамлакатларга ҳам хос бўлди, Масалан, Индонезияда талабалар сони 36 марта, Венесуэлада 63 марта, Нигерияда эса, ҳатто 112 марта.

Танлаш даражаси қанча юқори бўлса, шахснинг етуклик даражаси, тарбияланганлиги ҳам шунча юқори бўлади. Мана шунинг учун ҳам ҳар бир таълим тизими тарбияланганликнинг у ёки бу даражасини, шунингдек, узлуксиз таълимдаги тарбиявий ва таълимий ворисликни таъминлайди. Бу жамиятни ривожлантиришнинг аниқ ижтимоий-иқтисодий вазифаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Умуман олганда, мамлакатимизда мустақиллик туфайли «... биз умумбашарий қадриятларнинг энг биринчи асоси бўлган халқ инсонпарварлиги чашмаларидан қадамма-қадам баҳраманд бўлмоқдамиз» (И. А. Каримов). Шу баҳрамандлик туфайли ёш авлодда меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, иймон-эътиқодлилик, ҳалоллик, ахлоқий поклик, одиллик, билимлилик, онглилик, дўстлик, байналмилаллик каби инсоний фазилатлар шаклланиб, ривож топмоқда, ўз она тили, миллий урф-одатлари, диёримизнинг табиат бойликлари билан фахрланиш туйғуси камол топмоқда.

2.6. Германия ва Францияда касб таълимининг тузилмаси

Дунё касбий таълимини ўрганмай туриб, бу соҳада янги ислохотларни амалга ошириб бўлмайди. Бу борада бизга узлуксиз таълим тизимини олиб боровчи давлатлар тажрибаси, уларнинг ишлаб чиққан таълим стандартларини ўрганиш жуда зарурдир. Бугунги кунда Буюк-Британияда узлуксиз таълим ва касб таълимининг янги тизими ишлаб чиқилди. Бу тизим турли хил йўналишлардаги мутахассисларни, шунингдек, бошланғич ўрта мактабларнинг битирувчиларини тайёрлашни назарда тутган.

Жаҳондаги кўплаб мамлакатларда олий ўқув юртлари ўрта умумий таълим тизимидан кейинги, навбатдаги таълим босқичи ҳисобланади. Олий таълим мактабларининг кўпчилигида ўқиш муддати 2 йил ёки ундан кўпроқ бўлиб, уч циклда ёки босқичда амалга оширилади.

Биринчи босқич таълими 3-4 йил (ёки кўпроқ) давом этади ва битирувчиларга бакалавр дипломи берилади (АҚШ, Буюк Британия, Япония, Австралияда). Францияда биринчи босқич олий мактаб битирувчиларига мэтриз, Бельгияда лисанс унвони берилади. Иккинчи босқич олий таълим мактабларига биринчи циклни тугатган битирувчиларнинг 10-25 фоизи қабул қилинади. Масалан, бу кўрсаткич АҚШда - 20, Буюк Британияда - 15, Австрияда - 10, Австралияда - 7, Японияда - 6 фоизни ташкил қилади. Бу даврда танланган йўналиш бўйича ихтисослаштирилмаган, умумий, фундаментал билимлар ўқитилади (Англия, Испания. АҚШ). ГФР, Франция, Бельгия каби мамлакатларда эса иккинчи босқич олий таълим мактаблари талабалари анча мукамал ва муайян мақсадга йўналтирилган билимларни эгаллайдилар. Лекин ҳали улар тор профилдаги юқори малакали мутахассис унвонини олиш учун иккинчи циклдаги ўқишларини яна ихтисослаштирилган курсларда 1-2 йил давом эттиришлари лозим.

Таълимнинг бундай тизими ўрта ва олий таълим мактаблари фаолиятини мувофиқлаштиришга танланган соҳа бўйича олий таълимдаги изчилликни таъминлашга самарали таъсир қилади (С.Судзуки, 1992: 89; Наиболее

престижные университеты и колледжи США, 1986; Д. Bligh, 1990: 102-108; J. Ledger, 1996: 102-108; J. Spring, 1994: 148-159).

Муайян ихтисосликлар бўйича махсус имтиҳонлар 3 йиллик амалий иш фаолиятидан кейин ҳам топширилиши мумкин.

Олий таълим мактабларининг иккинчи босқичида ўқиш 1-2 йил давом этади. Бу циклни битирган талабаларга магистр унвони берилади. (АҚШ, Буюк Британия, Япония, Австралия).

Франция ва Бельгияда магистр унвони маълум мутахассисликларни чуқур ўрганувчи курсларнинг битирувчиларига ҳам берилади. Магистрлик таълимининг ўзига хос хусусиятларидан бири - ўқув дастурларининг индивидуаллаштирилганлигидир. Бунда ўқув дастурлари талабалар ва уларнинг илмий раҳбарлари томонидан тузилади ва кафедра, деканатлар томонидан тасдиқланади. Магистратурани битирган ёшлар докторантурага кириш ҳуқуқига эга бўладилар. (Сапуае, 1998: 210-211; А.А.Барбарига, Н.В.Федорова, 1979: 78-87).

Олий таълимнинг учинчи босқичи, бу – докторатурадир.

Докторантурага, асосан, иккинчи босқич олий таълим мактабларини муваффақиятли битирган талабалар қабул қилинади. Ўқиш муддати мутахассислик турига кўра 1-3 йил. Докторантурага биринчи цикл олий таълим мактабларини битирганлар ҳам кириши мумкин. Лекин бу ҳолда ўқиш муддати 3-5 йилгача узайтирилади.

Биринчи цикл олий таълим қоидаларига биноан мутахассислик бўйича умумий билимлар беришга йўналтирилган. Таълимни алоҳида ихтисосларга бўлиб ташкил қилиш, одатда, 3-курсдан бошланади. Тор мутахассислар бўйича кадрлар тайёрлаш фақат учинчи циклдагина амалга оширилади.

Кўп босқичли олий таълим тизимининг бундай ўзига хос хусусиятлари англо-американча ва французча моделларда жаҳон бўйича кенг тарқалган (J. Spring, 1994: 3-24). Олий таълимнинг англо-американча тизими АҚШ, Буюк Британия, Хиндистон, Австралия, Янги Зеландия, Япония, Исроил ва бошқа мамлакатларда мавжуд (қаранг: J. Ledger, 1996: 102-103; Сравнительная характеристика развития образования в странах Азии, Африки и Латинской Америки. 1991).

Биринчи цикл олий ўқув юртларидаги ўқиш муддати турли мамлакатларда турлича. Масалан, АҚШда 4 йил, Буюк Британияда 3 йил. Магистрлик даражасини олиш учун яна 2 йил ўқиш лозим (айрим ихтисосликлар бўйича 1-1,5 йил). АҚШдаги қатор муҳандислик олий мактабларида бакалаврлик дипломини 5 йиллик таълимдан кейин олиш мумкин. Тиббиёт соҳасидаги биринчи докторлик дипломини (стоматология, ветеринария соҳалари бўйича) олиш учун эса 8 йиллик таълим жорий қилинган. Японияда эса бакалаврлик даражасини 4 йиллик таълимдан сўнг олиш мумкин (тиббиёт мутахассисликлари бундан мустасно), магистрлик даражасига тенг дипломни олиш учун яна 2 йиллик таълим дастурини ўташ лозим (қаранг: С. Судзуки, 1992).

1. Германияда касб таълими тизими

Германияда бир неча мураккаб тузилмага эга бўлган таълим тизими қабул қилинган. Таълим олувчиларни мутахассисликка йўллашда 3 та босқичдаги

мактаблар ташкил этилган бўлиб, улар ўз фаолиятини бошланғич таълимдан кейин давом эттиради.

Ўқув жараёнининг турли жабҳаларида ўзига хос талаблар йўлган қўйилган бўлиб, улар турли босқичларда турлича амалга оширилади.

2. Германияда касбий таълимнинг тузилмаси

1-босқич: Касбий таълимга тайёргарликнинг биринчи йили (назарий билимлар берилиб, ушбу касбга йўналтирилади).

2-босқич: Ўқувчилар назарий ва амалий оиладош касблар билан ҳам танишиб борадилар (тугатилганидан сўнг, биринчи синов олинади).

3-босқич: Мутахассислаштириш жараёнидан иборат бўлиб, у имтиҳон билан тугалланади. Бу тизимда таълим олувчилар назарий ва амалий билимларга ҳамда касблар ҳақида тушунчага эга бўлишлари керак.

1-2 босқичда кенг маънода ишчилар тайёрланади. Улар оддий иш жараёнларини бажариб, мураккаб жараёнларга 3-босқичга ўтадилар.

Германияда эса олий таълим кенг миқёсда бирон касбга йўналтирилган бўлса-да, (худди Россиядагидек) англо-америкача ва французча моделлардан фарқ қилади. Бу ерда, ҳатто олий таълимнинг цикллarga бўлиниши ҳам мавжуд эмас. Таълим жараёни 4 йилдан 6 йилгача муддатда амалга оширилиб, буларнинг ҳаммаси англо-америкача ва французча олий таълим тизими талабларига унчалик мос келмайди. Олмон олий ўқув юртларида амалга ошириладиган 5-6 йиллик таълим халқаро стандарт нормаларига кўра англо-америкача ва французча олий таълим тизимининг биринчи циклига (бакалавр даражасига) мос келади, холос. Шу сабабли кейинги йилларда герман олий ўқув юртларининг дипломлари аҳамиятини кўтариш мақсадида олий таълимнинг дастлабки босқичини қисқартириш, яъни 4 йиллик қилиб белгилаш ҳақида таклифлар киритиляпти.

Касбий таълимнинг француз модели

Францияда мактабни битиргач, коллежларда ўқитиш тизими ҳукмронлик қилади. Бу эса ўз навбатида эрта касб эгаллашдан асраб қолади. Францияда бошланғич таълим асосан 11 ёшгача бўлиб, кейин ўқувчи коллежда таълим олади. Ундан кейинги таълимни ўқувчи умумтаълим ёки техник лицейларда давом эттиришади. Бугунги кунда техник лицейлар техник билимларни бериб, у асосида бакалавр унвонини олиш мумкин. Ўқув муассасининг ихтисослигига қараб, бакалаврлар француз тилини, социология асосларини, математика, табиий фанлар ва технология фанларини яхши эгаллайдилар.

Технология йўналишидаги бакалаврлар чет тиллари, компьютер ва тижорат билимларига эга бўладилар, барча бакалаврлар олий ўқув юртларида таълим олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Малакали ишчи-ходимларни тайёрлашда давлат ва хусусий лицейлар фаолият кўрсатиб, уларнинг ҳаммаси давлат назорати остида бўлади. Касбий таълимда ўқиш жараёни Таълим вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади, уни моддий таъмирлаш жавобгарлиги эса давлат зиммасидадир. Умумий касбий таълимда ўқитиш жараёни Францияда бепулдир.

Олий таълимнинг француз модели Франциядан ташқари Бельгия, Швейцария, Австрия, Норвегия ва бошқа мамлакатларда жорий қилинган. Бу

тизим талабаларни синчиклаб танлаш асосида қабул қилишни кўзда тутди. Талабалар дастлабки 1-3 йилда умумий дастурлар орқали таълим олиш билан бир қаторда бўлажак тор ихтисосликларни танлашда фаол иштирок этадилар.

Кўп босқичли француз олий таълим моделининг ўзига хос хусусиятлари куйидагилардан иборат:

1. Француз университетида таълимнинг дастлабки 2 йилида қатор мутахассисликлар учун ягона ўқув дастурлари мавжуд.

2. Университетнинг 2-курсини тугатиб, тегишли гувоҳнома олган талаба шу университетнинг 3-курсида ўзи танлаган мутахассислик бўйича ўқишни давом эттириши ёки бошқа университетга ўтиши ёки ўқишни элитар олий ўқув юртлари (Grande Ecole – Катта мактаб, Ecole Normale – Оддий мактаб)да давом эттириши мумкин.

3. Университетнинг 3-курсини битирган талабалар «лисанс» дипломини оладилар. Бундай дипломни олган талабалар ўқишларини 4-курсда давом эттиришлари ёки ўқишни ташлаб ўз мутахассисликлари бўйича амалий иш билан шуғулланиш ҳуқуқларига эга бўлишлари мумкин. 4-курсни тамомлаган талабалар эса «метриз» дипломини оладилар.

4. «Метриз» дипломи унинг эгасига тўлиқ олий маълумот олганлигидан далолат беради.

Францияда магистрлик дипломининг ягона нусхаси йўқ.

Шунингдек, француз олий таълим тизимидаги иккинчи цикл (таълимнинг махсус атамаси, номи мавжуд эмас) дейилганда, одатда, 4 йиллик биринчи цикл олий таълимдан сўнг келадиган навбатдаги босқич тушунилади, холос. Французча олий таълим моделининг иккинчи цикли 1-2 йиллик таълимни ўз ичига олган бўлиб, уни битирувчилар ўз танлаган мутахассисликлари бўйича чуқур билимларни ўрганганликлари ҳақида махсус ихтисос дипломини оладилар.

5. Мутахассисликни билдирувчи диплом (масалан, 2 йиллик ўқишдан кейин бериладиган технология соҳасидаги университет дипломи) олий таълим тизимидаги 3 циклли таълим тизимини биринчи битирганликдан далолат беради. Масалан, ихтисослаштирилган олий ўқув юртининг 5 йиллик курсини битирган талаба муҳандислик дипломини олса, университетнинг дастлабки 1 циклини тамомлаган талаба яна 3 йиллик курсни битиргандан сўнггина шундай диплом эгаси бўлиши мумкин (Л.М.Макарова, 1986: 71-73).

6. Ихтисослаштирилган олий ўқув юртларида маълум соҳа мутахассислик дипломини берувчи ёки докторантурага кириш ҳуқуқини берувчи 1 йиллик қайта тайёрлов курсларининг кенг тармоғи фаолият кўрсатади.

Олий таълим тизимини ташкил қилишдаги ва таркибидаги қатор миллий хусусиятлар бошқа Европа мамлакатларида ҳам мавжуд:

Дания университетлари 4 йиллик олий таълимдан сўнг ўз битирувчиларига асосий даража ҳисобланган номзодлик дипломини берадилар. Лекин бундай диплом муҳандислик мутахассисларини эгалловчиларга 5 йиллик таълимдан сўнг, тиббиёт мутахассисларига 8 йиллик олий таълимдан кейин берилади. Магистр дипломини олиш учун яна 1-2 йил ўқиш лозим бўлади. Олий техника мактаби битирувчиларига (3-4 йил) муҳандислик ихтисослиги бўйича диплом берилади (лекин муҳандис-қурувчи дипломини олиш учун 5 йил ўқиш лозим бўлади).

Ирландияда гуманитар фанлар ва тижорат соҳасида 3 йиллик, табиий фанлар ва турли муҳандислик мутахассисликлари учун 4 йиллик, қишлоқ хўжалиги, стоматология, ветеринария соҳалари учун 5 йиллик, тиббиёт бўйича 6 йиллик ўқув дастурларини ўзлаштириб бакалаврлик даражасига эга бўлиш мумкин. Магистратурага бакалавр дипломи билан кирилиб, у ердаги таълим муддати қуйидаги жиҳатлари билан характерланади: гуманитар фанлар ва тижорат – 1 йил; педагогик фанлар – 2 йил; муҳандислик фанлари -1,5-2 йил; табиий фанлар (кимё) ва тиббиёт – 4-6 йил.

Грецияда олий таълим асосан 4 йиллик бўлиб, айрим соҳалар бўйича ўқиш муддати бир оз узунроқ: муҳандислик ва стоматология – 5 йил, тиббиёт – 6 йил. Бошланғич синф ўқитувчилари, мактабгача тарбия муассасаларининг тарбиячилари университет мақомида бўлмаган Педагогик Академия деб аталадиган 4 йиллик олий ўқув юртларида тайёрланади. Ўрта мактаб ўқитувчилари эса университетларда таёрланади.

Шундай қилиб, олий таълимни ташкил қилишдаги Европа мамлакатлари ўртасидаги бир хил ёндашув унинг кўп босқичлилигида, таълим муддатларини белгилашда, олий таълимга асосан ёшларни жалб қилишда кўзга ташланади. Ҳозирги кунда хорижий мамлакатларнинг олий сиёсатлари қуйидаги жиҳатлари билан характерланади:

1. Хусусий олий ўқув юртларини ташкил қилиш, уларни ривожлантириш борасидаги амалий ишлар давлатлар томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Бундай ёндашув, айниқса, АҚШ, Япония ва Францияда кўзга яққол ташланади.

2. Олий ўқув юртлари давлат тасарруфида бўлган мамлакатлар алоҳида ажралиб туради. Бу давлатларда хусусий олий ўқув юртлари черков тасарруфида бўлиб, улар 2-3 фоизни ташкил қилади.

3. Хусусий олий ўқув юртлари тизими кенг ривожланаётган мамлакатлар ва уларнинг мавжудлиги давлат тасарруфидаги олий ўқув юртлари обрўсига путур етказмайди.

4. Юқоридаги барча мамлакатлардаги хусусий олий ўқув юртлари молиявий жиҳатдан давлат томонидан қўллаб-қувватланади.

5. Хусусий олий ўқув юртини ташкил қилиш - кўп сармоя талаб қиладиган тadbирдир. Бу борада тўпланган тажрибаларнинг далолат беришича, фақат иқтисодий бақувват ижтимоий ташкилотгина ўрта даражадаги хусусий олий таълим мактаби фаолиятини ташкил қила олади.

Қисқа хулоса

Шундай қилиб, узлуксиз таълим тизимининг ҳаётга татбиқ этилиши республикамизда олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими фаолиятини тубдан ўзгартиради ҳамда республиканинг иқтимоий-иқтисодий ривожига муҳим ҳисса қўшади. Узлуксиз педагогик таълим тизимида мутахассис кадрлар тайёрлаш поғонали равишда амалга оширилади. Давлат таълим стандартлари ўқув жараёнини қатъий чегараланган қолипга солиб қўймайди, балки, аксинча педагогик ижодкорликка, таълим мазмун-моҳиятининг ягона негизи атрофида турли-туман табақалаштирилган дастурлар, ўқув қўлланмалари, ўқитиш услубиятлари кенг имкониятлар яратади. Шунингдек ушбу бобда узлуксиз таълим

тизимини олиб боровчи давлатлар тажрибаси, улар томонидан ишлаб чиқилган таълим стандартлари ҳақида ҳам фикрлар келтирилган. Бугунги кунда бир қатор Европа мамлакатларида узлуксиз таълим ва касб таълимининг янги тизими ишлаб чиқилган бўлиб мазкур тизим турли хил йўналишлардаги мутахассисларни, шунингдек, бошланғич ўрта мактабларнинг битирувчиларини тайёрлашни назарда tutади.

“Касб педагогикаси” фанининг фалсафий-услубий асослари, фаннинг предмети, касб педагогикасида фалсафий-услубий тараққиёт, маънавий-маданий шаклланиш жараёни, малакавий тайёргарликда асосий дидактик босқичлар, изланиш усуллари, таълим-тарбияда фаннинг тутган ўрни кўплаб мисоллар асосида тушунарли тарзда берилган.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Касбий педагогиканинг фалсафий-услубий асослари нималардан иборат?
2. Касбий педагогиканинг илм сифатидаги ўрнини изоҳлаб беринг?
3. Маълумот, маданият, менталитет тушунчаларини таърифланг?
4. Малакавий билим беришда асосий ривожланиш тизимининг йўналишлари нималардан иборат?
5. Изланиш методларига нималар киради?
6. Касб педагогикасига қачондан бошлаб асос солинган?
7. Таълимнинг узлуксизлиги ҳақида фикр билдиринг?
8. Германияда касб таълими қандай ривожланган?
9. Касбий таълимнинг француз модели ҳақида гапиринг?
10. АҚШ, Дания, Голландия мамлакатларида олий таълим тизими қандай ташкил қилинган?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Сибирская М.П. Профессиональное обучение: Педагогические технологии. – Санкт Петербург, 2002.
2. Педагогика профессионального образования. Под ред. В.А.Сластенина. – Москва. Академия, 2004.
3. Ў. Толипов., М. Баракаев., Ш. Шарипов. Касбий педагогика. (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001 йил.
4. И.Й. Турсунов., У.Н. Нишоналиев. Педагогика курси. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
5. www.thelearningweb.net. - Таълим тармоғи.
6. www.inter-pedagogika.ru.

III боб. Ҳар томонлама етук ва юқори малакага эга бўлган ходимлар тайёрлашнинг назарий асослари

- 3.1. Касб педагогикасининг қонуниятлари.
- 3.2. Ҳар томонлама етук ва юқори малакага эга бўлган ходимлар тайёрлаш.
- 3.3. Босқичли ўқитиш назарияси. Технологик билимларнинг узлуксизлиги.
- 3.4. Ишлаб чиқариш таълимининг даврлари.

3.1. Касб педагогикасининг қонуниятлари

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисидаги» қонун Ўзбекистон Республикаси қонунининг қоидалари миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган бўлиб, у юксак умумий ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

Касбий педагогиканинг қонун-қоидаларини яхши ўзлаштириш касбий ўқишнинг айрим методологик муаммоларини ҳал қилишни енгиллаштиради.

Илмий-техниканинг асосий йўналиши стандартлаштиришдан иборат бўлиб, у ишлаб чиқариш жараёнини автоматлаштириш, комплекс механизациялаштириш, ЭХМ ва янги технологияни қўллаш, ихтирочилик, рационализаторлик, мутахассисларни ижодий техник ижодкорлигига йўналтирилган. Автоматлаштирилган ускуналар, электрон ҳисоблаш техникаси ишлаб чиқаришни барча жабҳаларининг техник асосини ташкил этади. Илмий техниканинг турли касбларидаги умумийлик шундаки, турли касб эгалари ҳар хил соҳаларда фаолият кўрсатсалар-да, ишга тайёргарлик, уни назорат қилиш бир хил талаб қилинади. Бу эса ўз вақтида мутахассисларни касбий ўқитишни турдош касбларга гуруҳлаб ўқитиш имконини яратади.

Ҳозирги даврда халқ хўжалигида 6,5 мингдан ортиқ касб мавжуд бўлиб, бу касбларни ҳам амалий ўрганиб чиқиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳамма касблар гуруҳлаштирилиб чиқилади. Касбларни гуруҳлаштириш ва гуруҳланган касблар ҳамда корхонадаги иш жойини лойиҳалаш бўйича ҳар бир касбга малакавий тавсифнома ишлаб чиқилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида механизациялаштириш ва автоматлаштириш ишчи-ҳодимлар учун муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда қисқа давр ичида автоматлаштиришнинг ривожланиш босқичларини кўришимиз мумкин.

1-босқичда бутунлай автоматлаштириш ёки ярим автоматлаштириш, махсус ёки универсал ускуналар иш жараёни.

2-босқичда мосламалар ва транспортлар орасида ўзаро боғлиқликни ҳосил қилиш.

3-босқичда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ва ўлчамларини назорат қилиш учун махсус ўлчовчи ва механик бошқарувчи.

4-босқичда дастурлаштирилган бошқарув автоматик қурилмалари. Улар ўз-ўзини созлаш хусусиятига эга.

5-босқичда махсус ишлаб чиқаришга кибернетик ва ЭХМ машиналар иш жараёнида ҳодимларнинг вазифаси ҳисоб-китоб қилиш ва бошқариб бориш ҳамда назорат этишдир.

1. Технологик билимларнинг узлуксизлиги.

Техник жараённинг узлуксизлиги иш шакллариининг узлуксизлигига боғлиқ. Бунинг учун технологик жараёнларни чуқур таҳлил қилиш керак.

2. Ишлаб чиқариш корхонасининг иш шароитини ўрганиш.

Бу ерда энг аввало корхонанинг ички шароити ва асосий касбларни, ишчиларни қўллайдиган технологик операциялари, мутахассисларнинг иш шароити ва корхонанинг ички шароитини ўрганиш.

3.2. Ҳар томонлама етук ва юқори малакага эга бўлган ходимлар тайёрлаш

Ҳар томонлама етук ва юқори малакага эга бўлган ходимлар учун асосий модели сифатида илғор ходимларнинг меҳнат фаолиятини мисол қилиб олиш керак. Ходимларнинг қобилияти, малакалари педагогик кузатув ва тажриба орқали ўрганилади. Ўрганиб чиқилган натижалар асосида мукаммал модел яратилади. Бундай модел мутахассис-ходимларнинг шахсий сифатлари ва фикрлашларини, билим даражалари, кўникма ва малакалари, иш жараёнида қўлланиладиган методларини аниқлашга ёрдам беради. Кенг малакали мутахассис-ходимнинг модели қуйидагича кўринишда тузилиши мумкин:¹

1. *Прогностик* – олдиндан билиш ва иш ривожини характерлаш.

2. *Малакавий* - техник мазмунига қўйиладиган талаблар.

1. Бу мақсадда махсус рухсат этилган ва тасдиқланган ҳужжатлар: мақола, қўлланма, илмий-техник ахборотлардан, диссертациялар ва конференция материалларидан кенг фойдаланилади.

2. Ишчи-ходимларни малакавий тайёрлашда ишлаб чиқилган талаб ва мазмун. Олдиндан ташхисланган маълумотлар моделда қайд қилиниб илмий таянган ҳолда ходимнинг малакасини оширишга имкон беради. Шу билан бирга дидактик прогнозни ҳам ажратиш зарур бўлади. Ўқув режаси ва дастурларни мукаммаллаштиришда ташхисли маълумотлар зарур.

Ривожланишнинг илк босқичларидаёқ педагогик фаолият ўз ўрнини топиб олди. Бугунги кунга келиб илм ва фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро боғлиқлигини ҳамда малакали педагогика бу соҳаларда ўзининг таъсирини кўрсатиб келмоқда. Бунини яна самарали шакллантириш учун педагогик қонуниятларни билиш керак бўлади.

Улар қуйидагилардан иборат:

3. Ишлаб чиқариш турига қараб ходимларни шу соҳага тайёрлаш.

Ишлаб чиқариш турига қараб ўқитиш дастурлари 3 та катта гуруҳга бўлинади:

- Якка ҳолда ишлаб чиқариш
- Гуруҳлаб ишлаб чиқариш
- Оммавий ишлаб чиқариш

Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир тури ўзининг техник жараёнларига эга бўлиб, шу билан бирга ўзининг шакллариغا ҳам эгадир. Ишлаб чиқаришнинг у ёки бу

¹ Ў.Қ.Толипов. ва бошқ. Касбий педагогика.(Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001.

туридан қатъий назар бир цехнинг ўзида 3 та ишлаб чиқариш тури мавжуд бўлиши мумкин.

Якка ҳолда ишлаб чиқариш – ўз характериға кўра ўзининг афзалликларига эға бўлиб, у ёки бу операцияларни универсал ускуналар ёрдамида амалға ошириш, маҳсулотға кўйиладиган турли талабларни аниқ бажариш имконини беради. Шунингдек, мутахассисдан ўлчов асбобларидан тўғри фойдалана билишни талаб этади.

Гуруҳлаб ишлаб чиқариш – бу тур якка ҳолда ишлаб чиқаришдан бироз фарқ қилади. Бунда маҳсулот доналаб эмас, балки қисм-қисм ҳолда ишлаб чиқаришға мўлжалланган бўлади. Ҳар бир операция алоҳида-алоҳида ускуналарда бажарилади. Бу ерда ишлаб чиқариш хизмати кўрсатиш яъни мослаш, созлаш, кичик таъмирлаш ишлари махсус ишчилар зиммасига юклатилади.

Оммавий ишлаб чиқариш – уларнинг иш жойларида тинимсиз равишда қайтарилиши билан бу операциялар иш жойида характерланади. Цехлардаги асбобларнинг сифати ва самарадорлиги ишлаб чиқарилаётган маҳсулотға мос бўлиши керак.

3.3. Босқичли ўқитиш назарияси. Технологик билимларнинг узлуксизлиги

Таълимнинг асосий мақсади - замонавий илмий билимларни эгаллаган, мустақил фикрлаш ва муаммоларни ечиш имкониятиға эға бўлган маънавий жиҳатдан бой шахсларни шакллантиришдир. Жамият ривожланар экан, ҳаётий талабларнинг даражаси ҳам ортиб боради. Демак, илмий билимларнинг ҳажми кенгайиб, илмийлик даражаси чуқурлашиб борар экан, мантиқий фикрлаш ва муаммоларни тезда ҳал этишға бўлган талаб янада кучайиб боради. Бу фикрдан келиб чиққан ҳолда таълим тизими бугунги кун талабини ҳисобға олган ҳолда эмас, балки келажак талабларини аниқлаган ва ҳисобға олган ҳолда иш олиб бориши керак деган хулосаға келамиз. Чунки, бугунги кун талаблари келажакда жамиятнинг асосий ўзагига айланади. Демак, таълим тизими талабаларни бугунги кундаги ҳаётға эмас, балки келажакдаги ҳаётға тайёрлаши лозим. Бу ҳам таълимнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир.^{1[1]}

Дидактик тизим негизини тарбиявий ўқув жараёни ташкил этиб, у ўз вақтида 2 босқичға бўлинади: доимий ва динамик.

Асосий ўқув жараёни – бу босқичда таълим олувчилар умумий талабларға жавоб берувчи билим, малака ва кўникмаларға эға бўлиб, улар шундай билим оладиларки, у илмий-техник ўзгаришлар таъсирига мос келади. Умумий меҳнат эгалланган билим, кўникма ва малакаларға касбий билимларға асос бўлиб, унинг мустаҳкамлиги ишлаб ўқитишнинг самарадорлигига олиб келади. Асосий ўқув жараёнида таълим олувчилар эгаллаши лозим бўлган билимлар унинг келажакдаги фаолияти, меҳнат тури ва ишлаб чиқаришда эгаллайдиган ўрниға боғлиқ бўлади. Асосий билим бериш жараёни махсус билим беришнинг негизи

^{1[1]} Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни- Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1997.

бўлиб хизмат қилади, шунинг учун таълим олувчи кўрсатилган фанлар бўйича назарий ва амалий машғулотларни мустақкам эгаллаб бормоғи лозим.²

Махсус ўқув жараёни – асосий ўқув босқичидан махсус босқичга ўтиш секин-аста рўй бериб, бутун ўқув жараёни шу мақсадларга қаратилган вақт ичида олиб борилади. Махсус босқичда ўқитиш танланган касбга йўналтириш бўйича олиб борилиб, ўқитиш жараёни шу соҳадаги техник ва технологик ривожланиш талабларига жавоб бermoғи лозим, аммо марказлаштирилган тартибда ишлаб чиқилган ўқув дастури хўжалик соҳасидаги ёки корхона талабларига жавоб бера олмайди, чунки бир соҳада технологик жиҳозларнинг бир тури ўрганилса, иккинчи турида мутахассисларни тайёрлашда турли соҳалар бўйича ўқитиш афзалдир.

Махсус ўқитиш жараёнида таълим олувчиларни корхонанинг хусусиятлари билан аниқ ва мукаммал таништириш жараёнида унинг корхонадаги ҳамма иш турларида эгаллаган билим ва малакасини амалда қўллай олишни таъминлаш лозимдир. Таълим олувчилар ишлаб чиқаришдаги техник ва технологик жараёнлар, қурилма ва мосламалар ҳақида билим олиб амалда қўллай билишлари керак. Махсус ўқитиш жараёнида ўқитувчи устанинг ишлаб чиқариш жараёнига ўқитишда қуйидагиларга эришмоғи лозим:

- Таълим олувчини ҳозирги замон техника жараёни методлари ва замонавий методлар ҳамда қурилмаларда ишлашни ўргатиш;
- Меҳнатни ташкил этиш методи ҳам таълим олувчини зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларига, касбий малакасига қараб турли иш операцияларини бажаришни замонавий технология талабига жавоб берувчи ишлаб чиқаришни ташкил этиш;
- Таълим олувчини иш меъёрини бажаришга ёндошишга ўргатиш;
- Корхонадаги иш чизмаларини тўғри ўқишга, технологик ҳужжатлардан тўғри фойдаланишга ўргатиш;
- Корхона жамоасида таълим олувчи ишидан муҳим тарбия сифатида фойдаланиш;
- Таълим олувчини меҳнат хавфсизлиги, ишлаб чиқаришдаги ва ёнғин хавфсизлиги талабларига амал қилишга ўргатиш;
- Таълим олувчининг онгига иш ўрни ва меҳнат қуролларига нисбатан жавобгарлик ва қадрлаш ҳиссини сингдириш;
- Таълим олувчига иш маданияти ҳақида таассурот бериш, иш жойини тўғри ташкил қилишни ўргатиш.

Умуман олганда, бугунги кунда шундай мутахассис кадрларни тарбиялашга эришиш керакки, у англаган ҳолда иш унумдорлигини оширишга ўз ҳиссасини қўшсин. Уларни ишлаётган корхонанинг обрўси, иш сифатини ошириш, меҳнат интизомига қатъиян риоя қилиш руҳида тарбиялаш лозим.

3.4. Ишлаб чиқариш таълимининг даврлари

² Ў.Қ.Толипов. ва бошқ. Касбий педагогика.(Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001.

Бошланғич давр – бу вақтда таълим олувчилар ўзларини усталарини танимайдилар, бир-бирларининг ишлаб чиқариш жараёни ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлмайдилар. Ўқув устаси ҳар бир таълим олувчини шахсий хусусиятларини ўрганиб, уларда иш жойини, касбни танлашга қизиқишни уйғотиб меҳнатга бўлган умумий талаблар, иш шароити билан таништиради. Уста таълим олувчиларни техник тўғаракларга қизиқтириб, ишлаб чиқариш соҳаси бўйича фахрийлар билан учрашувлар ташкил этади. Бу босқичда ташкилий ишлар кўпроқ олиб борилиб, таълим олувчилар асосан ўзаро бир-бирлари ва иш жараёни билан танишадилар. Бу жараённинг ишлаб чиқаришга, таълим беришга алоқаси бўлмайди ва бу давр икки ҳафта давом этади.

Тайёргарлик даври – бу вақтга келиб таълим олувчилар аниқ иш турлари билан танишадилар ва қуйидаги масалаларни ҳал қиладилар: иш ўрнини ташкил этиш, меҳнат хавфсизлигига риоя қилиш, ишлаб чиқаришда интизомли бўлиш, иш куролларини асраб-авайлаш, шахсий гигиена ва санитария қоидаларига риоя қилиш ва бошқалар. Таълим олувчиларни иш жараёни техник ҳужжатларни ўрганиш, мосламаларни созлаш, иш ўрнини ишга тайёрлаш, ишлаб чиқилган маҳсулотнинг сифатини текширишдан иборат бўлиб, улар оддий иш жараёнларини ўрганиб борадилар.

Касбни ўзлаштириш даври – иш жараёнларини ўргангандан сўнг олинган билим ва малакаларни мукаммалашга ўтилади. Бунинг учун шундай ишлар танланадики, иш жараёнида янги ўрнатилган мавзу ва ундан олдингилари қамраб олинади. Шунда таълим олувчиларда эгалланган билимнинг шаклланиш хусусиятлари ривожланади.

Назорат қилиш ва яқунлаш даври – бу муддатнинг асосий вазифаси фақатгина олинган билим ва малакаларни мустаҳкамлаб қолмай, балки уларни замонавий мослама ва қурилмалардан фойдаланган ҳолда мукаммаллашиб боришидир. Ишлаб чиқариш илғорлари ва фахрийларининг ишларини ўрганиш, ўзлаштириб олиш таълим олувчида ишлаб чиқариш амалиёти жараёнида мустақиллик ҳиссини шаклланиб боришига ёрдам беради. Таълим олувчилар меҳнат жамоаси оқимига кириб жамоада тарбияланиб шахс сифатида шаклланиб борадилар.

Шундай қилиб, таълим олувчилар берилган муддат охирида мустақил тарзда барча ишларни режалаштириши ўз иш жойларида илғор усулларни қўллашлари, чизма ва технологик ҳужжатлардан фойдаланишлари ва шу билан бирга ишлаб чиқаришдаги ютуқларга эришишга интилишлари, вақтни ва хом-ашёни тежашлари, меҳнат хавфсизлиги қоидаларига ва талабларига жавоб беришлари керак бўлади.

Қисқа хулоса

Ушбу бобда касбларни гуруҳлаштириш ва гуруҳланган касблар ва корхонадаги иш жойини лойиҳалаш бўйича ҳар бир касбга малакавий тавсифнома ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақида фикр билдирилган.

Жамият ривожлана борган сари ҳаётий талабларнинг даражаси ҳам ортиб боради. Илмий билимларнинг ҳажми кенгайиб, мантикий фикрлаш ва муаммоли масалаларни тезда ҳал этишга бўлган талаб янада кучайиб боради. Демак, бу

фикрдан келиб чиққан ҳолда таълим тизими бугунги кун талабини ҳисобга олган ҳолда эмас, балки келажак талабларини аниқлаган ва ҳисобга олган ҳолда иш олиб бориши керак деган хулосага келиш мумкин.

Умуман олганда, таълим тизими талабаларни бугунги кундаги ҳаётга эмас, балки келажакдаги ҳаётга тайёрлаши лозим. Бу ҳам таълим жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Касбий педагогика қонуниятлари нималардан иборат?
2. Ўқитиш дастурлари неча турга бўлинади?
3. Ходим касбларини гуруҳлаш асосларига нималар киради?
4. Ишлаб чиқариш тамойиллари неча турга бўлинади?
5. Касблар қандай гуруҳланади?
6. Ўқитиш назарияси неча босқичдан иборат?
7. Ишлаб чиқариш таълимининг даврларини изоҳлаб беринг?
8. Нима учун ишчи-ходимларга малакавий техник билим берилади?
9. Тайёргарлик даврида қандай ишлар амалга оширилади?
10. Асосий ўқув жараёни ва махсус ўқув жараёнига таъриф келтиринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Педагогика профессионального образования. Под. ред. В.А.Сластенина. - Москва. Академия, 2004 .
2. Е.Н.Пронина, В.В.Лукашевич. Психология и педагогика. Учебник для студентов ВУЗов.-М.: Элит, 2004 .
3. Ў. Толипов., М.Баракаев., Ш.Шарипов. Касбий педагогика. (Маърузалар матни).— Т.: ТДИУ, 2001.
4. Н.Хўжаев, Ж.Ҳасанбоев. Иқтисодий педагогика. — Т.: ТДИУ, 2002.
5. www.inter-pedagogika.ru.

IV боб. Касб педагогикасида таълим жараёни

- 4.1. Касб педагогикасида таълим жараёнининг моҳияти ва тузилиши.
- 4.2. Касб таълимининг тамойиллари.
- 4.3. Педагогик жараёни лойиҳалаш. Лойиҳалаш жараёнининг объекти ва муаммолари.
- 4.4. Таълим оловчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш.

4.1. Касб педагогикасида таълим жараёнининг моҳияти ва тузилиши

Таълим жараёни педагогик жараённинг ажралмас, муҳим қисмларидан бири бўлиб у ўқитиш, билим, кўникма ва малака ҳосил қилиш масалалари билан

шуғулланади. Таълим назарияси “дидактика” тушунчаси билан ҳам ифодаланади. “Дидактика” сўзи грекча “дидаско” сўзидан олинган бўлиб, “ўқитиш, ўргатиш” деган маънони билдиради. Дидактиканинг ўрганиш объекти ўқув жараёни, ўқув жараёнининг ривожланиш қонуниятлари, ўқитиш тамойиллари, методлари ва шакллари дир. Таълим жараёнининг асосий моҳияти тарихан тўпланган ижтимоий билим ва тажрибани ёш авлодга етказиш, авлодлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни маълум тизим орқали амалга ошириш бўлиб ҳисобланади.

Фан ва техниканинг ривожи ҳам илмий билимларнинг ҳажмига ва характериға таъсир кўрсатади. Буларнинг ҳаммаси эса ўз навбатида таълим тизимида ўз аксини топади. Таълим тизими ҳар бир жамиятнинг ривожланиш асоси бўлиб хизмат қилади. Чунки айнан таълим тизими жамиятнинг ҳар бир аъзосини маънавий, илмий дунёқарашининг шаклланишида энг асосий ўринни эгаллайди. Шунинг учун ҳам барча тарихий юксалиш, янгиланиш босқичларида айнан таълим тизимини ислоҳ қилиш муҳим ўрин тутган. Таълим тизими ҳар бир жамиятнинг ривожланиш даражасидан ҳамда шу жамиятнинг талабларидан келиб чиққан ҳолда шаклланади.

Ўсиб келаётган ёш авлод таълим жараёнида:

- Зарур билимлар билан қуроллантирилади.
- Керакли малакаларға эға бўлади.
- Кўникмалар ҳосил қилади.

Ўқув жараёнида таълим олувчилар ва педагоглар ўртасида ўзига хос муносабатлар ўрнатилиб бу жараён икки томоннинг биргаликдаги фаолияти натижасида боради. Шунинг учун ҳам таълим жараёни икки томонлама характерға эға дейилади. Педагоглар ва талабаларнинг фаоллик даражаси таълим жараёнининг самарасини белгилайди. Албатта бу жараёнда педагог йўналтирувчи сифатида майдонға чиқади. Педагог аниқ мақсадни кўзлаб режа ва дастур асосида билим, кўникма ва малакаларни шакллантиради. Талабалар эса уларни фаол ўзлаштириб олишлари керак. Таълим жараёнида педагог ўргатиш, билим, малака, кўникма ҳосил қилиш вазифасини бажарса, талабалар ўзлаштириш жараёнини ўз бошидан кечирадilar. Бу мураккаб психик жараён бўлиб, сезги, идрок, тасаввур, тафаккур кабилар иштирокида боради. Ўқиш талабаларнинг ўзлаштириш, билиш қобилиятлари, фикрлаш операциялари ва ҳаракатларини ҳосил қилиш жараёнидир. Бу пассив томошабинлик жараёни эмас, балки талабаға номаълум бўлган ҳақиқатларни очиб берадиган фаол, ижодий фаолият жараёнидир.

Таълимнинг асосий вазифаларидан бири инсоният томонидан ҳозиргача эришилган илмий билимлар ва фан техниканинг ютуқлари билан ёш авлодни қуроллантиришдир. Ёш авлодда шундай билимлар тизимини яратиш лозимки, бу билимлар уларнинг кейинги ривожи учун асос бўлиб хизмат қилсин. Ҳозирги кунда билимлар ҳажми, ахборотлар ҳажми тобора ошиб бораётган бир даврда таълим тизими талабаларға берилиши керак бўлган билимлар, малака ва кўникмалар ҳажминини белгилаш ҳамда бу жараёнда қайси омилларни ҳисобға олиш керак деган масалаларнинг ечимини топиш устида бош қотирмоқда. Зарурий билимлар ҳажминини белгилаш ва шу билан бир каторда ўқиш муддатини аниқлаш энг муҳим масалалардан бири. Таълим жараёнида бирор фан соҳасидаги

инсоният томонидан эришилган ҳамма нарсаларни ўрганиш керак деб ўйлаш мутлақо нотўғри бўлур эди. Ўқув жараёнида энг асосий, энг муҳим билимлар - фанларнинг асослари ўрганилади. Аммо шунга қарамай ҳозирда ўрганиш зарур бўлган янги-янги фанларнинг тармоқлари (экология, ЭҲМ, оила психологияси, иқтисодиёт асослари, маънавият асослари) вужудга келмоқдаки улар таълим ҳажмини бениҳоя кенгайтишига сабаб бўлмоқда. Бундай муаммолар ҳозирда деярли барча давлатларда мавжуд ва ҳар бир давлат бу муаммоларни ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этишга ҳаракат қилмоқда. Биз бу муаммоларни таълим тамойилларини (принципларини) бузмаган ҳолда, ёш авлоднинг соғлигига зиён етказмаган ҳолда ечимини топишга ҳаракат қилмоқдамиз.

Педагогик жараён – бу ўқитувчи ва талаба билимларини, кўникма ва малакаларини амалиётда қўллашни ўз ичига қамраб олади. Касб таълими жараёнида мазмун, ўқиш, ўқитиш, тарбиялаш асосий боғловчи компонентдир.

Таълим билиш фаолиятининг тури сифатида педагогика фанида бир неча асосий маънони англатади. Яъни бу: талабаларда билим, малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш; уларда дунёқараш, фикр ва эътиқодларни шакллантириш; ўқувчиларнинг муайян даражада ўқимишли, маданиятли, тарбияли чин инсон бўлишига эришиш; уларнинг қобилиятларини ўстиришдан иборатдир.

Таълим – инсоният тажрибасининг маълум томонларини, яъни талабалар ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги талабларига мувофиқ даражада билим ва тарбияга эга бўлишларини таъминлайдиган фаолиятдир.

Демак, педагогик таълим жараёнининг мазмунини билим, кўникма ва малакалар ташкил қилади. Талабалар ўқиш орқали билим билан қуролланадилар. Бунда билимнинг ўзи кифоя қилмайди. Уни ҳаётда кўп унум берадиган қилиб қўллаш олиш лозим. Бунинг учун эса талабада кўникма ва малака ҳосил қилиш зарур.

Кўникма – машқ қилиш натижасида бериладиган ҳаракатлар йиғиндисидир. Иқтидор ва кўникма машқ қилиш ва такрорлаш орқали малакага айланади.

Билим асосида кўникма ва малака ҳосил қилинади. Билим баҳсда керак бўлса, кўникма меҳнатда, дунёни ўзлаштиришда зарур бўлади. Шу жиҳатдан Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида, касб-хунар коллежларида ва мактабларда баҳслар, беллашувлар, ўткир зеҳнлилар мушоираси, қувноқлар ва зукколар беллашувини ташкил этиш фойдалидир.

Таълим олувчининг характери ва фаоллиги ривожланган ҳолда унинг даражалари турличадир. Аммо шу билан бирга таълим олувчилар пассив бўлса, ўқитиш жараёнини амалга ошириб бўлмайди.

- Таълим олувчининг илм қабул қилиши фаоллиги унинг шахс сифатида шаклланишига ҳам таъсир кўрсатади. Таълим олувчида ўз-ўзига, меҳнатига, бошқа шахсларга, жамиятга, ишлаб чиқаришга, атроф-муҳитга муносабати шаклланиб боради.
- Педагогик жараённинг муҳим специфик шароитлари. Олий ўқув юртларида ўқитишнинг муҳим специфик шартларидан бири бу амалий ўқитишдир. Бу унинг муҳим ташкил этувчи компоненти. Ўқитиш жараёни амалиётдан

тубдан фарқ қилади, чунки ишлаб чиқаришдаги ўқитиш услубининг асосий мақсади, бу таълим олувчини маълум бир касбга йўналтириш ва шакллантиришдир.

Педагог ва таълим олувчи орасидаги ўзаро бирлик ва алоқадорлик ҳақида гапирганда бошқарувчи ва ўргатувчи шахс бу ўқитувчи эканлигини унутмаслик керак. Фақат педагогнинг таълим олувчига билим бера олиши, шахс сифатида шакллантира олиши ва ўз таъсирини кўрсата олиши мумкин.

Ўқитиш жараёнининг муҳим компоненти

Бериладиган билим мазмуни ўқув дастури, давлат таълим стандартида белгиланган бўлиб, унинг таркибига ижтимоий мақсадлар давлат буюртмаси, педагогик тизимнинг аниқ мақсадларини белгилайди. Педагогик жараён фақат таълим мазмунигагина эмас, балки унинг қонунийлигига ҳам таъсир кўрсатади, яъни;

- Педагогик жараённинг шароитига қараб мазмун белгиланмаса, таълим олувчиларнинг ўзлаштиришлари қийин кечади, шунингдек, жараён билан амалиётдаги шароит орасидаги боғлиқлик йўқолади.
- гуруҳнинг шахсий имкониятидан келиб чиқиб ўқитувчи дастурига мантикий ўзгаришлар киритиб, шу билан педагогик жараённинг ўзаро боғлиқлигини бузмаган ҳолда мақсадга эришилади.

Маълумот беришнинг педагогик жараёни - ўқитувчиларнинг илмий, техник ва технологик ишлаб чиқаришдаги билимларини шакллантиришдир. Мазкур жараёнда ўқитувчи ва устанинг вазифаси таълим олувчида ижобий сифатларни ривожлантириш учун тарбиявий вазифаларни максимал қўллашдан иборат бўлади. Ўқитувчи таълим олувчиларда жамоатчилик, дўстлик, интизомга риоя қилиш, ростгўйлик, ўз ишига жавобгарлик каби инсоний сифатларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратади. Бунинг учун ўқитувчининг ўзида тарбияловчи сифатлар мужассам бўлиши керак.

Таълим тамойиллари ўқув юртлари олдида турган улкан вазифалар асосида белгиланади. Улар ўзаро бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда бир тизимни ташкил этади, ҳар бир дарсда дидактик тамойилларнинг бир нечтаси иштирок этиши мумкин. Улар таълим олдида турган асосий мақсадларни ҳал этишга ўз ҳиссасини қўшади. Таълим тизими ислоҳ қилинаётган ҳозирги жараёнда ўқувчи-талабаларга мустаҳкам билим бериш, уларни эркин, мустақил фикрлай оладиган инсонлар қилиб тарбиялашда, таълим тамойилларининг моҳиятини чуқур англаш ва ҳаётга тадбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўқув юртларида бериладиган билимнинг илмий характерга эга бўлиши фан-техниканинг сўнгги ютуқ ва кашфиётларини ўзида ифода этиши лозим. Шундай экан, ўқитувчи илм-фандаги янгиликлардан хабардор бўлиши зарур. Ўқув фанлари ҳам илм-фан асосида яратилади. Ўқитишнинг илмийлик тамойиллари таълим жараёнида ўқувчи-талабаларни ҳозирги замон фан-техника тараққиёти даражасидаги илмий билимлар билан қуроллантириш, айниқса уларни илмий-тадқиқот усуллари билан таништириб боришга қаратилган.

4.2. Касб таълимининг тамойиллари

Таълим тамойиллари педагогнинг фаолиятини ва талабалар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, тегишли кўникма ва малакалар ҳосил қилишнинг асосий қонун ва йўл-йўриқларини ўз ичига олади. Шу билан бир вақтда таълим тамойиллари ҳар иккала фаолиятнинг яъни педагог ва талаба томонидан ўз олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш имкониятини берадиган бир қанча талабларни ҳам умумлаштириб беради. Шунга кўра таълим қоидалари ўқитишнинг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Таълим тамойиллари деб, умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган ўқиш ва ўқитиш жараёнларининг йўналиши талабалар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, билим ва малака ҳосил қилишнинг асосий қонун ва қоидаларининг йиғиндисига айтилади.

Инсон вужудга келибдики, ўз фарзандига билганларини ўргатиш, ўзи эга бўлган билим, малака ва кўникмаларини кейинги авлодга ўтказиш даставвал англолмаган ҳолда бўлса-да мавжуд эди. Бу яшаш учун кураш қонунидан келиб чиқиб, яшашнинг зарурий шарти ҳисобланган. Жамият ривожланар экан авлоддан-авлодга ўтказиш лозим бўлган билимлар ҳажми ҳам ортиб борди. Билимлар, эгаллаш лозим бўлган малака ва кўникмалар мураккаблашиб борди. Бу жараён олимлар томонидан таҳлил қилиниб аста-секин маълум қоидалар ишлаб чиқилди.

Таълим жараёнини чуқур ўрганган олимлардан бири қомусий олим Абу Райҳон Беруний (973-1048) илмий билимларни эгаллаш йўллари, усуллари ҳақида шундай фикрларни билдиради. Ўқув жараёнида педагог қуйидаги қонуниятларга:

- талабанинг зериктирмаслиги;
- билим беришда турлиликка асосланиши;
- узвийликка, изчилликка риоя қилиши керак.

Беруний янги мавзуларни қизиқарли, асосан кўрғазмали баён этиш самарали натижалар беришини ҳам таъкидлайди.

Абу Али Ибн Сино (980-1037) билим олишда ёшларни ўқув муассасасида ўқитиш зарурлигини қайд этар экан, таълимда қуйидаги томонларга риоя этиш зарурлигини таъкидлайди:

- талабага билим беришда бирданига китобга банд қилиб қўймаслик;
- ўқитишда жамоа бўлиб, ўқув муассасасида ўқитишга эътибор бериш;
- билим беришда талабаларнинг майлини, қизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш;
- ўқитишни жисмоний машқлар билан қўшиб олиб бориш.

Ушбу ишлаб чиқилган қоидалар таълимда мустаҳкам ўрин эгаллай бошлади.

Шундай қилиб, таълим тамойиллари асрлар оша сайқал топиб борди. Албатта дидактика тамойиллари ҳар бир даврнинг ўзига хос бўлган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўзгариб боради. Чунки таълим тамойиллари жамият ва давлат олдига турган улкан вазифалар асосида белгиланади. Таълим (ўқитиш) жараёни мураккаб ҳамда кўп қирралидир. Унда педагог ва талабалар фаол иштирок этадилар. Бу жараённинг муваффақиятли ва самарали натижаси

таълим жараёнининг қонун қоидалари яъни таълимга қуйилган дидактик талабларга қай даражада амал қилишларига боғлиқ.

Кейинги йилларда таълим қоидаларини ўрганиш уларни таҳлил қилиш ва мукаммаллаштириш устида иш олиб борилмоқда. Таълим қоидаларини системалаштириш масаласи ҳам доимо фаол масала бўлиб келган.

Бугунги кунда касбий педагогика фани қуйидаги **таълим тамойилларини** ажратиб кўрсатмоқда:

- Таълимнинг илмий бўлиши;
- Таълим-тарбиянинг бирлиги;
- Таълимнинг тизимли ва изчил бўлиши;
- Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлиқ бўлишини таъминлаш;
- Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақилликка эришиш;
- Таълим жараёнининг кўрсатмали ва кўргазмали бўлиши;
- Билимларни пухта ва тизимли ўзлаштириб бориш;
- Таълим жараёнида шахсий хусусиятларни ҳисобга олиш;

Умумдидактик тамойиллар билан педагогик жараён қонунлари ўзаро алоқада бўлиб, у ўзининг специфик хусусиятларига эга. **“Касбий педагогика” фанининг** асосий тамойиллари қуйидагилар ҳисобланади:

- Политехник тамойил
- Таълим оловчиларда амалиёт ва назарияни ўзаро боғлаш тамойили
- Моделлаштириш тамойили
- Мобиллик тамойили
- Тартибли кетма-кетлик тамойили
- Атроф-муҳитни ташкил этиш тамойили
- Компьютерлаштирилган педагогик жараён тамойили

Политехник тамойил – бу тамойил замонавий ишлаб чиқаришнинг илмий асослари тизимини эгаллашни назарда тутиб, шу билимлар асосида умумкасбий политехник ва махсус билимларни шакллантиради.

Политехник тамойилларни ўқитишда қуйидаги шартларга амал қилиш лозим:

- асосий йўналишдаги ривожланган техника ва илмий ўқитиш;
- ўзаро бир-бирлари билан боғланган ўқув материали тизимини ташкил қилиш;
- ўқитилаётган фанни келажакда амалиётда қўллаш;
- таълим оловчиларнинг ёшларига мўлжаллаб ўқитиш;
- умумтаълим билимларига таяниш;
- таълим оловчиларнинг қизиқишларини қониқтириш;
- ўқув материалининг кетма-кетлиги ва турғунлигига риоя қилиш.

Таълим оловчиларда амалиёт ва назарияни ўзаро боғлаш тамойили

Ўқув жараёнида назарий ва амалий билим бериш ўзаро алоқадорлик ва ўқув предметининг асосий мақсади амалиётда қўллашга қаратилган бўлиб, бу мақсад қуйидаги шартларга амал қилишга боғлиқ:

- назарий билимларнинг амалиётда синалиши;
- иш жараёнида соҳавий билимлар ва уларнинг фанда қўлланилиши;

- мутахассис-ходимларни самарали ўқитиш учун касбий ишлаб чиқаришга қараб касбий билим бериш.

Мутахассис фаолиятини ўқув жараёнида моделлаштириш тамойили

Моделлаштириш орқали мазмун ва мақсадларни исботлаш учун энгилликларни олдин ўзлаштириш, ўқитиш методларини ўқув режаси ва ўқув дастурини олиш мумкин.

Мобиллик тамойили

Бу тамойил шахснинг техник билимларини тез ўзлаштириш қобилиятига қаратилган. Мутахассис-ходимнинг ижодий иш характери, дунёқарашининг кенглиги муаммоларни англаб олиш, ишлаб чиқаришдаги ривожланишини кўра билишдир.

Тартибли кетма-кетлик тамойили

Бу тамойил қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўқув режасини планлаштириш;
- ўқув жараёнида кетма-кетликка риоя қилиш;
- дедуктив ўқитиш методларини қўллаш;
- умумтаълим билимларини таянч қилиб олиш;
- ўқув материалларини ўзаро боғлиқ ҳолда тартибли бериб бориш.

Атроф-муҳитни ташкил этиш тамойили

Атроф-муҳит деганда аввалам бор таълим муассасасида ўқув қуроллари базасини ишлаб чиқариш ва дидактик воситаларни, техник, технологик, экологик талаблар, шу билан бирга меҳнат муҳофазасини таъминлаш ва таълим олувчиларнинг соғлиғини сақлаш шароитларини яратиш лозим.

Компьютерлаштирилган педагогик жараён тамойили

Бу тамойил бугунги кунда ўта долзарб бўлиб, компьютерлар ҳаётимизнинг турли соҳаларига кириб келмоқда. Педагогик соҳага ҳам кириб келиб таълим олувчиларга компьютерлар ёрдамида мавзунини кенгрок, қизиқарлироқ ва тушунтирилаётган мавзунини амалиётини ҳам экранда кўрсатиб бериш имконини яратади.

4.3. Педагогик жараёни лойиҳалаш. Лойиҳалаш жараёнининг объекти ва муаммолари

Ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида таълим жараёнини самарали ташкил қилиш, унинг изчиллиги ва узлуксизлигини таъминлашга эришиш масалалари етук мутафаккирлар ҳамда илғор педагогларнинг диққат – эътиборини жалб этиб келган. Ёш авлод таълим тарбиясини ташкил этишнинг ушбу жиҳатлари ўз даврида Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Ян Амос Коменский, Д.К.Ушинский, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва бошқалар тамонидан ўрганилган.

Ахборотлар алмашинувининг глобаллашуви, шунингдек, илм–фан, техника ва ишлаб чиқариш соҳаларида рўй бераётган илмий янгиликларнинг сон ва сифат жиҳатидан кескин ўсиб бориши ўз–ўзидан талабаларга улар борасида тезкор суръатда ва батафсил маълумотлар беришни кун тартибига қўймоқда. Ушбу

талабнинг ижобий равишда қондирилиши, энг аввало илмий– назарий ҳамда амалий билимларни ўзлаштиришнинг қулай шакли бўлган таълим жараёнида амалга оширилади. Таълим жараёнининг мақсадга мувофиқ, самарали ташкил этилиши ўқув манбалари (ўқув дастури, режаси, дарслик, қўлланмалар) савияси, шунингдек педагогнинг билим даражаси ва педагогик маҳоратига боғлиқдир.

Таълим жараёнида янги педагогик технологияларни қўллашда ўқув дастури мазмунининг мукамаллиги, дарслик ҳамда ўқув қўлланмаларнинг замонавий талаблар асосида яратилганлиги, ўқув режаси моҳиятининг назарий ва амалий жиҳатларига кўра ягона мақсадга эришиш учун хизмат қилиши, машғулотларни самарали ташкил этиш имконини берувчи педагогик шарт– шароитларнинг мавжудлиги, педагог ва талабалар ўртасида самимий, ижобий муносабатларнинг қарор топиши каби масалалар инобатга олинади.

Муайян ўқув машғулотлари жараёнининг лойиҳасини ишлаб чиқиш қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

1–босқич. Таълим жараёнини лойиҳалашнинг дастлабки босқичи ўқув предметининг мундарижасидан жой олган мавзу ёки фаолият мазмунига доир манбаларни ўрганиш, чунончи, материалларни йиғиш ва уларни моҳияти билан танишиб чиқиш, уларда илгари сурилган ғояларни умумлаштириш, туркумлаштириш ҳамда яхлитлашдан иборат.

Ўқув предметининг мавзуси ёки фаолият мазмунига доир манбалар моҳиятини ўрганиб чиқиш педагог учун талабалар эътиборига тақдим этилаётган мавзу хусусида уларга батафсил, мукамал маълумотларни бера олиш, таълимнинг умумий жараёнини тасаввур этиш имконини бера олади.

2–босқич. Иккинчи босқич ўқув предметининг мавзуси (фаолият мазмуни) юзасидан ягона, умумий мақсадни аниқ белгилаш, умумий мақсад доирасида кичик бўлим (банд)лар бўйича ҳал этилувчи хусусий мақсадларни ҳам белгилаш, таълим мақсадига эришиш йўлида ижобий ҳал этилиши лозим бўлган вазифаларни ишлаб чиқишга йўналтирилган.

Таълим мақсади ва вазифаларининг аниқ, пухта белгилаб олиниши ўқитувчи, шунингдек, талабалар фаолиятини муайян йўналишга солиш, таълим мақсадига эришишда вақтдан унумли фойдаланиш, таълим жараёнида юзага келиши мумкин бўлган дидактик ва тарбиявий муаммоларнинг олдини олиш, мавжуд шарт–шароитлардан оқилона фойдаланишга замин ҳозирлайди. Иккинчи босқич натижаси ўқув предметининг мавзуси бўйича ягона, умумий ҳамда хусусий мақсадлар, шунингдек, вазифаларни қайд этиш билан тавсифланади.

3–босқич. Таълим жараёнини лойиҳалашнинг учинчи босқичи таълим мақсади ва вазифаларига таянган ҳолда ўқув жараёнининг мазмунини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Таълим жараёни ўқув материали мазмунини ёритишга хизмат қилувчи муайян мавзу (фаолият мазмуни) бўйича назарий ва амалий билимлар мажмуини ифода этиш имконини беради. Таълим мазмунида, шунингдек, талабалар томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган тушунча, кўникма ҳамда малакаларининг ҳажми ҳам ўз ифодасини топа олиши керак. Зеро, таълим мазмунинг ғоявий жиҳатдан мукамаллиги талабалар томонидан муайян билим, кўникма ҳамда малакаларнинг ўзлаштирилиш даражаси билан белгиланади.

Учинчи босқич самараси талабалар тамонидан маълум тушунчаларнинг ўзлаштирилиши, кўникма ва малакалар шаклланишини таъминловчи шартларнинг ишлаб чиқилганлигида намоён бўлади.

4–босқич. Таълим жараёнини лойиҳалашнинг энг муҳим босқичи ҳисобланган бу босқичда машғулотнинг шакли, метод ва воситаларини танлаш каби ҳаракатлар амалга оширилади.

Мазкур босқичнинг муҳимлиги шундаки, айнан машғулотнинг шакли, метод ва воситалари таълим жараёнининг муваффақиятини таминлашга олиб келади. Улар ёрдами билангина ўқув предметининг мавзуси (фаолият мазмуни) борасидаги назарий билимлар ўқувчиларга узатилади, талабалар томонидан эса ушбу билимлар қабул қилиб олинади. Муайян машғулот учун энг мақбул деб топилган шакл, метод ва воситаларнинг белгиланиши таълим жараёнининг 90 фоизлик самарадорлигини таъминлайди. Янги педагогик технологияларнинг асосий моҳияти айнан ана шу босқичда очиб берилади. Талабаларни ижодий изланиш, фаоллик, эркин фикр юритишга йўналтирувчи таълим шакли, метод ва воситаларининг тўғри танланиши машғулотларнинг қизиқарли, баҳс – мунозараларга бой бўлиши, ижодий тортишувларнинг юзага келишига туртки бўлади. Мана шу ҳолатдагина талабалар ташаббусни ўз қўлларига оладилар, ўқитувчининг зиммасида эса уларнинг фаолиятини маълум йўналишга солиб юбориш, умумий фаолиятни назорат қилиш, мураккаб вазиятларда йўл–йўриқ кўрсатиш, маслаҳатлар бериш ҳамда улар фаолиятини баҳолаш каби вазифалар қолади.

5–босқич. Навбатдаги босқичда талабалар тамонидан билим, малака, кўникмаларнинг ўзлаштирилиши учун етарли дея белгиланган вақт ҳажми, яъни талабаларда муайян мавзу (фаолият мазмуни) юзасидан маълум тушунча, кўникма ва малакаларнинг қанча вақт оралиғида ўзлаштирилиши мумкинлиги аниқланади.

6–босқич. Бу босқичда топшириқлар тизими ишлаб чиқилади. Босқич натижаси сифатида ишлаб чиқилган топшириқлар тизимининг самарадорлигига алоҳида эътибор бериш талаби мазкур босқичнинг асосий шарти ҳисобланади.

Мазкур босқичда ишлаб чиқилган машқлар тизимини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

- машғулот жараёнида ўқувчилар тамонидан ечилиши лозим бўлган машқлар;
- дарсдан ташқари шароитларда бажарилиши кўзда тутилган машқлар (уй вазифалар).

Талабалар эътиборига ҳавола этилаётган машқлар бир–бирини тўлдириши, ўзаро алоқадорлик, боғлиқлик ва энг муҳими эволюцион хусусият касб эта олиши лозим.

7–босқич. Таълим жараёнини лойиҳалаштиришнинг еттинчи босқичида талабаларнинг умумий фаолиятларини назорат қилиш ва тест тизимини ишлаб чиқиш каби вазифалар амалга оширилади.

Назарий ва амалий жиҳатдан тўғри бўлган тест тизимининг ишлаб чиқилиши талабаларнинг мавзу (фаолият мазмуни) юзасидан маълум тушунчаларни ўзлаштириш, шунингдек, амалий кўникма ва малакаларни шакллантира олганлик даражаларини аниқ ва холис аниқлай олиш имконини

беради. Тест тизимини ишлаб чиқишда тестларнинг изчил, узвий ҳамда бир–бирлари билан уйғун бўлишларига аҳамият бериш зарурдир.

8-босқич. Таълим жараёнини лойиҳалашнинг сўнгги босқичи яратилган лойиҳа (андоза)нинг таълим жараёнига тадбиқ этилиши, таълим жараёнининг якуний даражасини ўрганиш билан ниҳояланади.

Мазкур босқичда таълим жараёнининг умумий аҳволи, эришилган ютуқ ҳамда йўл қўйилган камчиликлар, уларнинг юзага келиш сабаблари таҳлил этилади, навбатдаги Машғулотлар жараёнида содир бўлган камчиликларни олдини олишга қаратилган чора–тадбирлар белгиланади

4.4. Таълим оловчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш

Таълимда ёшларни билим, кўникма ҳамда малакалар билан куроллантириш, уларнинг қобилияти ва истеъдодларини ривожлантириш жараёнида баҳолаш шунингдек, билимларни текшириб туриш муҳим аҳамият касб этади. Баҳолаш таълим тизимида фойдаланилаётган методлар қанчалик самарали эканлигини, талабаларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлашга ёрдам беради. Албатта таълим тизимининг самарали бўлиши педагог кадрларнинг тайёргарлик даражасига ҳам боғлиқ. Педагог биринчи галда ўз касбини севиши, ҳурмат қилиши, талабага катта қизиқиш ва меҳр билан қараши, жамият олдидаги ўзининг катта масъулиятини ҳис қила олиши шарт. Педагог ҳар бир талабанинг билими ва тарбияланганлик даражасини аниқлай олиши ҳамда ҳисобга олиши, ўқув материалларини тўғри танлай билиши, таҳлил қила олиши, умумлаштира билиши педагогик маҳорат учун зарур бўлган таълим усуллари, воситалари ва шакллари мукамал билиши, талабага нисбатан талабчан бўлиши педагогик вазиятга қараб улардан ўринли фойдалана олиши, ўз фаолиятини таҳлил қила олиши ва хулосалар чиқара олиши керак.

Таълим оловчиларнинг асосий ўқув фаолияти билимларни ўзлаштиришдан иборат бўлиб, мазкур фаолият қуйидаги компонентларни ўз ичига олади: ўқув материалларини қабул қилиш, фикрлаш, эгаллаб қолиш ва қўллаш. Бу компонентлар бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, улар ўқув жараёнида кетма-кет қўлланилиб, бутун бир ўқув жараёнини ташкил этади.

1. Таълим оловчининг ўқув материални қабул қилиши.

Ўқув материалнинг қабул қилиш ўқув жараёнининг энг муҳим қисмидир. Ўқув материални яхши қабул қилиниши ўқув ишлаб чиқариш фаолиятида мустаҳкам фундамент ролини ўйнайди.

2. Ўқув материални самарали ўзлаштиришнинг ички шароитлари.

Ўқув материални самарали ўзлаштириш учун энг аввало таълим оловчининг ички эҳтиёжи бўлиши керак. Ички ўзлаштириш жавоб бергандан имтиҳонгача эсда сақланиб, кейин эсдан чиқади. Ўзлаштиришнинг муваффақияти таълим оловчининг фаолиятига ҳам боғлиқ бўлади. Чунки таълим оловчи берилаётган материалларга қизиқса ва ўз устида ишласа ўзлаштиришнинг энг юқори чўққисига эришиши мумкин.

Ўзлаштиришнинг ички фактларидан яна бири берилаётган материални таълим оловчи томонидан тушунишдир. Чунки таълим оловчи мавзунини

тушунмаса, қанча ўз устида ишламасин, олдинги мавзулар билан боғлиқ бўлмаса, мавзунинг ўзлаштирилиши содир бўлмайди ва жуда саёз бўлади.

3. Қабул қилишнинг ташиқи факторлари.

Ўқув материалини қабул қилишнинг асосий факторлари асосан ўқув материалининг мазмунига боғлиқ бўлади. Унинг қийинлиги шундаки, ўқув материалида қўлланиладиган техник материаллар аниқ ва абстрактлигига, амалиётга боғлиқлигига қараб фарқ қилади.

4. Эслаб қолиш.

Ўқув материалини қабул қилишнинг энг муҳим компоненти бу янги материални эслаб қолиш ва хоҳлаган вақтда уни назарий ва амалий қўллай билишдир. Таълим олувчи ўқув материали билан фаол ишлаганда уни яхши эслаб қолиб, самарали қўллайди. Эслаб қолишнинг энг асосий самарадорлиги таълим олувчининг иродавий хусусиятларига боғлиқ.

5. Билимларни қўллашда кўникма ва малакаларни шакллантириш.

Бизга маълумки билимларни амалий фаолият давомида қўллай билиш, билимларни эгаллаганлик даражасини кўрсатади. Назарий билимларни амалиётда қўллай билиш, яъни лаборатория ишларини бажариш давомида эгаллаган билимлар асосида уй вазифасини бажариш, билимларни мустақил эгаллашдан иборат. Бу жараёнда билимлар кенгайиб ва мукаммаллашиб, чуқур ўзлаштирилган билимга айланади.

Таълим олувчилар ўқув фаолиятини ташкил қилишда ўз устида мустақил иш олиб бориши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шахсий билимларни ошириш, таълим олишнинг алоҳида тури ҳисобланиб, ўз-ўзини ўқитиш жараёни кўпроқ таълим олувчининг зиммасига юклатилади. Бу жараёнда ижтимоий-психологик шартлар қуйидагилар ҳисобланади:

- Таълим олувчининг шахсий касбий малакасининг юқорилиги.
- Мутахассисларнинг билим даражаси меҳнатнинг рақобатбардошлигини кўтаради.
- Ҳозирги замон технологиялари ва мутахассислар фаолияти ишсизликни келтириб чиқариб, ишсизларни янги мутахассислик турига қайта ўқитишни тақоза этади.
- Дунё иқтисодиётининг ривожланиши мутахассис кадрлар билимининг мукаммаллашиб боришига олиб келади.

Касбий таълимнинг самарадорлик мезони

Асосий самарадорлик критериясига мутахассислик киради:

- малакавий фаолиятда мустақиллик ҳисси;
- меҳнат хавфсизлигига амал қилган ҳолда техник талабларни бажариш;
- ишлаб чиқаришда вақт ва нормаларни бажариш;
- касбий фаолиятда фикрлаш ва ўз-ўзини назорат қилиб бориш;
- меҳнат маданиятига қатъий амал қилиш;
- меҳнат фаолиятига ижодий ёндошиш;
- бажарилган иш учун масъулиятни ҳис қилиш кабилар киради.

Қисқа хулоса

Ушбу бобда таълимда талаба ёшларни билим, кўникма, малакалар билан қуроллантириш, уларнинг қобилияти ва истеъдодларини ривожлантириш жараёнида баҳолаш ва билимларини текшириб туриш муҳим аҳамият касб этиши, баҳолаш таълим тизимида фойдаланилаётган методлар қанчалик самарали эканлигини, талабаларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлашга ёрдам бериши ҳақидаги фикрлар баён қилинган. Шунингдек, таълим тизимининг самарали бўлиши педагог кадрларнинг тайёргарлик даражасига ҳам боғлиқлиги бўйича маълумотлар келтирилган. Педагог ҳар бир талабанинг билими ва тарбияланганлик даражасини аниқлай билиши ва ҳисобга олиши, ўқув материалларини тўғри танлай билиши, педагогик маҳорат учун зарур бўлган таълим усуллари, воситалари ва шакллари мукамал билиши, талабага нисбатан талабчан бўлиши педагогик вазиятга қараб улардан ўринли фойдалана олиши, ўз фаолиятини таҳлил қила олиши ва хулосалар чиқара олиши керак.

Таълим тамойиллари - умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган ўқиш ва ўқитиш жараёнларининг йўналиши талабалар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, билим ва малака ҳосил қилишнинг асосий қонун ва қоидаларининг йиғиндисидан иборат. Шунингдан назардан таълим тамойиллари ва унинг турлари бўйича фикрлар баён қилинган.

Касб таълими жараёнининг моҳияти ва унинг тузилиши, касб таълимининг тамойиллари, педагогик жараённи лойиҳалаш, педагогик режалашнинг умумий алгоритми, таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил қилиш жараёни, касб таълимида шахсий малакавий билимлар олиш касбий таълимнинг самарадорлик критерияси қабилаарга алоҳида ёндошилган.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Педагогик жараённинг моҳияти ва тузилиши нимадан иборат?
2. Талабаларнинг ўқув фаолияти қандай ташкил этилса мақсадга мувофиқ бўлади?
3. Педагогик технологияда шахсий мўлжаллаш деганда Сиз нимани тушунсиз?
4. Касбий таълимнинг самарадорлик мезонига нималар киради?
5. Педагогик лойиҳалаш – бу нима?
6. Мониторинг деганда нимани тушунасиз?
7. Таълим технологиясига нималар киради?
8. Меҳнат маданияти тушунчасини асослаб беринг?
9. Касбий таълимнинг тамойиллари ҳақида фикр билдиринг?
10. Компьютерлаштирилган педагогик жараён тамойилига мисоллар келтиринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Педагогика профессионального образования. Под. ред. В.А.Сластенина. - Москва. Академия, 2004 .

2. Е.Н.Пронина, В.В.Лукашевич. Психология и педагогика. Учебник для студентов ВУЗов. -М.: Элит, 2004.
3. Ў. Толипов., М.Баракаев., Ш.Шарипов. Касбий педагогика. (Маърузалар матни).– Т.: ТДИУ, 2001.
4. Н.Хўжаев, Ж.Ҳасанбоев. Иқтисодий педагогика. – Т.: ТДИУ, 2002.
5. www.inter-pedagogika.ru.

V боб. Касб педагогикасида таълим мазмуни

- 5.1. Ўзбекистон Республикасида касб таълимининг мазмун-моҳияти.
- 5.2. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш.
- 5.3. Ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандарти.
- 5.4. Таълим мазмуни тузилмасининг макро ва микродаражаси.

5.1. Ўзбекистон Республикасида касб таълимининг мазмун-моҳияти

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришиши, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг ўзига хос йўлини танлаши мутахассислар тайёрлаш тузилмаси ва мазмунини қайта ташкил этишни зарур қилиб қўйди. Шу нуқтаи назардан мамлакатимиз таълим тизимида қатор ўзгаришлар жорий қилинди. Жумладан, “Таълим тўғрисида”ги қонуннинг жорий этилиши, янги ўқув режалари, дастурлар, дарсликларнинг ишлаб чиқиши, таълим муассасаларининг аттестация ва аккредитация қилиниши, янги типдаги таълим муассасаларининг ташкил қилиниши республикада таълим тизимига кенгрок аҳамият қаратилаётганлигининг ҳамда Юртбошимизнинг мутахассис кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор бераётганлигининг яққол намунасидир.

Бугунги кунга келиб, янги типдаги мактаблар, умумтаълим ўқув юртлари тармоғи ривожланиб бормоқда. “Соғлом авлод учун”, “Маънавият ва маърифат”, “Иқтисодий таълим”, “Қишлоқ мактаби”, “Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни тиклаш”, “Ижтимоий ҳимоялаш” ва бошқа тармоқ дастури рўёбга чиқарилмоқда.

Меҳнат бозорини, энг аввало қишлоқ жойларда меҳнат бозорини шакллантиришнинг ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантиришга киришилди. Ҳозирги кунда бу тизимда минглаб ёшлар касб-корлар сирларини ўрганмоқдалар. Олий таълимда кадрлар тайёрлашни марказлаштиришдан ҳукуқий йўналишга ўтказиш иши олиб борилмоқда, ўқув юртларининг тармоғи кенгаймоқда. Билимларнинг янги тармоқлари бўйича мутахассис кадрлар тайёрлаш бошлаб юборилди, олий таълимни кўп босқичли тизимга ўтказиш амалга оширилмоқда. Абитуриентлар ва талабаларнинг билим даражасини тест ва рейтинг асосида баҳолашнинг илғор усуллари жорий этилмоқда.

Олий малакали кадрлар сифатига ошган талабларга мувофиқ аспирантура ва докторантурада кадрлар тайёрлаш иши кенгаймоқда. Фан ва таълим соҳасида халқаро алоқалар кенгаймоқда.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида юқори малакали кадрлар билан таъминлашда унинг ҳаётӣ циклининг учта асосий босқичларига комплекс ёндашилган.

Биринчи босқичда кадрларга бўлган эҳтиёжларни прогнозлаштириш ва шахс, жамият талабларидан келиб чиққан ҳолда бозор иқтисодиётини ривожлантириш белгиланган. Бу ўринда квалификация даражасининг ўсиб бориши белгиланади.

Иккинчи босқичда кадрлар тайёрлашни таъминлаш ва уларнинг квалификация даражасини амалга ошириш.

Учинчи босқичда, профессионал фаолият соҳасида кадрлардан фойдаланиш, вақти-вақти билан малакани ошириш ва қўшимча профессионал таълим ёки қўшимча профессионал таълим доирасида квалификация даражасини таъмин этиш ва янгилаб туриш.

Миллий дастурнинг комплекс вазифаларида сифатли кадрлар тайёрлаш қароридан, энг муҳим вазифани ишлаб чиқиш ва профессионал таълимнинг барча поғоналарида давлат таълим стандарти тамойилларига бағишланган “рақобатбардош ва сифатли кадрлар тайёрлаш” дастури ишлаб чиқилган.¹

Рақобатбардош кадрларни тайёрлашни таъминлаш учун касбий таълимда стандартлаштириш ўсиб, юксалиб бориши зарур. Унинг моҳияти юқори ва сифатли талаблар бўйича амалиётда эришилган нормаларга муносабати белгиланади. Касбий таълимда стандартлаштириш комплекс бўлиши керак.

- **Биринчидан**, ундаги ўзаро боғлиқлик даражасида кадрлар тайёрлаш ишчи ходимдан тортиб, то юқори малакали мутахассисгача профессионал таълимнинг узлуксизлиги қамраб олиши зарур.
- **Иккинчидан**, таълим стандарти мутахассиснинг ҳаётӣ циклининг барча босқичларини қамраб олиши ва уларнинг ўзаро алоқаларини таъминлаши керак.

Таълим муассасаларининг интеграциялашган академик лицей, касб-хунар коллежи ва бошқаларни ташкил қилиш. Бундай таълим муассасаларида қуйидагилар назарда тутилади:

- Профессионал таълимнинг ташкилий ва методик изчиллигини таъмин этиш;
- Соҳалар вазифасини ҳал этиш учун мақсадли мутахассислар тайёрлашни амалга ошириш;
- Ўрта звено мутахассисларини тайёрлаш учун моддий-техника базаларидан ва олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилар таркибидан фойдаланиш.

Касб таълими интеграциясининг горизонти бўйича – йирик техника университетлари, илмий ўқув, илмий ишлаб чиқариш ва ўқув ишлаб чиқариш бирлашмаларини ташкил этишдан иборат. Бундан мақсад рақобатбардош олий маълумотли мутахассислар (бакалавр ва магистрлар), шунингдек, ишлаб

¹ И.Иномов. Иқтисодий тарбия назарияси. – Т.: ТДИУ, 2005. 196-бет.

чиқариш бирлашмалари, касб-хунар коллежлари учун юқори малакали кадрларни тайёрлаш.

Бундай интеграция қуйидагиларга рухсат этади:

- Бирлашаётган олий ўқув юртларининг моддий-техник, илмий ва педагогик потенциалидан самарали фойдаланиш;
- Таълим муассасаларида ўқув жараёни билан фан соҳаларининг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш;
- Илмий ходимлар, ўқитувчилар ва талабаларнинг биргаликда фойдаланишлари учун тажриба экспериментал ва фундаментал тадқиқот базасини ривожлантириш;
- Касбий таълимнинг барча даражаларида давомли интеграцион тажрибани ўтказиш.

Касб таълимининг вертикал ва горизонтал равишда интеграциялашганлиги бўйича турли даражадаги рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш учун ўқув-илмий ишлаб чиқариш бирлашмаларини ташкил этиш керак.

Касб таълимининг халқаро интеграциялашув йўллари:

1. Саноати ривожланган мамлакатлар билан ҳамкорликда таълим муассасаларини (университетлар, коллежлар, малака ошириш ва қайта тайёрлаш марказлари) ташкил этиш, бу эса бозор ва халқаро муносабатлар, юқори технология билан боғлиқ бўлган мутахассислар йўналиши бўйича бўлиши зарур.

2. Истеъдодли ёшларни саноати ва интеллектуал даражаси ривожланган мамлакатларнинг таълим муассасаларида ўқитиш.

3. Хорижий мамлакатлар таълим муассасалари ва илмий тадқиқот марказлари билан тўғридан-тўғри алоқалар ўрнатиш ва шу билан бирга талабалар, илмий тадқиқотчилар, педагоглар тажриба алмашинувини кенг йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ бўлади.

5.2. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш

Президентимиз И.А.Каримовнинг 1997 йилдаги Олий Мажлиснинг IX-сессиясида сўзлаган «Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдеворидир» мавзусидаги маърузаси таълим тизими олдида турган улкан вазифаларни белгилаб берди. Ушбу сессияда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ўтказилаётган туб ислохотларнинг устувор йўналишини белгилаб беришда алоҳида ўрин тутди. Шу боисдан ёшларнинг маънавий, ахлоқий, жисмоний, руҳий эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда уларни ҳар томонлама касб-хунар танлашга мустақил тайёрлаш долзарб муаммодир.

Ёшларни касб-хунар танлашга тайёрлашда ҳар бир ўғил-қиз шахсидаги индивидуал хусусиятлар мажмуасини назарда тутиб, уларнинг руҳиятидаги туғма имкониятлар, ҳаёт давомида таркиб топган ва мустаҳкамланиб, характерига айланиб қолган маълум бир касб-хунарга нисбатан бўлган лаёқат, мойиллик, иқтидор, истеъдод, қобилият, қизиқиш ва ақл-заковат устунликларига қараб касб-хунар танлашга йўналтириш бугунги кунимизнинг характерли белгиларидир.

Ўқувчи ёшларни касб-хунарга йўналтиришда уларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасидаги инсоний фазилатлар билан таълимий характердаги хислатлар

мажмуаси ўртасидаги ўзаро мосликнинг қай даражада танлаётган касб-хунарга тайёрлашда фан ўқитувчилари, синф раҳбарлари, ота-оналар ва маҳалла фаолларининг шахсий намунаси ва ҳамкорликда амалга ошириладиган тадбирлар касбга тайёрлашнинг ҳозирги кундаги долзарб масалаларидан биридир.

Мактаб ўқувчиларини касб-хунарга бўлган интеллектуал ва маънавий эҳтиёжларини мукамалроқ қондириш мақсадида ишлаб чиқариш корхоналарига, касб-хунар ҳақида маълумот берувчи ўқув марказларига, жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган завод ва фабрикаларга экскурсиялар уюштириш, илғор касб-хунар вакиллари билан учрашув кечалари ташкил этиш, ўқувчилардаги касб-хунарга оид тасаввур ва тушунчаларини кенгайтиришга алоҳида имконият йўллари очади.

Таҷрибали педагоглар ҳар бир касб-хунарнинг ижтимоий моҳиятини ёшлар томонидан қандай тушуниб англашларини, улар касб-хунар эгаси сифатида кимларгадир керакли одам сифатида, Ватан, эл, юрт учун фидойи меҳнат қилиш уларнинг муқаддас бурчлари эканлигини қалбдан ҳис этувчи ҳушёр мураббий, баркамол педагог сифатида фаолият кўрсатиши зарур.

Педагог ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришда илм-фан учун чанқок бўлган, янгиликларга интилиб яшайдиган, миллий ғурури юксак, фавқулудда ҳолатларда ўзини намоён эта биладиган қобилиятли ёшларни аниқлашда психологик, педагогик тадқиқотларнинг илмий тавсияларини назарда тутиб, тадбиркорлик асосида ёндашадиган ижодкор, изланувчан, зукко, зийрак, ақл-заковат эгаси бўлиши лозим.

Қадимдан ота-боболаримиз бола тарбиясида меҳнатга ўргатишга, касб-хунарга қизиқтиришга алоҳида эътибор берганлар. Фарзандларининг лаёқати, қобилиятига қараб тарбиялаганлар. Шу ўринда ҳар бир ота-она оилада ўз фарзандларининг қайси касб эгаси бўлишларига жиддий эътибор беришлари зарур. Чунки болалар бирор касбга қизиқсин, уни эгаллашга ҳаракат қилишсин. Инсон касб-кори унинг ҳусни дейишади. Меҳнатсеварлик халқимизнинг асосий хислатларидан ҳисобланади. Меҳнат туфайли фарзандларимиз мустақил ҳаётга эркин инсон бўлиб қадам кўядилар. Ҳар бир нарсани ўзлари ҳал қилишга ўрганадилар.

Болада меҳнатга муносабат даставвал оиладан бошланади. Табиийки бунда ота-она ўз фарзандига намуна бўлмоғи лозим. Оила аъзоларининг мавқеи, обрў-эътибори, уларга нисбатан муносабат меҳнат натижалари асосида бўлади. Инсон меҳнати у эгаллаган касб-хунар воситасида амалга оширилади.

Ҳар бир инсон у ёки бу касбни ёки бир неча касб-хунарни эгаллаши мумкин, «Бир йигитга қирқ хунар ҳам оз» деган мақолнинг мазмунида ҳам бир неча касбни эгаллаш ҳаётий эҳтиёж эканлигига ишора этилади. Ҳар бир касбнинг, хунарнинг ўзига хос машаққати ва лаззати бор. Унинг машаққатини матонат тинимсиз изланиш, сабр-тоқат билан енгган инсонгина, унинг лаззатидан баҳра олади.

Меҳнат тарбияси шахсни ҳар томонлама ривожлантиришнинг ажралмас қисмидир. Шунингдек, боланинг ҳар томонлама шаклланиш воситаси, унинг шахс сифатида улғайиши омили ҳамдир. Мунтазам қилинган меҳнат жараёнидагина

бола ўз ақлини, иродасини, ҳиссиётини, характерини ривожлантириши, шахс сифатида шаклланиши мумкин.

Меҳнатга психологик, ахлоқий ва амалий тайёрлаш жараёнида ўқувчида меҳнатсеварлик, интизомлилик, шижоаткорлик каби ахлоқий, иродавий хусусиятлар тарбияланиб боради.

«Таълим тўғрисида»ги қонуннинг 13-моддасида таъкидланганидек, «Касб-хунар коллежи ўқувчиларининг касб-хунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантириши, танлаган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишини таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб-хунар ўқув юртидир».

Меҳнат қилиш жараёнида, синфдан ва мактабдан ташқари меҳнат, ўз-ўзига хизмат қилиш меҳнати ижтимоий фойдали меҳнат турида фаол иштирок этадилар ва чиниқадилар.

Касбга нисбатан қизиқишни вужудга келтириш ўқитувчининг педагогик фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Меҳнат таълимини турмуш билан боғлаш, уйғунлаштириш, ўқувчиларнинг индивидуал-типологик, ёш даврлари хусусиятлари, қобилиятлари ва имкониятларини ҳисобга олиш ижобий самара беради. Чунки ҳар бир касб-хунар шахсдан иродавий зўр беришни, ақлий жиддийликни, чидам ва сабр-тоқатни талаб қилади. Барча қийинчилик ва синовларга бардош бера оладиган йигит-қизларгина мазкур танлаган касбига нисбатан яроқли деб топилади. Меҳнат таълими эса худди ана шунинг амалий томонини ўзида акс эттириш имкониятига эга.

Меҳнатсеварлик - инсоннинг бутун ҳаёти ва фаолиятида амалга ошадиган жараёндир. Ҳалол меҳнат - киши ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилиш ва яшаш инсон ҳаётининг энг олий беағидир.

Шу боис донолар «Меҳнат кишилик жамиятининг энг зарур яшаш шартидир», «Инсон нима билан фахрланса ёки эъзозланса ҳаммаси меҳнатнинг натижасидир», «Меҳнат умуминсоний, миллий ва маънавий кадриятлар тараққиётининг негизидир» деб бежиз айтмаганлар. Ушбу ўринда Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил ба ёру даст ба кор» деган машҳур ҳикмати бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Буюк алломанинг ўзи бунга амал қилиб келган. Ул зот талабаларни мадрасага қабул қилиш пайтида бирон касби борми деб сўрар экан. Хунарсиз одам ўқишга қабул қилинмаган. Бунинг сабабини буюк аллома шундай изоҳлаган. «Агар киши хунарли бўлса, у билимини ҳақиқатга бағишлайди, ўз меҳнати билан кун кечириди, борди-ю касби бўлмаса, билимини кун кечиришга сарфлайди, ҳалол меҳнатни унутади». Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг бу таълимоти XIV-XV асрда Ўрта Осиё ва Хуросонда кенг тарқалди. У ҳар бир кишининг деҳқончилик қилиши, савдо иши билан шуғулланиши, наққошлик, қурувчилик каби хунарларни эгаллаши ва унинг ҳалол меҳнатини улуғлади.

XV асрда яшаган Шарқнинг етук алломаси Жалолиддин Давоний ҳам Баҳоуддин Нақшбанд таълимотига асосланган ҳолда ижод қилди.

Давоний инсоннинг ахлоқ-одобли бўлишида меҳнатнинг аҳамиятини юксак баҳолайди. Инсоннинг ҳар бир ҳаракати ҳар бир босган қадами меҳнат туфайли эканлигини ва уни амалга оширишдан олдин пухта ўйлаб кўриши, ақл тарозиси

билан ўлчаши лозимлигини таъкидлайди. Айниқса биргалашиб ишлашга алоҳида аҳамият берилади.

«Инсон бир ўзи меҳнат қилиб, яшаш учун ва ҳар куни зарур бўладиган нарсаларни қўлга киритиши қийин. Якка ҳолда ҳаёт кечириш учун у ўзи овқат пишириши, кийим-кечак тикиши, меҳнат қуроллари ясаши ва шунга ўхшаш кўп ишларни бажариши керак бўлар, бир неча касб-хунарни эгаллашга мажбур эди. Бу эса ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. «Одамлар бирлашиб, бир-бирларига ёрдамлашганда бошқалар тўғрисида чинакам қайғуради, ўзаро ёрдам ва алоқа ўрнатилганда адолатнинг синалган йўллари пайдо бўлади, яшаш воситалари тартибга тушади, кишиларнинг аҳволи мустаҳкамланади ва инсон зоти сақланади»¹

Давоний билан яшаш воситаларининг бунёд этилиши учун, кишилар бир-бирларига ёрдам кўрсатишлари натижасидагина керакли машғулотларни етиштириш мумкинлигини кўрсатади.

Халқимизда «Меҳнат - роҳат пойдевори», «Сувсиз ҳаёт бўлмас, меҳнатсиз роҳат», «Меҳнатсиз роҳат йўқ», «Ёшликдаги меҳнат қариликда давлат келтирар», «Меҳнат билан қарисанг роҳат билан яшарсан» каби мақоллар мавжуд. Бундан кўриниб турибдики, ўзбек халқи орасида меҳнат қилиш, уй қуриш, ҳовли-жой қилиш, иморат қуриш қадим-қадимдан ота мерос бўлиб келмоқда. Шунинг учун ҳам ўзбек оилаларида фарзандлар кўпайса ёки ўғилни уйлантириш олдидан ота меросга амал қилиш уни қадрлаш, бойитиш ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Қадимдан ота-боболаримиз бола тарбиясида меҳнатга ўргатишга, касб-хунарга қизиқтиришга алоҳида эътибор берганлар. Фарзандларини лаёқати, қобилиятига қараб тарбиялаганлар. Шу ўринда ҳар бир ота-она оилада ўз фарзандларининг қайси касб эгаси бўлишларига жиддий эътибор беришлари зарур. Чунки болалар бирор касбга қизиқсин, уни эгаллашга ҳаракат қилишсин. Инсон касб-кори унинг ҳусни дейишади. Дехқончилик, боғдорчилик, тикувчилик, наққошлик, ганч-ўймакорлик, дурадгорлик каби касблар бир неча асрлардан буён халқимиз меҳнат фаолиятидан кенг ўрин олган. Меҳнатсеварлик халқимизнинг асосий хислатларидан ҳисобланади. Меҳнат туфайли фарзандларимиз мустақил ҳаётга кадам қўядилар, эркин инсон бўлиб, ҳар бир нарсани ўзлари ҳал қиладилар.²

Халқимиз «Хунар-хунардан унар» деганда, одамнинг ризқи-насибаси хунардан, меҳнатдан пайдо бўлишини назарда тутган. Бу ҳикматлар ёшларга ибратдир. Бизнинг ота-боболаримиз азал-азалдан хунароманд, ижодқору миришқор бўлишган. Уларнинг хунаrlари орадан неча юз йиллар ўтса-да ҳали-ҳануз қадр-қимматини йўқотмай, кўрки тароватини намоиш этиб турибди. Дурадгорлик дейсизми, наққошлик дейсизми, заргарлик дейсизми, боғбонлигу соҳибкорлик, устачилик дейсизми - ҳаммани лолу ҳайрон қолдирадиган эзгу ишлар аجدодларимиздан, бизларгача етиб келган.

¹ Х. Алиқулов. Жалолиддин Давоний.- Т.: Ўзбекистон, 1992, 30-бет.

² У.Маҳмамов. Одоб-ахлоқ сабоқлари. – Т.: Фан, 1995. 84-бет.

Аждодларимиз ўз ҳунарларини, санъатларини келгуси авлодларга тўқис-тугал етказиш, уларни ўтмишимиз маданияти-ю, санъати билан ошно қилиш учун нечоғлик меҳр-ихлос, катта ғайрат-шижоат билан, кўз нурини, қалб қўрини сарфлаб, тинимсиз меҳнат қилганларининг гувоҳи бўламиз. Айни пайтда биламизки, бизлар кўрган-билган санъаткорлик, бунёдкорлик маҳсуллари ўз замонасида яратилган асарларнинг дарёдан бир томчиси, холос. Чунки собиқ шўро даврига келиб, ҳунармандчиликнинг кадр қиммати кескин пасайиб кетганидан боболардан қолган бойликлар ҳам талон-тарож қилиб юборилди. Не-не ажойиб касблар, жумладан косибчилик, касаначилик, ҳунармандлик санъати ишлаб чиқариш рўйхатидан деярли ўчириб ташланди. Чинакам санъат асарлари ўрнини ўйинчоқ сифат буюмлар эгаллаб олди.

«Ҳақ жойида қарор топади» деб бежиз айтмаган доно халқимиз. Мана, вақти келиб, яна ўша ота-боболаримиздан қолган ҳунармандлик санъатига кенг йўл очилди. Лекин ачинарлиси шундаки, бу ишлар энг моҳир ва забардаст усталаримиз оламдан ўтиб кетгандан кейингина йўлга қўйилди. Эндиги гап ёшлар катта қизиқиш, зўр иштиёқ билан аждодларимиз ишини давом эттиришларида, қолди.

Қадим удумларимиздан яна бир ибратлиси шундаки, ота-оналар касб танлашда фарзандларининг ўзларига тўла эркинлик беришган. Улар қайси бир ҳунарни мукамал ўрганишларига кўзлари етса, шунга рози бўлиб қўмакдошлик қилишган. Ҳозирги ота-оналарнинг кўпчилиги бу қоидага риоя қилмайдилар. Фарзандлари ўқигандан кўра ўзи истаган касб-ҳунарни эгалласа бахтли ҳаёт кечиришини ўйламайдилар. Улар фарзандлари ўрта мактабни битириши билан уларнинг олий мактабда таҳсил олишлари учун қобилиятлари, билимлари, сабру бардошлари етарлими, йўқми, бу билан ҳеч ҳисоблашмасдан, бир амаллаб олийгоҳларга ўқишга киритишга ҳаракат қиладилар. Кўплар бунга муваффақ ҳам бўладилар. Лекин кейинчалик бунинг оқибати нима бўлади? Фарзандлар ё ўқишнинг ўзига хос машаққатларига тоқат қила олмай ёки ўқишни давом эттиришга билим даражалари етмай, ташлаб кетадилар. Ваҳоланки, орада зое кетган бир-икки йил вақт мобайнида улар ўзларига муносиб бирор ҳунарни эгаллашлари ва ҳаётда равон йўлни топиб олишлари мумкин эди.

Демак, хулоса қилиб айтганда, ёшларга билим бериш, уларни касб-ҳунарга ўргатиш масалаларига айниқса ота-оналар масъулият билан ёндашишлари зарурлиги бугунги кун талабидир.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш умумтаълим мактаби ишининг таркибий қисмидир. Маълумки, агар касб тўғри танланган бўлса, инсон учун меҳнат қувонч, ижодий илҳом манбаига айланади, бу эса инсон учун ҳам, жамият учун ҳам фойдалидир. Ўқувчиларни касбга йўналтириш ижтимоий-педагогик масаладир. Бу жараёнда, биринчи навбатда, ўқувчиларнинг қобилиятлари ва меҳнати жамият манфаатларига мос тарзда ҳисобга олиниши лозим. Инсоннинг ижтимоий ҳолати дастлаб унинг ижтимоий ишлаб чиқариш тизимидаги ўрни билан белгиланади ва бу ҳолнинг асосий белгиси меҳнатнинг ўзига хос хусусияти ва ижтимоий моҳияти ҳисобланади. Касбга йўналтириш тизими — шахсга касбни ва унинг шахсий сифатларини ўрганишда ёрдам берувчи мақсадлар, моҳият ва принциплар, услуб ва воситалар бирлигидир. Касбга йўналтириш барча ўқув-

тарбия ишлари билан боғлаб олиб борилади. Онгли касб танлаш ўсмирлар етарли даражадаги умумий ва политехник тайёргарликка эга бўлган тақдирдагина мумкин бўлади. Ўқувчини у ёки бу касбга мақсадли йўналтиришдан аввал унинг шахсини ўрганиш лозим. Бунинг учун уни кузатиш (бевосита, билвосита) ўқувчининг мактабдаги, жамоат жойларидаги, оила ва меҳнатдаги амалий ҳаракатларини таҳлил қилиш, сўровнома ўтказиш, суҳбат, тест, интервью олиш мумкин. Касбга йўналтиришда турли касблар, уларга қўйиладиган талаблар, бу касбни қаерда эгаллашлари мумкинлиги тўғрисида ўқувчиларга маълумот бериш катта аҳамиятга эга. Бу эса ўқувчиларни бирор касбни танлашга онгли муносабатда бўлишга тайёрлайди. Ўқувчилар касблар тўғрисидаги маълумотларни, билимларни фақат мактабда эмас, балки оммавий ахборот воситаларидан, танишлари, қариндошларидан ҳам билиб оладилар.

Ёшлар ўз олдидарида ҳақиқий, кенг ҳаёт йўли очилиши учун кўп куч-ғайрат сарфлашлари керак ва энг асосийси ўз кўнгилларига ёққан, жамиятга зарур ва фойдали ишни танлашлари лозим. Шу боисдан ҳам ўрта мактабни битираётган йигит ва қизлар қандай касб эгаси бўлиши тўғрисида кўп ўйлайдилар. Мамлакатимизда турли касбларни эгаллаш учун барча шароитлар яратилган.

Зеро касб танлаш – жиддий ва масъулиятли ишдир. Ўз ҳаёт йўлини жиддий суръатда белгилаб олиш осон иш эмас. Бунинг учун узоқ вақт махсус тайёргарлик кўриш талаб этилади. Ўқувчи ёшларнинг касб-ҳунарга лаёқатини ўрганиш учун уларнинг ақлий, жисмоний қобилиятларини билиш, малака ва кўникмаларини ўрганиш лозим.

Ўқувчиларга таъсир кўрсатиш, касбга йўналтириш ишларини муваффақиятли ўтказиш учун мактаб психологи туман ташхис маркази билан ҳамкорликда иш олиб борса, айти муддао бўлади.

5.3. Ўрта махсус, касб-ҳунарга таълимнинг давлат таълим стандарти

Давлат таълим стандартлари таълим тизимининг энг зарур ва етарли даражаси ҳамда ўқув юкламалари ҳажмига қўйиладиган асосий давлат талабларини белгилаб беради.

Таълим мазмунининг зарурий ўзаги ҳисобланмиш таълим стандарти воситасида мамлакат ҳудудидаги турли ўқув муассасаларида таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шарти амалга оширилади. Ўқув юкламалари меъёрига келтирилади, таълим олувчилар билимини баҳолаш мезонлари ишлаб чиқилади.

Таълим олувчи давлат белгиланган таълим стандарти билан чекланиши мумкин ёки билимларни чуқурроқ эгаллаш мақсадида мустақил равишда, яъни кенгроқ, чуқурроқ билим олишга ва юқори рейтинг бали тўплаш ҳуқуқига эга. Натижада, қийин ёки таълим олувчи ҳуш кўрмайдиган предметни ўрганишда унга стандартда белгиланган меъёр билан чекланишга имкон берилади. Бунда таълим олувчи ўзининг қизиқиши, хоҳиши, қобилият ва интилишларини рўёбга чиқаришга, ўзи учун энг мақбул йўлни онгли ва мустақил равишда танлаш имкониятига эга бўлади.

Давлат таълим стандартлари ўқув-тарбия жараёнининг барча иштирокчилари учун мажбурий тайёргарликка қўйиладиган талаблар очик бўлишини назарда тутди. Таълим олувчилар учун шакл ва мазмун жиҳатидан тушунарли тарзда ифода қилинган мазкур талаблар таълим олувчилар ва уларнинг ота-оналарига олдиндан маълум қилинади.

Давлат таълим стандарти талабларидан келиб чиқиб, Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандарти ишлаб чиқилади. Ўрта махсус, касб-хунар таълими тармоқли стандарти – малака талабларига мос ҳолда касбий тавсифнома асосида муайян тайёрлов йўналиши ва касб-хунар бўйича таълим мазмунининг зарур ва етарли ҳажми ва сўнгги мақсадларини, ўқув юкламалари ҳажмини аниқловчи ҳамда таълим сифатининг стандарт талабларига мувофиқлигини таъминловчи меъёрий ҳужжатдир.

Касб-хунар таълими дастури касб-хунар коллежи битирувчисига эгаллаган касби бўйича ишни малакали бажариш имконини бериш ҳажмидаги маълум касбга доир умумкасбий ва махсус фанларни ҳамда ишлаб чиқариш таълими ва амалиётини ўз ичига олади.

Касб-хунар таълими дастурини муваффақиятли эгаллаш касб-хунар коллежлари битирувчиларини касби ва ихтисослиги бўйича меҳнат фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқи билан таъминлайди. Ўрта махсус, касб-хунар таълимини стандартлаштиришнинг мақсади ва вазифалари – ўрта махсус, касб-хунар таълимининг юксак сифатини ҳамда мамлакатда амалга оширилаётган чуқур иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни, ривожланган демократик давлат барпо этиш талабларига жавоб берувчи рақобатбардош кадрлар тайёрлашни таъминлаш, сифатли таълим хизматлари кўрсатиш, кадрлар тайёрлаш соҳасида шахснинг манфаатларини ҳимоя қилиш, кадрлар тайёрлаш сифатини, таълим фаолиятини баҳолаш мезонлари ва тартибини белгилашдан иборатдир.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими сифатига ва кадрлар тайёрлашга, кўрсатиладиган таълим хизматлари турларига нисбатан қўйиладиган мақбул талабларни белгилаш, таълим олувчиларнинг билими ва касб малакаси даражасини вақти-вақти билан баҳолаш тартибига, халқнинг бой мероси ва умуминсоний қадриятлар асосида таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг самарали шакллари ва усулларини жорий этишдан иборат бўлади.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими, ўқув-тарбия жараёнини, педагогик ва ахборот технологиялари билан таъминлашга, таълим даражасини назорат қилишга, таълим муассасаларида таълим олувчилар ва уларни битирувчиларнинг малакасига нисбатан меъёрлар ва талабларни белгилаш; кадрларни мақсадли ва сифатли тайёрлаш учун таълим, фан, ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциясини таъминлашдан иборатдир.

Таълимнинг мазмуни унинг мақсадидан келиб чиқади. Таълимнинг мазмуни деганда, ўқувчиларнинг ўқиш жараёнида эгаллаб олиши лозим бўлган ҳамда тизимга солинган билим, малака ва кўникмаларнинг аниқ белгиланган доираси тушунилади.

Таълимнинг мазмуни бир қатор эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан белгиланади:

1. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг зарур эҳтиёжлар, ижтимоий тузимнинг хусусиятлари.

2. Давлатнинг халқ таълими ва муайян турдаги ўқув юрти олдига қўядиган мақсад ва вазифалари.

3. Ўқитиш қоидаларидан келиб чиқадиган ва ўқувчиларнинг имкониятларини (ёш имкониятлари ва бошқалар) эътиборга олувчи дидактик талаблар.

Таълим мазмуни ўқув режаси, ўқув дастури ва дарсликларда ифодаланган.

Ўқув режаси деб, ўқитиладиган фанлар, ўқитиш учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатига айтилади.

Ўқув режаси – барча умумтаълим мактабларида сўзсиз амал қилиниши лозим бўлган давлат ҳужжатидир. Унда синфлар бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув фанлари ва ўша фанлар учун ажратилган ўқув соатлари кўрсатилган бўлади.

Ўқув дастури – ўқув режаси асосида ишлаб чиқилади. Ўқув дастури ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш учун ажратилган билим ҳажми, тизими ва ғоявий – сиёсий йўналишини аниқлаб берадиган давлат ҳужжатидир.

Ўқув дастурида ўқув йили давомида ҳар қайси синфда алоҳида фанлар бўйича ўқувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Дастурда ҳар қайси ўқув фанларининг мазмуни изчиллик билан ёритилади ва маълум мавзулар орқали кўрсатилади. Маълум мавзу юзасидан ўқувчи ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар қисқача ифодалаб берилади.

Дарслик – ўқув жараёнининг зарур қисмидир. Кўп вақтлардан бери у ўқитишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланар эди.

Ҳар бир ўқув фанининг мазмуни дарсликда батафсил ёритилади. Дарслик тегишли фанга оид илмий билим асосларини дастурга ва дидактика талабларига мувофиқ равишда баён қилувчи китобдир.

Дарсликлар билан бир қаторда айрим фанлардан ўқув қўлланмалар ҳам тузилади. Масалалар ва машқлар тўплами, хрестоматиялар, атласлар, луғат китоблари ва шу кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.¹

Ўқувчилар дарслик ва ўқув қўлланмалари билан ҳам дарсда, ҳам уй шароитида мустақил иш олиб борадилар. Дарслик материали катта тарбиявий аҳамиятга эга. У билан ишлаш тарбияланувчиларнинг ақлий тарбиясига, уларда илмий дунёқарашнинг, ахлоқ-одоб, нутқ ва тафаккурнинг ва мустақил фикрнинг ривожланишига ёрдам беради.

5.4. Таълим мазмуни тузилмасини макро ва микродаражаси

Таълим мазмунининг тузилмасини микродаражаси модулли блок ёрдамида амалга оширилади. Модулли блок ёндашув таълим мазмуни асосини ажратиб олишга ёрдам беради, ҳамда касбий таълим тизимини мослашувчанлигини таъминлаб беради.

¹ Н.Хўжаев ва бошқалар. Таълим назарияси. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ. 2003. 28-бет.

Аниқ бир йўналиш бўйича таълим мазмунини текшириш бошланғич касбий таълим соҳаларидан бошланади. Касб таълими мазмуни умумий ҳолда умумтаълим ва касбий тайёргарликни ўз ичига олади. Умумтаълим тайёргарлик гуманитар ва табиий илмий блоклар орқали таништирилади.

Умумтаълим блокига – назарий ва амалий ўқув материали киради, яқин касблар гуруҳи интеграция асосини ўтайди, тармоқлардан яъни ишлаб чиқаришдан ажратилган ёки тармоқлараро даражада бўлади.

Таълимда касбий блок энг асосийси ҳисобланади, касбий блокда ўқув материали, турли касбий фаолиятни сўралаётган даражада ўрганилади. Мутахассислик блоки – назарий ва амалий ўқув материали касби мутахассислигини ўрганиш учун зарур.

Умумий мутахассислик блоки – айрим ҳолларда кўрсатилади, кенг миқёсли техника ва технологияни қамраб олувчи, меҳнатнинг мазмуни бўйича нисбатан ҳар хиллиги билан фарқланади. Бир неча мутахассисликлар учун касблар бўйича умумтаълим мазмунини ажратиб, умумий мутахассислик блокига киритилиши мумкин. Масалан, «Тикувчилик» касби учун таълим мазмуни танланганда, юқори қатлам бўйича – тикувчилик ишлаб чиқаришга тўғри келади, ўрта қатлам бўйича кийимларни, яқка тартибда тикиш технологияси, яқин касблар гуруҳи, қуйи қатлам – «тикувчилик» касби мутахассисликлар, масалан, аёллар енгил кийимлари тикувчиси кабилар.¹

Биринчи қатлам умумтехник блоки кўринишида тикувчилик ишлаб чиқариш учун бўлади (фанлар «Материалшунослик», «Бозор иқтисодиёти»), иккинчи қатлам – яқка тартибда кийимларни тикиш – яқин касблар гуруҳи умумкасбий блок кўринишида («Маданият», «Кийимларни лойиҳалаш асослари»), учинчи қатлам тикувчилик касби учун умумий блок кўринишида («Кийимларни тикиш технологияси асослари», «Кийимларни моделлаштириш ва конструкциялаш асослари»). Учта асосий блокларга мос келувчи 3 та мутахассисликлар: аёллар енгил кийими, аёллар устки кийими, эркалар кийими. Бу блок «Кийим тайёрлаш технологияси» ўқув фани учун танланган мутахассисликка боғлиқ ҳолда аниқ мазмунлар билан тўлдирилади.

Қўшимча 4 та блокни кўриб чиқамиз.

1. Йўналишни ўзгартириш блоки – эгалланган касблар асосида янгисини эгаллаш, ишсизларни ўқитиш тизими учун муҳимдир. Тикувчини қайта ўқитиб ўзини мутахассислигига мос равишда бичувчи мутахассислигини бериш. Бундай йўналишни ўзлаштириш тикувчига яқка фаолиятни олиб боришига ёрдам беради.

2. Касбий таълимни ошириш блоки – кадрлар тайёрлашнинг 2 тизими билан боғлиқ. Агар 2 тизим – умумтехник даража ва тармоқли тайёрлашни касбий таълимни ўрта даражасигача олиб бориш масаласи бўлса у ҳолда касбий таълим дипломлари билан техник дипломни ҳам оладилар.

3. Бизнес блок – бозор иқтисодиёти шароитида муҳимдир. Бу блок одамларни бозорга боришга ва ўз ишини очишга ёрдам беради. Блок – касбий тайёргарликдан ўтиб кетувчи блоки – ўз касби бўйича янги техника ва технологиялар ҳақида маълумотлар янги техника ва технологияларда ишлаши

¹ Ў.Қ.Толипов, М.Баракаев, Ш.С.Шарипов. Касбий педагогика. (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001.

учун ишчи-ходимлар, мутахассислар тайёрлашда муҳимдир. Мазкур блок бўйича ўқитиш бирор фирма томонидан унинг илтимосига кўра ўқув дастурига киритилиши мумкин.

Биз асосий ва қўшимча блокларни кўриб чиқдик. Шулар асосида узлуксиз касбий таълимда касбий таълим мазмуни қурилади. Узлуксиз касбий таълим яхлитлигини тузиш учун блокларга ижтимоий-иқтисодий даражадаги блокларни киритиш мумкин.

Уларга «Компьютер асослари», «Бозор иқтисодиёти ва кичик бизнес», «Хуқуқ асослари» каби блоклар асосий тузилма элементи ҳисобланади. Улар ёрдамида таълим мазмуни ҳам шаклланади. Масалан, бошланғич касбий таълим мазмунидаги кўпгина касбларни эгаллаш босқичма-босқич амалга оширилади. Бундай мутахассислик бошланғич даражада эгалланади.

Юқори даражадаги ўқитиш мазмуни тузилгандан кейин (стандарт, модул-блок ўқув дастури касбий таълим учун таълим бериш муассасалари ёки бўлмаса кишиларнинг бандликка ўқитиш блоки модул ўқув дастури) модулли бирликлар мазмуни очиб берилади (фан, фан доираси, амалий машғулот турлари ва меҳнат).

Фандан олдин ўқув предмети дастурини ўзлаштириш учун киритилган объектлар, ходисалар ва фаолият услублари «ўқув элементи» деган умумий атама билан ифодалаб оламиз. Ҳар қандай ўқув дастури ўқув элементлардан иборат бўлади. Ўқув элементлари 2 гуруҳга тақсимланади.

Биринчи гуруҳда ўқув жараёнида объект ва предмет фаолият услублари кўриб чиқилади.

Иккинчи гуруҳда – ҳамма кўрсаткичлар киритилиб, улар ёрдамида объект ва жараёнларнинг афзалликлари очиб берилади, улар ўқув элементи деб номланади.

Йирик ўқув элементи мазмуни, асосий ўқув элементи, бўғинли ўқув элементи, энг асосий ўқув элементлари орқали очиб берилади.

Микро даражадаги ўқитиш мазмунининг тузилмаси учун «Бадий лойиҳалаш асослари» фанини мисол қилишимиз мумкин. Умумий касбий блокка кирувчи – якка тартибда кийим тикиш, мавзули режага мос келувчи мавзулар ўқув элементлари асослари, яъни;

- фигурали чизиш
- силуэт шакллари тузиш
- кийимларни бадий лойиҳалашда – кийимлар қисмлари
- журналларга қараб кийим моделларини чизиш
- ранглар асоси
- костюмни бадий лойиҳалаш ва ҳоказолар.

Кийимларни бадий лойиҳалашда – кийимлар деталлари ўқув элементлари орқали очиб берилади – тақилма турлари, ёқа турлари, адиплар турлари, энг турлари, чўнтак турлари, уларни безаш ва ҳоказо.

Шундай қилиб, микро даражадаги ўқитишда ички тартибдаги модулнинг мазмуни амалий иш орқали очиб берилади. Микро даражадаги тузилма ўқув курслари мазмунини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Қисқа хулоса

Ушбу бобда ўқув юкламалари ҳажмига қўйиладиган талаблар, таълим стандартлари, касб-ҳунар таълими дастури, кадрлар тайёрлашга қўйиладиган талаблар, педагогик ва ахборот технологиялари, таълим мазмуни тузилмасининг модул даражаси, микро ва макро даражадаги ўқитиш кабилар бўйича қатор маълумотлар берилган. Давлат таълим стандарти талабларидан келиб чиқиб, олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандарти ишлаб чиқилади. Ўрта махсус, касб-хунар таълими тармоқли стандарти – малака талабларига мос ҳолда касбий тавсифнома асосида муайян тайёрлов йўналиши ва касб-хунар бўйича таълим мазмунининг зарур ва етарли ҳажми ва сўнгги мақсадларини, ўқув юкламалари ҳажмини аниқловчи ҳамда таълим сифатининг стандарт талабларига мувофиқлигини таъминловчи меъёрий ҳужжат ҳисобланади. Шунингдек, унда ДТСга оид фикрлар баён қилинган.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Касб-хунар таълимининг давлат таълим стандарти ҳақида фикр билдиринг?
2. Касб педагогикасида таълим мазмунига нималар киради?
3. Таълим мазмуни тузилмасини макродаражаси нима билан изоҳланади?
4. Микродаражадаги ўқитиш мазмунининг тузилмаси нима билан белгиланади?
5. Касб-хунар таълими дастури ҳақида сўзлаб беринг?
6. Касб педагогикасининг мазмуни ва асосий белгилари нималардан иборат?
7. Касб таълими мазмунига қўйиладиган талабларни сўзлаб беринг?
8. Ўқитиш дастурларига нималар киради?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Профессиональная педагогика. Учебник для студентов. – М.: Педагогика, 2002.
2. Педагогика профессионального образования. Под. ред. В.А.Сластенина. - Москва. Академия, 2004.
3. И.Иномов Иқтисодий тарбия назарияси. – Т.: ТДИУ, 2005.
4. Ў.Толипов., М.Баракаев., Ш.Шарипов. Касбий педагогика. (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001.
5. Н.Хўжаев ва бошқалар. Педагогика асослари. - Т.: ТДИУ, 2003.
6. www.school.edu.ru.
7. www.bilimdon.uz. - Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг асосий веб сайти.

VI боб. Касб педагогикасида таълим методлари

- 6.1. Касб таълими методлари ва уларнинг умумий тавсифномаси.
- 6.2. Назарий таълим ва ишлаб чиқариш таълим методлари.
- 6.3. Ишлаб чиқариш жараёнида фаоллик методи.
- 6.4. Ўқитиш жараёнида таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш.

6.1. Касб таълими методлари ва уларнинг тавсифномаси

Таълимнинг асосий мақсади - замонавий илмий билимларни эгаллаган, мустақил фикрлаш ва муаммоларни ечиш имкониятига эга бўлган маънавий жиҳатдан бой шахсларни шакллантиришдир. Жамият ривожланар экан, ҳаётий талабларнинг даражаси ҳам ортиб боради. Демак, илмий билимларнинг ҳажми кенгайиб, илмийлик даражаси чуқурлашиб борар экан, мантиқий фикрлаш ва муаммоларни тезда ҳал этишга бўлган талаб ҳам кучайиб боради. Бу фикрдан келиб чиққан ҳолда таълим тизими нафақат бугунги кун талабини балки келажак талабларини аниқлаган ва ҳисобга олган ҳолда иш олиб бориши керак деган хулосага келамиз. Чунки, бугунги кун талаблари келажакда жамиятнинг асосий ўзагига айланади. Демак, таълим тизими талабаларни бугунги кундаги ҳаётга эмас, балки келажакдаги ҳаётга тайёрлаши лозим. Бу ҳам таълимнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Таълим – махсус тайёрланган кишилар раҳбарлигида ўтказиладиган, ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантирадиган, қобилиятларини ўстирадиган, уларнинг дунёқарашини таркиб топтирадиган жараёндир. Таълим жараёни ўқитувчи билан ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти бўлиб, у икки тамонлама характерга эга. Ўқитувчининг фаолияти туфайли таълим пухта ўйлаб чиқилган мақсад, мазмун ва дастурлар асосида олиб бориладиган жараёнга айланиб, кутилган натижани беради. Таълим жараёнининг мазмунини билим, кўникма ва малака ташкил қилади.

Касб таълими методлари деганда - ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг биргаликда бажарадиган фаолият усуллари тушунилади ва бу усуллар таълим олувчиларнинг техник-технологик билимларни, кўникма ва малакаларни эгаллашларига, мустақил равишда билим олиш ва бу билимлардан амалда фойдаланиш қобилиятини оширишга қаратилган бўлади.

Халқ таълими вазирлиги, педагогика илмий тадқиқот институти, методист педагогларнинг, хусусан педагогика фанининг долзарб вазифаларидан бири - таълим-тарбиядаги муаммоларни, маҳаллий ва миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қайта кўриб чиқиш, барча ўқув фанлари бўйича янги миллий дастурлар яратиш, таълимни поғоналаш, дарс жараёнини тоифалашдан иборатдир.

Шу муносабат билан яқин ўтмишдаги ўзбек ўқув муассасасилари ўқитиш тарихига бир назар ташлаш айни пайтда таълим методларини ўрганишни осонлаштиради. Шубҳасиз, мазкур таълим методикаси тарихига оид манба муайян даражада таълимнинг методик бўшлиқларини маънавий жиҳатдан тўлдиради, педагог тарбиячиларнинг педагогик мерос ва халқ педагогикасига бўлган катта эҳтиёж ва қизиқишларини қондиради.

Таълим беришда ўқитиш методлари асосий ўринни эгаллайди. **Метод**-юнонча атама бўлиб, усул, йўл деган маънони англатади, яъни мақсадга эришиш йўлини билдиради. Методлар (усуллар) ҳар қандай ахборотни (мақсадни) узатиш ва қабул қилиш характериға қараб қуйидаги синфларға ажратилади:

- сўз орқали ифодаланадиган метод;
- кўргазмали метод;
- амалий метод.

Таълим жараёнида талабаларни ўзлаштириш, фикрлаш жараёнини ташкил этиш бўйича эса қуйидаги методларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- ўқитишнинг маъруза (суҳбат) методи;
- ўқитишнинг амалий ишлар методи;
- лаборатория ишлари методи;
- мустақил ишлар методи;
- репродуктив-эвристик метод;
- илмий-тадқиқот методи;
- ўқитишнинг муаммоли-изланиш методи;
- ўқитишнинг индуктив ва дидуктив методи.

Ахборотни сўз орқали етказиш ва қабул қилишға қаратилган биринчи гуруҳ методларига: Ҳикоя, суҳбат, маъруза кабиларни киритиш мумкин.

Нутқ маданиятини ўстиришда ҳикоянинг ўқитиш ва фикрларни баён қилиш методи сифатидаги имкониятлари бошқа методларға нисбатан юқоридир.

Ҳикоя қилиш - педагог томонидан янги ўтилаётган мавзуга оид факт, ҳодиса ва воқеаларнинг яхлит ёки қисмларға бўлиб, образли тасвирлаш йўли билан ихчам, қисқа ва изчил баён этилади. Бу метод материалларни баён қилишда, образларға характеристика беришда, табиат ҳодисалари ва ижтимоий ҳаётдаги воқеаларни тасвирлашда қўл келади.

Ҳикоя қилиш давомида талабалар пассив тингловчи бўлиб қолишларига йўл қўймаслик керак. Талабаларнинг диққатини тасвирланаётган объектға қаратибгина қолмай балки худди шу объект ҳақида улар онгли ва актив фикр юритишларини ҳам таъминламоқ лозим.

Ўқув материални тушунтириш - педагог томонидан ўрганилаётган мавзунинг нарса, ҳодиса ва воқеаларнинг мазмунини характерлайдиган тушунча, қонун ва қоидаларни уқтиришдир. Бу метод кўпроқ математика, физика, химия, она тили, рус тили ва шунга ўхшаш фанларни ўқитишда қўл келади. Педагогнинг маълум бир фаннинг у ёки бу мавзуга оид қонун, қоидаларни қанчалик асосли эканлигини фактлар, мисол ва далиллар келтириш, шунингдек, масалалар, мисоллар ишлаш йўли билан исботлаб беради.

Бу жараёнға талабаларнинг фаол иштирок этишларини таъминламай туриб, кутилган мақсадға эришиб бўлмайди. Айниқса баён қилинаётган материалларини умумлаштириш ва хулосалар чиқаришда талабаларнинг ўз мулоҳазалари билан иштирок этишларини таъминлаш муҳим.

Маъруза методи. Бу метод ўқув материали ҳажмининг катталигини, мантиқий тузилиши, образлари исбот ва умумлаштиришнинг анчагина мураккаблиги билан фарқланади. Агар ҳикоя дарснинг бир қисминигина эгалласа,

маъруза одатда уларни тўла камраб олади. Маъруза давомида муаммоли вазиятларни вужудга келтириш, мавзуга оид кўргазмали материалларни намоёништириш, маъруза охирида умумий хулосалар чиқариш кабилар самарадорликни оширади. Маъруза методи кенг қамровли ахборотни талабаларга етказишда фойда кўли келади.

Суҳбат. Бу метод асосан савол-жавоб йўсинида олиб борилади. Суҳбатларнинг маълум мақсадга қаратилганлиги уларнинг характери билан белгиланади. Суҳбат эвристик, этик, индуктив методик характерда бўлиши мумкин.

Суҳбат методи талабаларнинг фаол иштироки орқали ўтказилганлиги учун уларда ҳам мустақил фикрлаш, хулосалаш каби хислатларни шакллантиради. Машғулотларни ташкил қилиш ва уни олиб бориш жараёнида педагог суҳбат методидан фойдаланганда қуйидаги шартларга амал қилиши керак.

Ўқитишнинг кўргазмали методлари

Ўқитиш жараёнида кўргазмалилик методидан фойдаланишнинг муҳимлиги ўрганилаётган нарс ва ходисаларни ҳиссий идрок этишга, уларни кузатиб мушоҳада қилишга талабани ундаш, мантикий ва назарий элементларнинг бирлигига ишонч ҳосил қилиш ва ниҳоят, назарий билимларни амалиётда қўллашга ўргата билишдир.

Ўқитишнинг амалий ишлар методи.

Амалий методларга масалалар ечиш, чизмалар тайёрлаш, ёзма машқларни бажариш кабиларни киритиш мумкин. Назарий жиҳатдан эгалланган билимлар амалда қўллаб кўрилади. График жадвал, карталар чизиш ҳам тегишли кўникма ва малакаларни ҳосил қилишга ва уларни мустақамлашга ёрдам беради.

Лаборатория ишлари методи.

Лаборатория машқлари фронтал тажрибалар, лаборатория ишлари, практикумлар ўқитишнинг техник воситалари ва ўқув қуроллари типидagi бошқа асбоб-ускуналар билан машғулотлар тарзида ўтказилади. Лаборатория методининг бошқа ўқитиш методларидан фарқи, шундаки, бу метод билан иш кўрилганда ҳар қайси талаба ниманидир мустақил, шахсан тажриба қилиб куради. Дарс педагог раҳбарлигида талабаларнинг мустақил тажриба ўтказишларига қаратилган бўлади. Лаборатория машғулотларида мустақиллик, фаоллик, ташаббускорлик ошади.

Мустақил ишлар методи.

Кейинги даврда талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишга катта эътибор берилмоқда. Чунки бу метод талабада ижодкорликни, мустақилликни ривожлантиради. Ўқув дастурларида мустақил таълим учун соатлар ажратилмоқда. Талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишда маълум фаннинг хусусиятидан келиб чиқиб мустақил ишнинг мазмуни, шакли ва вазифалари танлаб олинади. Топширилган мустақил ишни бажариш учун педагог керакли адабиётлар ва йўл-йўриқларни кўрсатиши, қисқача тушунтириш бериши лозим. Талаба бажариши керак бўлган мустақил иш кўп вақт эгалламаслиги ва шу билан бир қаторда талабага ривожлантирувчи сифатида таъсир кўрсатиши керак.

Репродуктив, эвристик метод.

Репродуктив методлар биринчи навбатда талабаларнинг ўқув материални тезроқ ва мустақамроқ эслаб қолишларини таъминлаш билимдаги типик камчиликларни тез аниқлаш учун қулай. Репродуктив методлар айниқса ўқув материалнинг мазмуни асосан ахборот характерида бўлса, мураккаб ва бутунлай янги билимлар ўрганилиши лозим бўлган ҳолатда самарали натижа беради. Тафаккурнинг репродуктивлик характери педагог ёки бошқа манба орқали хабар қилинадиган ўқув ахборотларини фаолроқ қилишини ва эслаб қолишини назарда тутди. Ҳикоя, маъруза, кўргазмалилик ва амалий ишлар ҳам репродуктив асосга қурилиши мумкин. Репродуктив характердаги амалий ишлар шуниси билан фарқ қиладики, бу ишларнинг давомида талабалар намунага кўра илгари ёки яқиндагина ўзлаштирган фаоллигини ошириш мақсадида улар кўпинча эвристик яъни қисман изланувчан метод билан қўшиб олиб борилиши мумкин. Янги мавзунини баён давомида ўрганилаётган материалнинг баъзи элементлари устида талабаларга фикр юритиш имкони берилади. Педагог томонидан енгил қисқа саволлар тузилиб, талабаларнинг иштирокида уларга жавоб топишга ҳаракат қилинади. Эвристик метод талабаларнинг билиш даражасини аниқлашга ҳам ёрдам беради. Демак, эвристик метод янги мавзунини идрок қилишда талабаларнинг ҳам қисман иштирок этишини таъминлайди.

Илмий тадқиқот методи.

Бу метод таълим тизимида унчалик кенг тарқалмаган метод бўлиб, маълум тайёргарликни талаб этади. Педагог раҳбарлигида талабалар ёки бир талаба маълум илмий тадқиқотларни ўтказиши ва маълум фан учун янги хулосаларни ясаши мана шу методни қўллаш жараёнида вужудга келади. Бу метод асосан олийгоҳларда қўлланилади. Бу метод давомида илмий билиш жараёни содир бўлади, яъни ҳали номаълум бўлган билимлар кашф этилади ва эгалланади. Бунинг учун илмий тадқиқот режаси тузилади. Мақсад белгиланади ва тадқиқот усуллари танлаб олинади. Тадқиқот натижалари асосида хулосалар ясалади.

Ўқитишнинг муаммоли-изланиш методи.

Янги мавзунини ўрганиш жараёни ўрганилаётган материални тайёр ҳолда талабаларга баён этмасдан, балки муаммо сифатида тақдим этиш муаммо-изланиш методини келтириб чиқаради. Яъни дарс давомида яшаш керак бўлган хулосалар педагог томонидан эмас, балки талаба томонидан ясалишига ҳаракат қилинади. Ҳар бир талаба қўйилган муаммога ўзига хос ёндашиб уни ҳал этишга ҳаракат қилади ва ўз фикрларини баён этади. Ўртага ташланган фикрлар муҳокама қилинади ва педагог томонидан йўналтирилади. Педагог ва талабалар биргаликда хулосалар ясашилади. Муаммоли-изланиш методи талабаларни билиш фаолиятини фаоллаштиради, мустақилликка, ижод қилишга ўргатади, ўқишга бўлган қизиқишларини оширади, шахсий фазилатларини тарбиялашга ёрдам беради. Бу методда ўрганилаётган масала чуқур таҳлил этилиши ва билимларнинг пухта бўлишига ёрдам беради. Бу метод ўрганилаётган масалани чуқур таҳлил этишга ва билимларнинг тафаккур даражаси ҳисобга олиниши керак. Танланган мавзунини таҳлил этиш учун талабаларда маълум билимлар базаси мавжуд бўлиши лозим. Шу туфайли ҳам бу методни қўллаш учун талабалар

алоҳида ахборотлар билан қуроллантирилади. Кейинги даврларда муаммоли-изланиш методидан фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Ўқитишнинг индуктив ва дедуктив методи.

Ўқитишнинг мантикий методлари икки турда: Индуктив ва дедуктив методлар билан олиб борилиши мумкин.

Дарсларга тайёрланиш жараёнида ўқитишнинг индуктив, дедуктив каби методларини танлаш зарурати ҳам туғилади. Кейинги даврларда дедуктив ўқитишга талаб ва эътибор кучайди. Аммо тафаккурнинг индуктив усулларини шакллантирмай туриб фақат табиий-илмий эмас, балки умум меҳнат характеридаги тажрибалар амалий фаолиятида ҳам муваффақиятга эришишга умид қилиб бўлмайди. Индуктив ёки дедуктив методларни қўллаш ўрганилаётган мавзу мазмунини очишнинг маълум мантикий-хусусийдан умумийга ёки умумийдан хусусийга ўтишни танлашни англатади.

Индуктив методлар техник қурилмаларни ўрганишда ва амалий топшириқларни бажаришда кенг қўлланилади. Математика ва физикага доир кўпгина масалалар, айниқса педагог талабаларни айрим умумийроқ формулаларни мустақил эгаллашларига олиб келиши зарур деб ҳисобланган ҳолларда, индуктив метод воситасида ечилади.

Дедуктив методдан фойдаланганда педагог ва талабанинг фаолиятида аввал умумий ҳолат, формула ва қонуни берилади, сўнгра аста-секин айрим ҳолатларни чиқариб аниқроқ вазифаларни ҳал этиш назарда тутилади.

Дедуктив метод ўқув материални тезроқ ўтишга ёрдам беради, абстракт тафаккурни активроқ ривожлантиради. Назарий материални ўрганишда, анчагина умумийроқ ҳолатларнинг айрим оқибатларини аниқлашни талаб қилувчи масалаларни ечишда дедуктив методни қўллаш айниқса фойдалидир.

6.2. Назарий таълим ва ишлаб чиқариш таълим методлари

Педагогик амалиётда қуйидаги методлар – оғзаки метод (оғзаки баён, тушунтириш, суҳбат), китоб билан ишлаш (инструктив материаллар), кўргазмали метод (кўргазмалар, кино, видеофильм, кузатув), амалий метод (машқлар, лаборатория, амалий ишлар) лардан кенг фойдаланилади.

Дидактик вазифаларга боғлиқ ҳолда қуйидаги методлар қўлланилади – билимларни ҳосил қилиш, кўникма ва малакаларни шакллантириш, билимларни қўллаш, мустаҳкамлаш, билим, кўникма ва малакаларни текшириш.

Таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятига мос равишда икки метод ажратилади ва улар 2 гуруҳга бирлаштирилади: репродуктив ва муаммоли-изланиш методлари.

Ўқитишнинг *репродуктив ва муаммоли-изланиш методлари* энг аввало, ўқувчи-талабаларнинг янги тушунча, ҳодиса ва қонунларни билишдаги ижодий фаолликлари даражасини баҳолаш асосида қисмларга ажратилади.

Репродуктив методлар биринчи навбатда, ўқувчи-талабаларнинг ўқув материалларини мустаҳкамроқ эслаб қолишларини таъминлаш, билишга доир фаолиятни бевосита бошқариш, камчиликларни тез аниқлаш учун амалий кўникма ва малакаларни таркиб топтириш мақсадида қўлланилади.

Ҳикоя қилиш усули репродуктив тузилганда ўқитувчи қоидаларни, далилларни, тушунчаларнинг таърифини тайёр ҳолда беради, у асосий эътиборини мустаҳкам ўзлаштириб олиниши зарур бўлган асосий томонларга қаратади.

Маъруза ҳам худди шундай тарзда тузилади: ўқитувчи муайян илмий маълумотларни баён қилади, доскага тегишли ёзувларни битади, тингловчилар эса уларни қисқача ёзиб оладилар.

Муаммоли таълим дейилганда, ўқув материални ўқувчи-талабалар онгида илмий изланишга ўхшаш билиш вазифалари ва муаммолари пайдо бўладиган қилиб ўрганиш тушунилади. Ўқувчи-талабанинг фикрлаш фаолиятида мантикий тўғри, илмий хулосаларни излаш ва ўзлаштиришга рағбатлантирадиган муаммоли вазиятлар юзага келади. Пайдо бўлаётган муаммони ҳал қилиш учун, у ўрганилаётган қоидаларни тўғри тушуниб олишга интилади.

Таълим методини 3 та асосий гуруҳга бўлишимиз мумкин:

1. Ўқув билиш ва ўқув ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш методи.
2. Ўқув фаолиятига қизиқтириш ва рағбатлантириш методи.
3. Таълим оловчилар ўқув фаолияти самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш методи.

Методларнинг ҳар бир тури гуруҳларга бўлинади ва ўз навбатида уларнинг ҳам алоҳида методлари бор, булар эса таълим жараёнининг курули ҳисобланади.

Ўқув билиш ва ўқув ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш методига қуйидагилар – суҳбат, кўргазмали ва амалий метод, ўқитувчи бошчилигида индуктив ёки дедуктив, репродуктив ёки продуктив йўналишлардаги методлар киради.

Ўқув фаолиятига қизиқтириш ва рағбатлантириш методига – ўқув билиш ва ўқув ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш ҳамда ўқиш фаолиятига қизиқтириш методлари киритилган.

Ҳар бир метод бошқа бир метод ёрдамида қўлланилади. Масалан, репродуктив ва муаммоли изланиш методи суҳбат, кўргазмалар, амалий фаолият ёрдамида қўлланилади. Шу навбатда суҳбат, кўргазмали ва амалий фаолият методлари ҳам репродуктив ёки изланиш методлари орқали қўлланилиши мумкин.

Ҳаётий ўқув жараёнида эса энг муҳими бу методларни турларга бўлиш эмас, балки ўқитувчининг чуқур билимга эга бўлиши, методлардан унумли фойдалана олиши, таълим оловчиларга ўқув ишлаб чиқариш, ўқув фаолиятида методларни тўғри қўллай олишга ўргатишдир.

Ўқув муассасаларида бошланғич касбий таълимни ўқитишнинг назарий қисми қуйидаги фанларни 3 та циклини ташкил қилади: умумий таълим, умумий техник таълим ва касбий таълим.¹

Умумий таълим фанлари бўйича таълим методининг умум дидактик, хусусий дидактик ва хусусий методик аспектлари педагогик адабиётларда чуқур баён қилиб берилган.

¹ Ў.Қ.Толипов. ва бошқалар. Касбий педагогика (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001.

Умумтехника ва касбий фанларни ўқитиш методлари кўпинча ўзига хос мазмунга кўра аниқланади:

- кўп компонентли тузилма, объектларни турли хил йўналишларда ўрганиш;
- таълим олувчиларнинг ишлаб чиқариш таълими билан ўзаро боғлиқлиги;
- материалнинг кенг қамровлилиги, тажрибавий изланиш сони ва сифати жиҳатидан, хизмат кўрсатиш усуллари амалий ўрганиш;
- ўқув материали мазмунига янги техника ва технологияларни киритиш, маҳаллий шарт-шароитни акс эттириш.

Таълим методларида буларни инобатга олиш зарур.

1. *Таълим олувчиларни ўқув билиш фаолиятини ташкил қилиш методи.*

Сухбат методи. Оғзаки баён. Умумтехника ва касбий фанларни ўрганиш жараёни ўқув материални оғзаки баёнини гапириб бериш ва тушунтириш орқали амалга оширилади, бунда мавзу тўлиқ таққосланади, исботланиб, мисоллар билан тушунтирилади.

Баён қилинаётган материал таълим олувчиларнинг тушуниши учун қийин бўлган, янги маълумотлар хабар қилинган, меҳнат усуллари бажариш йўллари тушунтириб бериш талаб қилинган ҳолларда оғзаки баён қилиш методидан фойдаланилади.

Умумий талаблардан қуйидагиларни ажратиб оламиз:

- илмий-техник аниқ мазмун;
- мантиқий тузилиши ва кетма-кетлиги;
- таълим олувчиларга тушунарли ва осон етиб борадиган;
- ҳар бир босқичда фикрнинг аниқ ва равшанлиги;
- таълим олувчиларнинг эътиборлилиги, фаоллигини ошириш.

Сухбат – бу касб таълимининг шундай усулидирки, унда ўқитувчи тўғри қўйилган саволлар ёрдамида таълим олувчиларда илгари ўзлаштирилган билимларни ҳосил қилиб эсга туширади ва шу асосда мустақил равишда янги билимлар ҳосил қилишга ундайди.

Таълим олувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилиш ва бошқариш савол-жавоб методи орқали амалга оширилади. Бундай сухбат *эвристик сухбат* дейилади.

Умумий ўтказилган сухбатлар таълим олувчиларни қизиқишини, диққатини оширишга, билимларни яхши эгаллашга олиб келади. Лекин сухбат методи оғзаки баён методидан кўра мураккаброқдир, яъни ўқитувчидан дарсга пухта тайёрланишни талаб қилади.

Касбий фанларни ўрганишда эвристик сухбатнинг қуйидаги шартларини кўрсатиш мумкин:

- ўқув материалнинг мазмуни мантиқий тўғри тузилган бўлиши шарт;
- янги ўқув материални ўрганишда кўпроқ техник ва технологик ҳужжатларни муҳокама қилишга қаратиш керак;
- сухбатни бошқа методлар ва ўқув ишлари турлари билан бирга ўтказиш керак (тушунтириш, китоб билан ишлаш, кузатув).

Эвристик сухбатда саволлар кенг қамровли тузилган бўлиши лозим.

Ушбу ўринда қуйидаги саволларни кўрсатиш мумкин:

1. Фанларни қарама-қарши қўйиш (унинг кўринишини, жараёнини, далилларини ва бошқаларни);

2. Ҳар хил ҳолатга тушиб қолганда ҳам билимларидан фойдалана олишни аниқлаш;

3. Сабабини ташхисли тушунтириш;

4. Исботлаш «ҳа» ёки «қарши» га далил келтириш;

5. Фанлараро боғлиқликни ўрнатиш.

Суҳбат ўтказишда унинг мантикий режасига қатъий риоя қилиш керак, савол-жавобларнинг кетма-кетлиги шундай тузилган бўлиши керакки, унда мавзу мураккаблашиб, ривожланиб боришини таълим олувчи сезиши лозим. Ўқитувчи суҳбатни хулоса қилиб тугатиши керак.

Китоб билан ишлаш: тез ўқитиш, конспект олиш, режа тузиш, мисоллар муҳокамаси, назорат саволларига жавоб бериш ва ҳоказолар.

2. Кўргазмали метод

Инсоннинг ташқи оламни сезишининг энг муҳим органи – кўздир. Олимларнинг фикрича, 80% информация кўз орқали тушади, 80% иш операциялари кўз орқали қилинади. Мана шулардан кўришимиз мумкинки, таълим жараёнида кўргазмали метод катта аҳамиятга эга.

Умумтехник ва касб таълими фанлари бўйича кўргазмали методлар, табиий (асбоб, дастгоҳ, детал, жиҳоз, материал намуналари) ва тасвирий (плакатлар, модел, макет, схема, кино-видеофильм, кино проекция, компьютер, мультимедиа). Ўқитувчи мавзунини тушунтиришда кўргазма сифатида ёки бир хил ҳолларда ўрганилаётган фан бўйича аниқ кўргазма сифатида, янги ахборотларни беришда кўргазмали методлар жуда қулайдир.

3. Амалий метод.

Машқ амалий методнинг асоси ҳисобланади. Машқ ўтказишнинг асосий мақсади ўқитиш жараёнида таълим олувчилар техника ва касбий фанлар бўйича эгаллаган билимларини амалиётда қўллай билишни ўргатишдир. Таълим олувчиларнинг билимларни мустақамлашда ҳам машқларнинг ўрни каттадир. Ҳамма машқларни 3 та асосий типга келтириш мумкин: репродуктив, бадиий, изланувчанлик.

Репродуктив машқ - бу типдаги машқларни бажаришда таълим олувчилар қурилманинг тузилиши, материали, асбоб-ускуналар, ёзма вазифаларни ўрганишади. Репродуктив машқда чизмалар, схемалар, графиклар, диаграммалар муҳокама қилинади ва таълим олувчилар уларни бажаришади. Касбий фанлар бўйича эса техник ҳужжатлар, станок паспортларининг технологик карталари ўрганилиши мумкин.

Бадиий машқ - бу турдаги машқларни бажаришда таълим олувчилар эгаллаган билим ва малакаларидан турли хил комбинацияларда фойдаланишади, яъни олдида қўйилган вазифаларнинг мустақил оригинал жавобларини топишади. Бадиий машқ турларидан бири продуктив масалаларни ҳал қилиш: танлаш (асбоб, ишлов бериш тури, созловчи механизм), таққослаш ва баҳолаш (ишни бажариш йўли, асбобларнинг қўлланилиши) аниқлашга боғлиқ бўлган (техник талаб, алоқадорлик), турли хил техник жараёнларни тушунтиришдан иборат. Бу турдаги

машқлар орқали ўрганилаётган машина, механизм, қурилмаларнинг схемалари тузилади.

Изланиш машқи – бу ҳам эгалланган билимларни машқларда бадиий қўллаш бўлиб, таълим олувчиларнинг фикрлаш қobiliятини ўстиришга ёрдам беради.

6.3. Ишлаб чиқариш жараёнида фаоллик методи

Ҳозирги кунда илмий ва амалий педагогикада таълим методлари катта аҳамият касб этмоқда. Таълим олувчиларнинг ички ва ташқи фаоллигини ошириш учун турли хил ўйинлардан фойдаланилади. Булардан энг кўп қўлланиладигани – дидактик ўйинлардир.

Касб таълимидаги дидактик ўйинлар: «техник диктант», кичик конкурслар, «ким эпчил-у, ким чаққон», «техник курашлар», «саволлар», «техник лото», «техник домино» ва ҳоказолар.

Таълимнинг фаоллик методига семинар дарслари ҳам киради. У уч босқичдан иборат: семинар бўйича ўқитувчининг маърузаси, таълим олувчилар семинар бўйича мустақил уй вазифаларини тайёрлаб келиши ва семинарларни ўтказиши. Бунда таълим олувчи тайёрлаб келган матнлари ва кўргазмали куроллари, асбоблар ва жиҳозлардан фойдаланган ҳолда тушунтириб беради.

Касбий таълим муассасаларида амалий ишларда интерактив дарслар ҳам кенг қўлланилмоқда. Бу дарсларда икки ёки бир неча фанларнинг мавзулари ўртасидаги алоқадорлик ўрганилади. Масалан, математика ва информатика, физика ва химия, касбий технология ва ишлаб чиқариш таълими ва бошқалар.

Таълим олувчиларнинг ўқув билиш фаолияти фаоллиги дарсдан ташқари ишларда техник кашфиётчилигини ривожлантириш орқали амалга оширилади. Дарсдан ташқари ишлар – касбий таълим устаси танловлар, илмий-амалий конференциялар, рационализаторлар ва кашфиётчилар билан учрашув, илм-фан намояндалари, техник олимлар билан учрашувлар, намунали ишлар кўргазмаси, техник тўғараклар орқали амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш таълимининг асосий мақсади – таълим олувчиларда аниқ бир касб, соҳа бўйича усталикни шакллантиришдир. Ишлаб чиқариш таълимида бу асосий мақсадга босқичма-босқич эришилади. Қуйида «касб устаси» тушунчасини очиқ берувчи мезон кўрсаткичлари келтирилган:

- Бажарилаётган ишнинг сифати – техник талабларни бажариш, меъёр ва кўрсаткичларга мос келиши, ижобий натижалар олиш;
- Меҳнатни ташкил қилиш – белгиланган вақтда бажариш, вақтдан унумли фойдаланиш, иш вақтида тежамкорлик;
- Касбий мустақиллик – мустақил иш турини танлашни билиш, ишлаб чиқаришнинг юқори сифатини таъминлаш, тўғри хулосалар чиқариш, ўз-ўзини бошқариш, меҳнат маданиятига амал қилиш, ишни режалаштириш, янги техника ва технология билан ишлай олиш, юқори технологик интизом, касбий билимларни ишда қўллай билиш, меҳнат фаолиятини ва иш жойини тўғри ташкил қилиш, меҳнат хавфсизлиги қоидаларига риоя қилиш.

Ўқув ишлаб чиқариш ишларида фаоллик, яъни ақлий билим катта роль ўйнайди. Фаоллик таълим олувчилар мустақиллигида ва мақсадли фаолият танлашларида ва уларни ижобий натижаларга олиб келиш, меҳнатни

режалаштириш, анализ ва хатоликларга йўл қўймаслигида намоён бўлади. Таълим олувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш таълимидаги фаоллиги – машиналарни, агрегатларни ишлатишдаги қобилияти, ички жараёни билиши ва қилинган таҳлиллар асосида мақсадли ечимларга келишларида кўринади.

Ишлаб чиқариш таълимидаги «фаоллик» методига – ишлаб чиқаришдаги техник масалаларни ечиш киради: ишлов бериш, тузатиш, бошқариш меъёрини ҳисоблаш, автоматлаштирилган жиҳозлар учун бошқарув дастурини ишлаб чиқиш, жадвал, диаграммалардан керакли маълумотларни топиш кабилар.

Ишлаб чиқариш таълимининг «фаоллик» методига машқлар ҳам киради. Машқлар ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил бўладиган масалаларни ечиш учун қўлланилади. Бундай машқлар ишлаб чиқариш ҳаётида содир бўладиган жараёнларга таълим олувчиларни тайёрлайди. Машқларни ўтказиш учун жараён ҳосил қилиш керак бўлади. Мисол учун, агрегатларни созлаш, технологик меъёрларни бузилганлиги, иш жойида бузилиш ҳолатларининг содир бўлиши кабилар.

6.4. Таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш

Таълимда назорат қилишнинг 2 тури мавжуд. Биринчи – таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятини ҳар хил кузатиш, иккинчиси – таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текширишдан иборат.

Кўникма деганда шахснинг билим олиши, элементар тажриба ва малакага таяниб бирон ишни муваффақиятли бажариш имконияти тушунилади. Орттирилган билимлар шахс хатти-ҳаракатининг назарий асоси ҳисобланади. Билимларга асосланиб хатти-ҳаракатларнинг кетма-кетлиги, алоҳида босқичлари фикран ҳаёлдан ўтказилади. Элементар тажриба талабларида айнан бирор фаолият ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Бирон касб ёки фаолият ҳақида тасаввурга эга бўлишда элементар тажриба билан бирга бошқаларнинг тажрибасини тасаввур қилиш аҳамият касб этади. Бу ерда педагогнинг шахсий намунаси, мутахассис кадрларнинг илғор тажрибалари, етук олим ижодкорларнинг иш жараёни мисол бўла олади.

Меҳнат кўникмаларининг шаклланиши жараёнида талабалар кўриш ёки эшитиш орқали фақат ҳаракатларнинг қандай бажарилиши ҳақида тасаввурга эга бўладилар. Бу фақат намуна, бажарилиши керак бўлган иш ҳақидаги кириш инструктати ҳисобланади. Кўникманинг шаклланиши учун талаба бу ҳаракатларни ўзи бажариб кўриши шарт. Таълимнинг турли босқичларида талабалар меҳнат кўникмаларининг даражаси ҳар хил бўлади. Элементар кўникмалар аста-секин мураккаб кўникмаларга айланади, мураккаб кўникмалар кўп марта қайтарилиши ёки машқ қилиниши натижасида малакалар пайдо бўлади.

Малака – билимларга асосланиб машқ ёрдамида айланган фаолиятнинг автоматлашган компоненти ҳисобланади. Малака тез ва аниқ бажариш билан боғлиқ бўлган кўникмаларнинг автоматлашган элементлари саналади. Малакалар бажарилаётган фаолиятнинг фақат маҳорат томонини, яъни айрим ҳаракатларни ифодалайди.

Меҳнат кўникмаларининг шаклланиши учун фақат тафаккурнинг ёки ақлий фаолиятнинг ўзигина етарли эмас. Талабаларда мураккаб кўникмаларнинг, умумлашган сафарбар кўникмаларнинг шаклланиши учун улар бевосита амалий меҳнат фаолиятида, узок пайт машқ бажаришда қатнашишлари шарт.

“Касбий педагогика” фанини ўрганишда назарий таълим жараёнида назорат қилишнинг асосий методлари, таълим олувчиларнинг билимларини оғзаки текшириш, ҳамда ёзма текшириш, назорат ишлари «техник диктант»лар ўтказиш, техник ҳужжатларни муҳокама қилиш ва бошқалар қўлланилади. Назарий таълимда таълим олувчиларнинг билимларини амалиётда қўллай олишини назорат қилиш, схемаларни йиғиш, ўлчаш, механизмларни тузатиш, бузилиш сабаблари каби методлар қўлланилади. Бу методга яна лаборатория – амалий ишлар орқали текширишни ҳам киритиш мумкин.

Ишлаб чиқариш таълими жараёнида таълим олувчиларнинг ўқув ишлаб чиқаришда бажарган ва бажараётган назорат қилишнинг асосий методлари: жорий, оралик ва якуний назоратлар ҳисобланади.

Таххисли назорат турларидан бири – тест ўтказишдир. Тест икки усулда ўтказилади.

Биринчи усул – ташкил қилувчи сифатида, дастурлаштирилган таълим, назорат ва қайта алоқа тизими.

Иккинчи усул – мустақил назорат қилиш методи. Ишлаб чиқариш таълимида тест мустақил ўз-ўзини назорат қилиш методи ҳисобланади. Ишлаб чиқариш таълимининг ҳар бир босқичида тестлар ўтказиш мумкин.

Педагог ва талабанинг дастурли фаолияти таълим жараёнидан жамики ортиқ ҳаракатларни йўқотишга, юқори ҳамжиҳатликни таъминлашга ва пировард натижада – кўзланган якуний натижаларни қўлга киритишга интилишни ифодалайди. Дидактик жараёни лойиҳалашда педагог «технолог» сифатида фаолият кўрсатади: ҳар бир дарсда таълим мақсадини аниқ ўрнатиши, ўтилаётган ўқув материалларини мазмунан саралашда талабаларнинг ўзлаштириш фаолияти даражаларини, фанни баён қилишнинг илмий тилини ҳисобга олиши лозим. Шунингдек, ташкилий шаклларнинг мосини танлаб, белгиланган вақт доирасида самарали дидактик жараёни ташкил этади. Бу кўрсаткич талабига мос ҳолда ўқув-билиш фаолиятини амалга ошириш учун унга олдиндан алоҳида тайёргарлик кўриш керак бўлади. Умуман таълим жараёнига олдиндан ишлов бермасдан, якуний натижаларининг таълим мақсадига мос келишини чамаламасдан, ўқитиш давомида юзага келадиган ноқулай ҳолатларга боғлиқ ҳолда бошқариш имкониятларини ҳисобга олмасдан туриб таълим жараёнини технологиялаштириш мумкин эмас.

Баҳолаш жорий, оралик ва якуний назоратни ўз ичига олади. Жорий назорат узлуксиз қайта боғланишни таъминлайди ва одатда баҳолашсиз ўтказилади, шунинг учун у билимларни шакллантиришда иштирок этади. Педагогик технологияда қайта боғланиш нафақат ўқитиш жараёнини тузатиб бориш учун, балки ўқув мақсадларини аниқлаштириш учун ҳам хизмат қилишади. Якуний назоратда режалаштирилган ўқув мақсадларига эришганлик даражаси баҳоланади.

Рейтинг назорати оғзаки, ёзма ва тест усулида бўлиши мумкин:

1. Оғзаки ва ёзма назорат.

Оғзаки назоратнинг афзалликларига шахсий муносабат, ўқитувчининг талаба билан жонли мулоқоти, унинг фикрларини нутқ шаклида ифодалашга машқ қилдириш, билимларни янада чуқурроқ текшириш мақсадида педагог томонидан қўшимча саволлар бериш имкониятлари киради. Педагог томонидан қўйилган саволга оғзаки жавоб беришга тайёрланиш доимо талабанинг фаол фикрлаши билан боғланган.

Оғзаки жавоб яхши тайёрланган талабага ўзининг иқтидорини, қўшимча эгаллаган билимларини намойиш этишга имкон беради. Бевосита мулоқот туфайли педагогда савол-жавоб давомида талабанинг билимлари тўғрисидаги барча гумонларни бартараф этиш имкони бўлади. Шу билан бир вақтда оғзаки назоратда талабалар билимларини баҳолашда маълум даражада педагог шахсиятининг акс этиши намоён бўлади. Ҳар бир педагогда талабаларнинг ўзлаштириш даражаларини баҳолашда доимо холис ва шахсий муносабат бир вақтнинг ўзида рўёбга чиқади.

Умуман олганда, талабанинг ёзма ва оғзаки назоратда олган баҳоси баъзан холисона бўлмайди. Талабанинг баҳоси, одатда, нафақат унинг билимлари даражасига боғлиқ бўлади. Билимларни баҳолаш амалиётида педагоглар гуруҳнинг ўртача даражасини мўлжалга олади. Шунинг учун кучсиз гуруҳларда баҳолар одатда кўтарилган, кучли гуруҳларда пасайтирилган бўлиб чиқади.

Ёзма назорат ўқув материални ўзлаштириш даражасини ҳужжатли тарзда ўргатиш имконини беради, шунингдек, талабага ўз фикрларини қоғозда баён қилиш имконини беради. Икки-уч мустақил экспертларнинг ишларини текшириш учун жалб қилиш билан ўтказиладиган ташқи ёзма назорат аниқ мезонлар бўлган тақдирда объектив баҳога яқин баҳолашга имкон беради. Аммо билимларни оғзаки ва ёзма назорат қилишнинг анъанавий усули маълум камчиликларга ҳам эга:

- имтиҳонда талаба берилган билетнинг 3-4 саволига жавоб беради, баҳо эса бутун ўқув фанини билиш учун қўйилади;
- фарқ қилиш қобилияти кучсиз бўлган 5 баллик шкала ишлатилган;
- оғзаки ва ёзма назорат ҳар доим ҳам билимларни баҳолашнинг объективлигини, аниқлигини ва ишончлилигини таъминламайди;
- оғзаки сўров кўп ўқув вақти сарфланишини талаб қилади, ёзма ишлар педагогларнинг уларни текширишга кўп меҳнат сарфлашлари билан боғлиқ.

2. Тест (инглизча–синаш) – бу бирор-бир фаолиятни бажариш учун маълум даражадаги билимни эгаллашга қаратилган топшириқлардир. Тестнинг тўғри бажарилганлигини ўлчаш ва баҳолаш мақсадида ҳар бир тестга эксперт методи ёрдамида эталон ишлаб чиқилади. Ўз эталонига эга бўлмаган ҳар қандай тест, одатдагидек, бажарилиш сифати ҳақида субъектив мулоҳаза юритиш эвазига хулоса чиқарувчи назорат топшириғига айланиб қолади.

Тест назоратлари ва унинг афзалликлари:

- етарли тарзда тузилган педагогик тест натижалари назорат ўтказаетган шахсга боғлиқ бўлмаган холис педагогик ўлчов қуроли ҳисобланади;
- тест ўқув мавзуларининг барча асосий мазмунини камраб олиши мумкин, ўқитиш натижаларини тест усулида ўлчаш барча текширилувчиларга барабар

қўлланадиган олдиндан ишлаб чиқилган мезон асосида аниқ ва ишончли баҳо беради;

- тест назорати технологиялашувчан бўлиб, у нисбатан қисқа вақт ичида маълум ўқув мавзулари ўзлаштирилишининг тўла назоратини кам куч ва воситалар сарфлаган ҳолда ўтказиш имконини беради.
- тест назорати компьютерлар ёрдамида осон автоматлаштирилади. Бу педагогик тест ўтказишнинг асосий афзалликларидан биридир.

Тўғри ташкил қилинганда педагогик тест талабалар билимларини холис баҳолаш самарасини беради, чунки бу баҳо уни қўяётган одамга боғлиқ бўлмайди. У барча текширилувчиларга бир хил қўлланадиган қилиб тузилган мезон бўйича тўғри ечилган тест топшириқлари фоизи асосида аниқланади. Шунинг учун педагогик тест тўла асос билан ўқитиш натижаларини аниқ ва ишончли баҳолашга имкон берадиган педагогик ўлчов қуроли деб аталади. Аммо бундай баҳолаш жараёни фақат илмий талабларга риоя қилинган ҳолда тузилган, текширилувчан ва меъёрига етказилган сифатли тест воситасидагина амалга оширилиши мумкин.

Таълим жараёнида билим, иқтидор ва кўникмалар шаклланганлигини назорат қилиш муҳим ўрин эгаллайди. Ўтказилган тажрибаларга ва ўқув адабиётларида изохланган илғор услубларга асосланиб назоратнинг мезони ва бажарадиган функцияларини қуйидагича белгилаш мумкин:

1.Назоратнинг диагностика функцияси. Назорат натижасида билим, иқтидор ва кўникмаларнинг шаклланганлик даражаси аниқланади.

2.Назоратнинг талабаларда билим олишга иштиёқини ўстириш функцияси. Назорат натижасида талабаларда ўз билим, иқтидор ва кўникмаларини янада такомиллаштириш эҳтиёжи уйғонади.

3.Назорат жараёнида талабаларнинг шахсий хусиятлари шакллантирилади ва энг асосийси ривожлантирилади. Ривожланиш ўқув фаолияти орқали, яъни нутқ орқали амалга оширилади.

4.Назорат жараёнида талабалар ўз билимларини мустаҳкамлайди. Ўқув материали янада чуқур ўзлаштирилади, ходисалар ўртасида янги боғланишлар ўрнатилади, шу билан ақлий фаолият янада такомиллашади.

5.Назоратнинг тарбиявий функцияси. Назорат жараёнида талабаларнинг психологик ижобий хислатлари шаклланиб бормоғи лозим.

6.Назоратни баҳолаш функцияси. Назорат натижасида сифат ўзгаришларининг меъёри аниқланади.

7.Назорат – кўп қиррали мураккаб жараён. Назорат талабаларда доимо жонли қизиқиш, қуюниш, аянч, хурсандчилик ҳисларини уйғотиб, ақлий фаолиятни фаоллаштиради. Юқорида кырсатилган функциялар бир-бирига узвий боғланган ҳолда юз беради.

Тўғри ташкил қилинган ўзини ўзи назорат ўқув материални ўзлаштиришга ижодий ва танқидий ёндашиш имконини беради. Бу айниқса янги предмет ўрганилаётганида талабаларнинг бундан олдинги ўқув предметларида ўзлаштирилган билимларга эга бўлишлигида кўринади. Талабалар мустақил ишлаб етишмайдиган билимларини тўлдириб борса яхши, аммо ўзини ўзи назорат қила олмайдиган талабаларнинг янги мавзунини ўзлаштириш жараёни мураккаб

кечади. Шунинг учун ҳам олий ўқув юртларида ишлайдиган педагоглар янги предмет ва янги мавзунини бошлашдан олдин талабаларнинг янги дастурни ўзлаштиришга тайёрлик даражасини аниқлаш мақсадида дастлабки назоратни амалга оширишлари зарур бўлади.

Қисқа хулоса

Педагогик амалиётда қўлланиладиган методлар – оғзаки метод (оғзаки баён, тушунтириш, суҳбат), китоб билан ишлаш (инструктив материаллар), кўргазмали метод (кўргазмалар, кино, видеофильм, кузатув), амалий метод (машқлар, лаборатория, амалий ишлар) лардан фойдаланиш бўйича қатор материаллар берилган. “Касб педагогикаси” фанини ўрганишда назарий таълим жараёнида назорат қилишнинг асосий методлари, таълим олувчиларнинг билимларини оғзаки текшириш, ҳамда ёзма текшириш, оралиқ назорат, жорий назорат, якуний назорат ишлари ва тестларни ўтказиш жараёнлари юзасидан фикрлар баён қилинган.

Шунингдек ушбу бобда касб таълими усуллари, назарий таълим ва ишлаб чиқариш таълим усуллари, таълим олувчиларни ўқув билиш фаолиятини ташкил қилиш, машқлар ва мустақил таълим, ишлаб чиқариш жараёнида фаоллик методи, тест, рейтинг, таълим усуллари танлаш кабилар талабаларга тушунарли тарзда баён этилган.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Касб таълими методларига нималар киради?
2. Ишлаб чиқариш жараёнида фаоллик методини изоҳланг?
3. Назарий таълим методи деганда нимани тушунасан?
4. Кўргазмали ва амалий методларни изоҳлаб беринг?
5. Нима учун ишлаб чиқаришда ёзма йўриқномадан фойдаланилади?
6. Билим, кўникма ва малакага таъриф беринг?
7. Меҳнат фаолиятининг ҳаракатларини кўрсатиш методига нималар киради?
8. Таълим жараёнида назорат қилишнинг қандай турлари мавжуд?
9. Тестнинг афзаллик томонлари нимада?
10. Суҳбат методига нималар киради?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Бордавская Н.В., Реан А.А. Педагогика. - М.: Питер, 2004.
2. Профессиональная педагогика. Учебник для студентов. – М.: Педагогика, 2002.
3. Галактинов В.В. Чернова М.В. Международная практика взаимного признания документов об образовании и профессиональных квалификаций. - М.: 2003.
4. Педагогика. Педагогические теории системы, технологии. Под редакцией. С.А.Смирнова в качестве учебника. - М.: Академия, 2004.
5. И.И.Турсунов., У.Н.Нишоналиев. Педагогика курси. – Т.: Ўқитувчи, 1997.

6. Толипов Ў., Баракаев М., Шарипов Ш. Касбий педагогика. (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001 йил.

7. www.inter-pedagogika.ru.

VII боб. Ўқитиш воситаларининг яратилиши ва қўлланилиши. Ўқув жараёнида ўқитиш воситалари

- 7.1. Ўқитиш воситалари дидактиканинг категорияси сифатида.
- 7.2. Ҳозирги замон ўқув воситаларининг тавсифномаси.
- 7.3. Ўқитиш воситалари ва уларнинг турлари.
- 7.4. Ўқитиш воситаларининг ривожланиш истиқболлари.
- 7.5. Ўқув жараёнига янги ахборот технологияларини киритиш йўллари.

7.1. Ўқитиш воситалари дидактиканинг категорияси сифатида

Таълим мақсадини амалга ошириш йўлида хизмат қилаётган методларни муваффақиятли натижага эришиши учун ишлатиладиган ўқув асбоблари таълим воситалари бўлиб ҳисобланади. Улар иссиқлик сиғимини ўлчаш асбоби, компьютерлар, турли хил лабораторияда ишлатилувчи аппарат турлари, ўлчаш асбобларидан ташкил топиши мумкин. Таълим воситалари талабаларни амалий ишларни бажаришида ҳамда малака ҳосил қилишида муҳим аҳамиятга эга.

Ўқитиш воситалари - бу моддий ва теварак-атрофлар, табиий объектлар, бундан ташқари инсон томонидан ўқув-тарбиявий жараёнида ахборот олиб юривчи педагог ва ўқитувчилар фаолиятида уларнинг ўз олдига қўйган ўқитиш, тарбиялаш мақсадида қўлланиладиган қурол сифатида яратилган сунъий объектлардир.

Ўқитиш воситалари шу билан бирга унинг мазмуни, услублари, ташкилий шакллари ўқитиш тизимини лойиҳалаштирилган ва ўқув-тарбиявий жараённинг таркибий бўлимларидан биридир. Бундан ташқари ҳар бир ўқув-тарбиявий муассасанинг энг муҳим таркибий қисмидир. Педагогика фани ва амалиётида қўлланиладиган турли хил тизимларнинг бўлимларида бўлаётган моддий ўқитиш воситалари ҳозирги пайтда жорий қилинган тизимларнинг ҳаракатланиши, қайта қурилиши ва бир-бири билан боғлиқлигини назарда тутган ҳолда бошқа таркибий қисмларга бевосита таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда таълим олувчилар ўз ижодий потенциалини назорат қилиш, табиатдан берилган истеъдод ва қобилиятларини ривожлантиришга янги техника пайдо бўлгандан бери ўқитишнинг янги усул ва технологияларини эгаллашга реал имкониятлари бор. Шундай қилиб, дидактиканинг категория аппаратида моддий воситалар (иш қуроллари) мақсад ва мазмунлари, усуллари, ўқитишнинг ташкилий шакллари билан биргаликда мустақиллик ҳолатига эга. Бундан ташқари ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир соҳасида технологиялаштириш муносабати билан ўқув-тарбиявий фаолиятда ўқитиш воситаларининг аҳамияти ортиб бормоқда, муаммоларга оид тадқиқотларда икки асосий йўналиш: педагогик ва инженерлик нуқтаи назари бор.

Дидактик нуқтаи назарга атроф-муҳитни тавсифлашга бағишланган ўқув воситаларини таснифлаш киради:

1. Табиий объектлар – изланиш ва ўрганиш учун ҳақиқий реал фанларни ўз ичига олади: моддаларнинг намуналари ва коллекцияларини, хом-ашё, асбоблар, деталлар, ўсимликлар, гербарийлар, ҳайвонлар ва уларнинг қотириб қўйилган ҳолати, микропрепаратлар ва ҳоказолар. Ўқитиш воситаларининг бу гуруҳига яна махсус ишлов берилган мосламалар ва уларнинг механизмлари ҳамда касбий кўникма ва малакаларни ривожлантириш учун қўлланиладиган ўқув ишлаб чиқариш мосламалари киради.

2. Моддий объектларни тасвирлаш ва акс эттиришга кирадиган гуруҳни қуйидагилар ташкил этади: моделлар, муляжлар, макетлар, жадваллар, кўргазмали куруллар (расмлар, фотоаксли чизмалар, портретлар), экран-товуш воситалари (диафильмлар, диапозитивлар, слайдлар), кинофильмлар, видео ва товуш ёзувлари, пластинкалар, радиоёшиттириш ва телекўрсатувлар.

Алоҳида гуруҳга ўқитишнинг техник воситалари киради. Бундай ўқитиш воситаларига ўқув маълумотларини етказиб берувчи, уни ифодалаш учун махсус техник мосламалар талаб қилинади. Бу мосламалар транспортлар, диафильм ва кинофильмлар, видеофильмлар, товуш ёзиш компьютер дастурлари ва бошқалардан иборат.

Ўқитиш воситаларини шакллантириш тизими нафақат ўқитиш воситаларининг турли хил белгиларидан аниқлаб классификация қилиш эмас, балки уларни функциялар ва хусусиятлари ҳақида билимлари ҳам тахмин қилинади.

Ўқитиш воситалари қуйидагича тавсифланади:

1. Натурал (табиий) объектлар. Табиий объектларга одатда жонли ва жонсиз табиатнинг объектлари киради, улар билан таълим олувчилар машғулотларда тарқатма ёки намойиш қилинадиган материаллар шаклида танишади.

2. Ўқув моделлар, муляжлар, макетлар. Моделлар сунъий яратилган табиий объектларнинг кўриниши уларнинг муҳим сифатларини, алоқаларини ва муносабатларини қайта такрорлайдиган ўқув кўргазмали қўлланмалар деб қабул қилинади.

Моделларнинг энг кенг тарқалган ва типик турлари бу моддий яъни предметли моделлардир. Моделлар ҳажмига кўра эга ва текис моделларга бўлинади.

Муляж ва макетлар предметларнинг ташқи белги ва хусусиятларини ва атроф-муҳит ҳодисаларини ўрганишда қўлланилади, моделлар ўрганилаётган объектларнинг ички қурилмаси ва ҳаракатланиш тамойили машина ва механизмларнинг кинематикасини ўрганилаётган ҳодисаларда ўрин олган бошқа алоқалар ва муносабатлар имкониятини беради.

Экран ва экран – товушлик ўқитиш воситалари бугунги кунда кенг тарқалган. Бу ўқитиш воситаларига қўйилган талаблар энг аввало уларнинг мавзуга оидлиги, иккинчидан, бу ўқитиш воситаларининг сифати яхши бўлиши билан ажралиб туради.

Диапозитив – (слайд) бу ҳаракатланмайдиган ўқитиш экран воситаси ҳисобланади. Диапозитивдаги чизмалар ва расмлар одатда плакатдагидан яхши қабул қилинади.

Диапозитив – бу жуда қулай ўқитиш воситаси, чунки ўқитувчи унинг бир қисмини ёки бир кадрни алоҳида кўрсатиши мумкин. Ҳар бир кадр тўлиқ бир информацияга эга. Диафильм ҳам ҳаракатланмайдиган экран ўқитиш воситасидир.

Транспортлар – бу ҳам ҳаракатланмайдиган экран қўлланмасидир.

Транспорантлар проектор ёрдамида кўрсатилиши ва хонани қоронғилатиш шарт эмаслиги бу ўқитиш воситасининг катта ютуғидир. Транспорантлар синф доскасини ўрнини босадиган воситадир. Ўқитувчи таълим олувчиларга юзланган ҳолатда, ўтилган ёзувлар ёки чизмаларни экранга проекция қилиб тушунтириши мумкин.

Сўнгги йилларда ўқув фильмлари чиқарилмай қўйди. Уларнинг ўрнини ўқув видео ёзуви информацияни акс эттирувчи экран-товушли воситаларни ўзида мужассамлаштирган; кино, радио, телевидение, видеофильм, диапозитивлар эгаллади. Ўқув приборлари, мосламалари, асбоблари, лаборатория приборлари тизимининг аҳамиятга эга бўлган қисмини ташкил қилади.

Ўқув устахоналарида олиб борилган ишлаб чиқариш қулайликларига ўргатиш шу устахоналарда қулай вазиятларни яратишни талаб қилади.

Моддий техникавий - етарли майдонда ишлайдиган мосламалар, техник муҳофазалашни таъминлаш.

Санитар гигиеник – табиий ва сунъий ёритиш, устахона санитар гигиеник шартларига жавоб бериши ва биринчи ёрдам бериш воситаларини таъминлаши.

Эстетик – устахонанинг ички безаги ва мосламаларнинг ранглариغا эътибор бериш, ўсимлик ва гуллар билан безатиш.

Техник педагогик – ўқув ишлаб чиқариш хоналарининг ишлар бажаришида бир-бири билан боғлиқлиги, таълим олувчиларга мос бўлган иш шароитини яратиш ва шахсий иш жойи билан таъминлаш ва ишни илмий техника асосида ташкиллаштириш.

Таълим олувчиларнинг иш жойини ташкиллаштириш:

- иш жойининг техник созлиги;
- етарли даражада ёритилганлиги;
- фавқулодда ҳолатда авария сигналининг ишлаши ёки уста билан боғланиш мосламаси;
- ишлаб чиқариш мосламасини тозалаш, созлаш ва йиғиштиришнинг қулайлиги.

Ўқитиш устахонасининг устаси учун иш жойи шундай ёритилган ва ташкил қилинган бўлиши керак. Ўқитиш жараёнида уста ишини илмий асосда ташкиллаштириши, уни мазмуни ва шаклини таълим олувчиларнинг иш жойлари билан боғланиши унинг педагогик фаолиятини аниқлаб берувчи сифат бўлиши керак.

7.2. Ҳозирги замон ўқитиш воситаларининг тавсифномаси

Кейинги вақтларда «ўқитишнинг компьютер технологиялари» тушунчаси тарқалган бўлиб, бу компьютерлар базасида амалга оширилган ўқитиш технологиялари билан изоҳланади. Бироқ ахборот технологиялари тушунчаси ўқитишнинг компьютер технологиялари тушунчасидан кенгрокдир, чунки компьютерлар ахборот технологиялари техник воситаларининг таркибий қисмидир.

Бугунги кунда турли оптик хотирловчи қурилмалар (видеодисклар, оптик дисклар) кенг тарқалди. Улардан фойдаланиш матнли график ахборотни бир вақтда биргаликда ёзиш имконини беради, шу билан бирга уни қайта тиклашда юқори сифатли тасвир пайдо бўлади. Магнит ёзувдан фарқли ўлароқ, оптик дисклардаги ёзув исталган сондаги қайта тиклашларда ҳам ёмонлашмайди. Компьютерлар ишининг дастур-математик таъминоти юқори технологик ишлаб чиқариш тараққиётининг муҳим йўналиши бўлмоқда.

Шунингдек, техник ва дастурли ахборот технологиялари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

ЭХМ тармоқлари. Ҳозирги вақтда билимларнинг барча соҳаларида ЭХМ ёки компьютер (локал ёки глобал) тармоқлари кенг тарқалган. ЭХМ локал тармоқлари унча катта бўлмаган фазода амалга оширилади ва ахборот хизмати турли тармоқларининг интегратори бўлади. Улар ташкилотлардаги барча ахборот технологиялари воситаларини бирлаштиради ҳамда уларнинг самарадорлигини оширади. ЭХМ глобал тармоқлари эса, ахборотни катта масофаларга узатилишини амалга ошириш имконини беради.

Йўлдош алоқа тизимлари кўплаб ер устидаги станцияларни ва ер сунъий йўлдошидаги ретренсляторларни ўз ичига олади. Бугунги кунга келиб, бу тизимлар компьютерлар орасидаги алоқани амалга ошириш учун маълумотлар тўплаш, телевидение дастурини узатиш мақсадида ишлатилмоқда.

Сунъий интеллект тизимлари. Сунъий интеллект элементли ЭХМнинг одатдаги ЭХМдан фарқи шундаки, одатдаги ЭХМлар фақат статистик маълумотларни, сунъий интеллект тизимлари эса билимларни ишлаб чиқади. Информатиканинг алоҳида йўналиши сунъий интеллектдир. Одам ақлий фаолиятининг баъзи турларини амалга оширувчи дастурли-техника воситалари ишлаб чиқилмоқда.

Электрон почта. «Электрон почта» – бу корреспонденциялар алмашиши учун почтага ўхшаш ахборот узатиш ва ишлаб чиқишнинг электрон усулларида фойдаланиш, яъни босма материаллар, жадваллар ва журналларни узатиш ҳамда электрон почта яъни, қоғозсиз почта алоқалари хизматидан иборат бўлиб, у хабарларни тўплаш, ишлаб чиқиш ва тақдим этиш ҳамда маълумотларни узатиш тармоқлари тизимидир.

Электрон почта асосида аҳолига электрон газета ва журналлар каби ахборот хизмати кўрсатиш амалга оширилган. Сўнгги йилларда жаҳон бозорида электрон нашрлар сони борган сари кўпайиб бормоқда. Бу жараён компакт оптик дисклар кенг тарқалиши билан тезлашди.

Телеконференциялар. Телеконференциялар замонавий ахборот технологияларининг амалга оширилишига мисол бўла олади. Телеконференцияларни ўтказиш учун қуйидаги аппаратуралардан

фойдаланилади: терминаллар, телевизия камералар, график дисплейлар, катта намоёиш экранлари. Шунингдек, телеконференциялар орқали долзарб масалалар муҳокамасини тезкорлик билан ташкил этиш, муҳокама учун исталган расмий материаллардан фойдаланиш, долзарб масалаларни муҳокама қилишда иштирок этувчи мутахассислар доирасини кенгайтириш, халқаро маълумотлар банкларидаги исталган ахборотдан фойдаланиш каби имкониятлар юзага келади.

Ўқитишнинг янги ахборот технологиялари ўқувчи-талабанинг эмас, у энг аввало ўқитувчи (педагог)нинг технологиясидир. Ўқувчи-талаба замонавий ахборот технологиясини ўрганмайди, балки унинг маҳсулотидан ўқитишнинг техник воситаси сифатида фойдаланади. Ўқитувчи (педагог) замонавий технологияларни қўллаб дарсга тайёрланади, дарсни ташкил қилади, ўқувчи-талабалар билимини назорат қилади ва таълим мазмунини такомиллаштиришда компьютерлаштиришнинг энг юқори даражаси янги ахборот технологияларини таълим жараёнига олиб киришдан иборат бўлади.

Ахборот технологиялари, компьютерлаштириш ва компьютер тармоқлари негизида таълим жараёнини ахборот билан таъминлашни ривожлантириш омиллари қуйидагилар: бунда компьютерлаштиришнинг ҳар иккала йўналишини ҳам ривожлантириб бориш зарурияти туғилади. Бунинг учун шу соҳада қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга асосланган ҳолда узлуксиз таълим тизимини ҳамма босқичларида «компьютерлаштиришнинг концепцияси» яратилиши лозим.

Компьютерли технологиялар дастурли ўқитиш ғояларини ривожлантиради, замонавий компьютерлар ва телекоммуникацияларнинг ноёб имкониятлари билан боғлиқ таълимнинг ҳам тадқиқ қилинмаган янги технологик вариантларини очади. Таълимнинг компьютерли (янги ахборот) технологиялари – бу таълим олувчига ахборотни тайёрлаш ва узатиш жараёни бўлиб уни амалга ошириш воситаси компьютердир, яъни:

- ўқувчи-талабаларда ахборот билан ишлаш маҳоратини шакллантириш, коммуникатив қобилиятларини ривожлантириш;
- «ахборотли жамият» шахсини тайёрлаш;
- таълим олувчиларни ўзлаштириш имкони даражасида етарли миқдордаги ахборот билан таъминлаш;
- ўқувчи-талабаларда тадқиқотчилик, оптимал қарорлар қабул қилиш маҳоратини шакллантириш.

Компьютерли технология мазмуни бир қанча шакллантирилган моделини қўллашга асосланган бўлиб, бу модел компьютер хотирасига ёзиб қўйилган педагогик дастурли воситалар ва телекоммуникация тармоғининг имкониятлари орқали намоён бўлади.

Ахборот технологияларидан фақат ўқув жараёнида эмас, балки узлуксиз таълим тизимида фаолият юритаётган ўқитувчиларни илмий-техник ва махсус ахборот билан таъминлайдиган ахборот ишида, таълим тизимини бошқаришда ҳам фойдаланиш мумкин.

Ривожланган мамлакатларда ахборот технологияларини таълимга жорий этишда уларнинг техник воситаларини интеграциялаш асосий йўналиш ҳисобланмоқда. Шу муносабат билан ҳатто «мултимедиа» тушунчаси пайдо

бўлдики, у ўқитишда кўпчилик техник воситалардан комплекс фойдаланишни билдиради. Мултимедиани қўллаган ҳолда энг муҳим нарса талабаларни керакли ахборотни танлаб олишга ўргатишдан иборат бўлади. Ўқитувчи (педагог)нинг вазифаси ахборотни тақдим қилишдан эмас, балки уни топишда ёрдам беришдан иборат бўлади, ўқитувчи (педагог) билимлар соҳасида йўл кўрсатувчи бўлади.

Бу каби ўқитиш воситалари комплексида фойдаланилган ҳолда талабага таъсир кўрсатиш биргина ахборот каналлари (кўриш, эшитиш ва ҳ.к.) орқали амалга оширилади. Бу эса таълим самарадорлигининг ортишига олиб келади.

Таълим жараёнида ахборот технологияларидан фойдаланилганда талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этиш шакллари тиклаш муаммоси янгича ҳал этилиши лозим. Агар анъанавий таълим шароитларида билиш фаолиятини ташкил этишнинг энг кўп тарқалган шакллари индивидуал ва фронтал шакллар бўладиган бўлса, ахборот технологияларидан фойдаланишни уларнинг ҳар иккаласидан ҳам бир вақтда фойдаланган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Шунингдек, таълим жараёнига ахборот технологияларининг жорий этилиши ўқитувчи (педагог) вазифасининг ўзгаришига сабаб бўлади, яъни педагог таълим-тарбия беришдан кўра кўпроқ тадқиқотчи, ташкилотчи, маслаҳатчи ва дастурловчига айлана боради. Буларнинг барчаси ўқитувчи (педагог)ларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини ўзгартиришни талаб қилади. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ўқитувчиларнинг ахборот маданияти асослари методологик, умумтаълимий, умуммаданий характерга эга бўлиб, улар педагогик ходимларни касбий тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш, шунингдек, барча ўқув фанлари комплексини ўрганиш жараёнида шаклланиши лозим.

Кейинги йилларда олий ва ўрта махсус ўқув юртларини ахборот технологиялари билан жиҳозлаш, таълим тизими мазмуни, уни ташкил этиш шакллари ҳамда сифатини ошириш борасида катта ижобий ўзгаришлар рўй беради.

Маълумки, ўқитувчиларнинг анъанавий ўқитиш усулида лаборатория ва амалий ишлар ўтказилишига кўп вақт ажратилади. Бу мутахассис тайёрлашнинг муҳим таркибий қисмидир. У нафақат талабанинг назарий билимларини мустаҳкамлаш, ўқув материални ўзлаштириш самарасини оширишга, балки муайян соҳада амалий кўникмаларни ҳосил қилишга ҳам кўмак беради. Бироқ, бундай машғулотлар тўлақонли натижа беради, дея олмаймиз. Сабаби – лаборатория стендлари етарли даражада эмас ҳамда кўпгина лаборатория стендлари ва ўқув хоналари замонавий мослама ва ускуналар билан жиҳозланмаган, уларнинг аксарияти бугунги кун талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Технологиялар тез суръатда ривожланаётган ҳозирги вақтда амалий машғулотлар учун лаборатория ва стендлар ҳар бир ўқув йилида такомиллаштиришни талаб этади. Бунинг учун эса қўшимча сарф-харажатлар қилиш керак бўлади. Бошқа яна бир муҳим омил шундаки, баъзи лаборатория тадқиқотларидаги иш жараёнларининг сустлиги сабабли ажратилган вақт ичида таълим олувчилар такрор таҳлил ёхуд синовлар ўтказишга қийналишади холбуки, маълум бир соҳада етарлича иш кўникмалари ва тажриба орттириш учун амалий

машғулотларни кўп маротаба такрорлаш талаб этилади. Афсуски, анъанавий иш олиб бориш шароитида лаборатория стендлари камлиги ҳамда мосламаларининг тез-тез бузилиши ва шу билан боғлиқ ашёларга қўшимча сарфлар қилиниши боис ҳар доим ҳам бундай қилинавермайди.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олиб, янги тизим мутахассис кадрларини тайёрлаш учун фикр муҳим вазифаларни ҳал этишга ёрдам бера оладиган янги самарали, ҳаммабоп педагогик услубни жорий этиш зарурияти туғилди, деб айта оламиз. Бунинг учун лаборатория стендлари ва ўқув устахоналаридаги машғулотлар барча талабалар учун нафақат қизиқарли, балки қулай ва осон бўлишига эришмоқ лозим. Машғулотлар ўзига жалб эта олиши, барча руҳий ва дидактик омилларни ҳисобга олиши, жараёнларни жўшқин тарзда намоён этиши, машғулотлар ўтказиш ва ўқитилаётган фанни ўзлаштиришни, умуман бутун ўқитиш самарасини ошириши, эгалланган билимлар хусусида ўзига-ўзи баҳо бериш имконини таъминламоғи зарур. Айнан шу нуқтаи назардан замонавий ахборот технологияларининг татбиқ этилиши юқорида кўрсатилган вазифаларни мақбул тарзда ҳал қилиш ва анъанавий ўқитиш усулининг бир қатор камчиликларини бартараф этишга кўмак беради.

7.3. Ўқитиш воситалари ва уларнинг турлари

Бугунги кунда иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдаги инновацион жараёнлар ўз-ўзидан таълимда ҳам тубдан ўзгартиришларни тақозо этмоқда. Ўқитиш ва тарбиялашнинг янги технологияларига сифат жиҳатдан тез ўтиш учун объектив асос юзага келганлиги қувонарлидир. Ҳеч бир ўқитувчи эрта-кечми бу жараёнга қўшилмасдан четда қолиши мумкин эмас. Ўқитувчининг анъанавий иш усуллари, таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси, ўқитишни компьютерлаштириш сифатларини ўзлаштириш зарурияти буларни илмий-методик асослаш эҳтиёжининг туғилишида объектив омил бўлиб қолмоқда.

Ўқитувчига албатта таълим амалиётининг ривожланиш истиқболларини онгли дастурлаштиришга, янги педагогик технологияларни асослашга имкон берадиган илмий тасаввурлар тизими керак.

Ахборот майдонининг барча таркибий қисмларини ривожлантириш ва ундаги бошқарув субъектлари фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган давлат ахборот сиёсатини ишлаб чиқиш мамлакатимизда ахборотлашган жамият куриш йўлидаги асосий масалалардан бўлиб ҳисобланади. Ахборот-коммуникациялар технологиялари бозорини шакллантиришнинг объектив заруриятдан келиб чиққан ҳолда, миллий иқтисоднинг деярли барча тармоқлари манфаатларига таъсир этувчи кенг миқёсдаги иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий ечимларни ҳал қилишни талаб қиладиган Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унда «...Реал иқтисодиёт тармоқларида, бошқарув, бизнес, фан ва таълим соҳаларида компьютер ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш, аҳоли турли қатламларининг замонавий компьютер ва ахборот тизимларидан кенг баҳраманд бўлишлари учун шарт-шароитлар яратиш...» белгилаб қўйилган.

Республикаимиз кутубхона, олий таълим муассасалари, илмий-тадқиқот институтлари ва вазирликларида тўпланган катта миқдордаги ахборот ресурсларига

эга. Бироқ ушбу манбаларга интеграциялашган ҳолда кириш усули ҳали йўлга қўйилмаган. Чунки, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг янги даражасига ўтиш, жаҳон ахборот маҳсулотлари ва хизматларига чиқиш юқорида келтирилган манбаларга турли аҳоли гуруҳларининг тез суратда кириб боришини ташкил қилиш муаммо бўлиб турибди. Республикамизда ахборотлар соҳасининг ривожланишига бошқа омиллар ҳам таъсир кўрсатмоқца, жумладан: жамиятни ахборотлаштиришнинг паст даражадалиги, ахборот технологиялари ривожланиши учун зарур ресурсларнинг етарли даражада эмаслиги, ҳисоблаш техникаси ва алоқа воситаларининг етарли даражада ривожланмаганлиги, ЭҲМ локал ва ҳудуд тармоқларини қўллаш ва ривожлантириш борасидаги қолоқлик, технологик маълумотлар ва билимлар базаларининг суст қўлланилишидир.

Жаҳон амалиёти таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ўз фуқароларини ахборотлашган муҳитда фаолият кўрсатишга ўргатган жамиятгина вақддан ютади, чунки фақат миқдорий кўрсаткичларга асосланган иқтисодиёт тизимининг келажаги йўқ.

Ахборот маҳсулотлари ва хизматлари ахборот-коммуникациялар технологиялари бозорида асосий товар бўлиб саналади, улар ёрдамида фойдаланувчиларга кўпроқ ахборот хизматини кўрсатиш кўзда тутилган.

Бозор муносабатлари ахборот маҳсулотларининг янгилиги, ишончлиги ва тўлиқлиги даражаларига юқори талаблар қўймоқда. Чунки бусиз самарали маркетинг, молия-кредит ва инвестиция фаолиятини юритиш мумкин эмас. Ахборот маҳсулотларининг республикамиз ҳаётида тутган ўрни ва роли ижобий томонга ўзгариб бормоқда. Мамлакатимизда ахборот коммуникациялар технологиялари бозори индустриясини таркиб топтириш жамиятимизда чуқур ижтимоий ўзгаришларга олиб келиб, уни «индустриалдан ахборотлашган жамиятга» айлантиришига ишончимиз комил.

Бугунги кунга келиб, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида виртуал стендлардан муваффақиятли фойдаланилмоқда. Хўш, виртуал стенд деганда нимани тушунамиз? *Виртуал стенд* – ўқув амалий стенди ёки ўқув-малака устахонаси бўлиб, ўқувчи-талабаларнинг назарий билимларини мустаҳкамлашга, компьютер дастур ва технологиялари орқали маълум йўналишда зарурий кўникмаларни ҳосил қилишга ёрдам беради.

Виртуал стендлар ҳар бир ўқувчи-талаба учун техникага ўзининг кириш параметрларини «буюришга», ўз билимларини назорат қилишга имкон беради. Лаборатория ишини ўтказиш, уни зарур тартибда тушуниш ва ҳоказолар билан боғлиқ вақтдан йўқотиш эса компьютер самараси ҳисобига камайтиради.

Бунда, айниқса, замонавий жиҳозлар ва аппаратларни харид қилиш, уларни барча таълим муассасаларида тақсимлаш билан боғлиқ улкан молия заҳираларининг тежаб қилиниши муҳимдир. Замонавий ахборот технологияси бўлган оддий компакт дискка ўнлаб, баъзан эса, юзлаб лаборатория ишларини жойлаштириш мумкин. Энди эса бир дона шундай виртуал лаборатория стенди неча марта арзонга тушишини ҳисоблаб чиқиш қийин эмас. Бундан ташқари, улар билан бирга таълим муассасаларини таъминлаш мумкин. Агар уларда Интернетга уланган компьютер тармоғи бўлса, ундан ҳам яхши бўлади. Бундан шуни кўриш

мумкинки, виртуал стендлар кўпроқ қўлланса, шундай сарфларнинг олдини олиш мумкин бўлади.

Интернет тизимининг халқаро ахборот тизими орқали масофали усуллар ёрдамида мутахассис кадрлар тайёрлаш ва педагогик кадрлар малакасини ошириш имконияти республика Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 4 октябрда эълон қилинган махсус қарорида кўзда тутилган. Таҳсил олаётганлар ҳам, таълим муассасалари ҳам виртуал стендлардан фойдаланишдан манфаат кўрадилар.

Уларнинг жорий қилиниши натижасида, анъанавий таълимга қиёслаганда, мутахассисларни тайёрлаш бўйича таълим жараёнининг янада юқори сифати таъминланади. Бунга автоматлаштирилган ўқитувчи (педагог) ва тест ўтказувчи, тизимлар, тест топшириқлари ва ўз-ўзини текшириш учун саволларни ўз ичига олган ихтисослашган ўқув-услубий қўлланмалардан фойдаланиш, ўқув жараёнининг услубий негизини тезкор янгилаш ҳисобига эришилади. Биз ўқитишнинг ташкилий шакллари, замонавий ахборот технологиялари ҳамда турли таълим масканларининг ўқув имконига эга бўламиз. Бу эса маълум даражада турли муассасалар мутахассислари дипломлари кадри тенг бўлишини таъминлайди.

Демак, таълим жараёнида виртуал стендлардан самарали фойдаланиш таълим сифатини оширибгина қолмай, балки улкан молия захираларини тежашга ҳам имкон беради ҳамда хавфсиз, экологик тоза муҳитни яратади. Виртуал стендларнинг жорий этилиши таълим, ишлаб чиқариш, бошқа давлат муассасаларининг умумий ёндашувини талаб қилади. Виртуал ўқитиш стендларини, айниқса қимматбаҳо жиҳозни харид қилишдан олдин диққат билан ўрганиб чиқиш зарур. Бу ходимларни маҳаллий шароитда ўқитишга, таълим олувчиларни хориж мамлакатларига гуруҳ-гуруҳ бўлиб жўнашини олдини олишга имкон яратади.

Шундай қилиб, таълим жараёнига ўқитиш воситаларининг жорий этилиши қуйидагиларга олиб келади:

- таълим жараёнини, ўқувчи-талабаларнинг аниқ тайёргарлик даражасини, қобилиятлари, янги материални ўзлаштириш суръати, қизиқиш ва майлларини ҳисобга олган ҳолда уларга кўпроқ индивидуал равишда ёрдам бериш;
- ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолиятларини кучайтириш, уларнинг ўзини ўзи такомиллаштириш, таълим ва касбга қизиқишларини шаклланишига интилишларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш;
- таълим жараёнида фанлараро алоқаларни кучайтириш, борлиқ ҳодисаларини комплекс ўрганиш;
- таълим жараёнининг мослашувчанлиги, омилкорлиги, ташкил топиш шакллари ва усулларини такомиллаштириш ҳисобига уни доимий ва динамик янгилаш;
- барча таълим муассасаларида ўқитишнинг муаммоли ва компьютер воситаларидан ҳамда виртуал стендлардан фойдаланиш;
- таълим жараёнининг технологик базасини ҳозирги замон техник воситаларини жорий этиш йўли билан такомиллаштириш.

7.4. Ўқитиш воситаларининг ривожланиш истиқболлари

Инсон фаолиятининг турли соҳасида ахборот алмашиш, ҳар қандай муаммони жамоа бўлиб муҳокама қилиш натижасида янги натижаларни олиш зарурияти конференция, семинарлар, йиғинлар каби мулоқот шакллари келтириб чиқарди. Ҳозирда бирор бир жиддий ишни оралиқ натижалар, якунлар, вариантлар, қарорлар вариантлари, оппонентларни тинглаш ва тегишли қарорлар қабул қилишнинг турли даражаларида ҳал қилмасдан туриб амалга ошириб бўлмайди.

Ахборотни узатиш ва қайта қабул қилишнинг рақамли техникаси имконияти телеконференция-янги техник даражада телефон ва телевидениенинг бирга қўшилгани-телеконференцияни ташкил этиш имкониятини беради. Телеконференцияни ўтказиш технологияси бир пайтнинг ўзида турли масофадаги муассасаларнинг ходимлари ўртасида мулоқот қилиш имконини яратади. Иштирокчилар бунда нафақат бир-бирини кўриш ва эшитиш билан бирга ёнма-ён, юзма-юз тургандек шароитга эга бўладилар.

Телеконференциянинг асосий афзалликлари қуйидагилар:

1. Долзарб масалалар муҳокамасини тезкор ташкил этиш ва ҳудудий жиҳатдан узоқда бўлган, бу масалага қизикқан ўртоқларни ўз вақтида хабардор қилиб қўйиш. Бу ҳолатда бирор жойга боришга ва транспорт харажатларига зарурият қолмайди. Мутахассис ўз иш жойидан узоқ вақт кетмайди.

2. Муҳокама қилиш учун иштирок этувчи ташкилотлардан биридаги ҳар қандай материалдан — жадвал, диаграмма, матндан фойдаланиш мумкин. Баъзан айрим ҳисоб китоблар қилиш ёки модел вазиятларни қайтариш зарур бўлиб қолади. Буларнинг барчасини телеконференция учун фойдаланиладиган техника ёрдамида бажариш мумкин.

3. Телеконференция аппаратуралари мавжуд бўлганда, муҳокама этиладиган муаммо бўйича қарор қабул қилиш учун қатнашиши зарур мутахассислар доирасини кенгайтириш мумкин. Анъанавий усуллар орқали эса ишни амалга ошириш мушкул.

4. Телеконференция пайтида маълумотлар базаси билан алоқа бўлганда деярли ҳар қандай маълумотнома ахборотидан фойдаланиш ва у билан бутун телеконференция иштирокчиларини таништириш мумкин бўлади.

Телеконференция факсимиль алоқа, телевизионкамера, видеомагнитофон, компьютер, модем, дисплей, акустик аппаратура каби турли хил қурилмаларни жалб этишни талаб қилади. Одатда видеоконференция ўтказиш учун махсус зал ажратилади ва шу ерга телевизион ва акустик аппаратура, бошқа техникалар жойлаштирилади. Шу ерга алоқа линияси ўтказилади. Бинога катта телевизион экран ўрнатилади.

Олий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълими тизими ва умумий ўрта таълим мактабларининг ўқув моддий базалари бугунги кунда бир неча йўналишда ривожланмоқда:

- таълим оловчиларнинг ўқув-техника воситаларига бемалол ёндашиши, қўллаши;
- ахборот технологияларидан фойдаланиши;
- ўқув кўргазмали воситаларни қўллаши;

- ўқитиш тизимининг бир-бирига боғлиқлиги.

Ҳозирги пайтда тўртта йўналишдаги янги ахборот технологияларининг таълим жараёнида қўлланилиши:

1. Нашриёт технологияларини қўллаш.
2. Телекоммуникация.
3. Катта макетлар ва оммавий ахборот воситалари.
4. Компьютер роботехникаси.

Бугунги кунда технологияларнинг қўлланилишини яратиш ҳақида бир талай қарорлар қабул қилинган. Аммо ушбу технологияларни ишлатишдан олдин нафақат педагоглар, балки санитария-гигиена ва психологлар текширувларидан сўнг қўллаш тавсия этилади.

Турли хил йўналишларга мўлжалланган ишлатиш дастурлари фойдаланувчилар олдида билим олишнинг ҳамма соҳаларида кенг имкониятларни яратади. Таълим оловчи нафақат тайёр информация билан ишлайди, балки ўзи ҳам макетлар яратиш имкониятига эга, математик ва иқтисодий масалаларни ишлаши, турли хил вазиятларни моделлаштириши, табиий фанлар, иқтисодиёт, экологик ва гуманитар фанлар бўйича илмий-тадқиқот ишлари олиб бориши мумкин.

Масофавий ўқитишнинг келажаги порлоқдир, чунки масофадан ўқитиш компьютер технологиялари асосида амалга оширилади. Ўқитиш жараёнининг комплекс равишда олиб борилишига катта аҳамият берилади. Ўқитиш жараёнлари учта асосий функцияни бажаради. *Маълумот берувчи, тарбияловчи ва ривожлантирувчи.* Ўқитиш жараёнининг кўргазмали олиб борилишида комплексли ўқитиш, педагогик жараённинг ҳамма асосий функциялари ўқитиш воситалари орқали амалга оширилади. Ўқитиш воситаларидан комплекс фойдаланишнинг самарадорлиги уларни қўллашда рационал жиҳозлашга қўйилган аниқ талаб ва тавсиялар қуйидагича:

- кўргазмали қурол, тарқатма материал ва дарсда қўлланилаётган ўқитиш воситаларини керагидан ортиқча қўлламаслик;
- дарсда қўлланиладиган воситалар (плакат, схема, модель, макет, муляж ва бошқалар), ҳар доим олдиндан кўриб чиқиб танлаб олинган бўлиши ва фойдаланиш тартибида тайёр бўлиши;
- техник воситалар ва бошқа кўргазмали қуролларни олдиндан ишлатиб кўриш;
- индивидуал қўллаш учун танланган дидактик кўргазмали қуроллар ва бошқа қўлланмалар ҳамма таълим оловчиларга етарли бўлиши;
- ҳар бир дидактик материалнинг қўлланиш мақсадлари ва ўрнини аниқ режалаштириб олиш.

Масофадан ўқитиш ўқув материални олий даражада олиб бориш ва ўқув материални трансляция қилиш имкониятини беради. Масофадан ўқитишни ташкил қилиш турлари:

- сақлаб қўйилган ўқув маҳсулотини компьютер ўқитиш воситалари ёрдамида узатиш;
- турли хил масофада жойлашган синф ва гуруҳларга битта машғулоти узатиш;
- фан арбоблари, педагог новаторлар, методистларнинг маъруза ва машғуллотларини узатиш.

- телеконференциялар, мунозалар:
- ўқув услубиёт материалларининг алмашинуви.

Телекоммуникация тизимлари янги педагогик ва ахборот ҳамда турли соҳалардаги касбий билимларни энг қисқа вақтда узатиш имкониятини беради. Ахборот технологияларининг ривожланиши, ўқитишнинг яна бир йўналишини, яъни - медиа ўқитишни вужудга келтиради. Бунда таълим олувчилар турли хил оммавий ахборот воситаларини (газета, журнал, ТВ, кино, радио, видео ва бошқа) эгаллаб олишга тайёрлаш йўналишида олиб борилади.

7.5. Ўқитиш жараёнига янги ахборот технологияларини киритиш йўллари

Бугунги кунда ахборот технологиялари жамиятимиз ривожланишига таъсир этувчи энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Ахборот технологиялари инсоният тараққиётининг турли босқичларида ҳам мавжуд бўлган. Ҳозирги замон ахборотлашган жамиятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ахборот технологиялари барча мавжуд технологиялар, хусусан янги технологиялар орасида етакчи ўринни эгалламоқда.

Ахборот технологияси ва техник воситалар самарасини белгилайдиган дидактик материаллардан кенг фойдаланиш замонавий педагогик технологияларнинг асосий белгиларидан биридир. Миллий дастурда таълим-тарбия жараёнини бошқаришнинг бу муҳим воситасига алоҳида урғу берилган. Ахборотли воситалар (компьютер, электрон алоқа, радио, телевидение)дан фойдаланиш даражаси икки омил билан аниқланади:

1. Ўқув жараёни учун ахборотли воситалар самара берадиган мавзулар юзасидан дидактик материалларни ишлаб чиқиш.

2. Педагогларнинг ўз амалий фаолиятларида техник воситалар ва дидактик материаллардан методик жиҳатдан тўғри фойдалана олиш тайёргарлигини текшириш.

Ахборотли таълим жараёни олдиндан педагогик лойиҳалангандагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Педагогик жараённи компьютерлаштириш асосий йўналишларидан бири ва замонавий педагогик технологияларнинг шуғулланиши лозим бўлган соҳасидир.

Ахборот технологиялари – бу одамларнинг билимларини ривожлантирадиган, уларнинг техника ва ижтимоий жараёнларни бошқариш бўйича имкониятларини кенгайтирадиган маълумотларни ташкил этиш, сақлаш, ишлаб чиқиш, тиклаш, узатиш усуллари ва техник воситаларидир. Яна шунингдек, ахборот технологиялари деганда, маълум бир мақсадга эришиш учун амалга ошириладиган жараёнлар занжиридан иборат яратувчи фаолият тушунилади. Агар технологик занжирни ташкил этувчи жараёнлар - улар орасидаги ахборот алмашинувини ташкил этиш ва уларни уйғунлаштиришда компьютерлардан фойдаланиш имконияти яратилса, ҳар қандай технологиянинг самарадорлиги ортади. Албатта, бунинг учун мазкур технологияни синчиклаб ўрганиш, жараёнлардаги ва улар ўртасидаги ахборот алмашинувини, шунингдек,

жараёнлар занжирини (яъни технологияни) бошқаришнинг ахборот таъминотини таҳлил этиш зарурияти пайдо бўлади.

Ҳозирги замон ахборот технологияларининг асосини қуйидаги учта техника ютуғи ташкил этади:

1. Ахборотнинг машина ўқийдиган тушунчаларда жамлаш муҳитининг пайдо бўлиши (магнит, ленталар, кинофильмлар, магнит дисклар ва ҳ.);

2. Ахборотни ер шарининг исталган нуқтасига вақт ва масофа бўйича муҳим чеклашларсиз етказишини таъминловчи алоқа воситаларининг ривожланиши, аҳолининг алоқа воситалари билан кенг қамраб олиниши (радио эшиттириш, телевидение, маълумотларни узатиш тармоқлари, йўлдош алоқа, телефон тармоғи ва ҳ.);

3. Ахборотни компьютерлар ёрдамида берилган алгоритм бўйича автоматлаштирилган ишлаб чиқиш имконини (саралаш, таснифлаш, керакли шаклда ифодалаш, яратиш ва ҳ.) ошириш.

Ахборот технологиялари, биринчидан, ахборотнинг циркуляцияси ва ишлов бериш мажмуи, иккинчидан, бу жараёнларнинг тасвиридир.

Ахборот технологиялари таълим жараёнида муҳим ўрин тутиб, қуйидаги вазифаларни ҳал этишга ёрдам беради:

- ҳар бир одамга хос ноёб фазилатлардан иборат индивидуал қобилиятларни ўқитилаётган ўқувчи ва талабаларда очиш, сақлаш ва ривожлантириш, уларда билиш қобилиятларини, ўзини ўзи камолотга етказишга интилишни шакллантириш;
- воқеа ва ҳодисаларни комплекс ўрганишни, техника, ижтимоий, гуманитар фанлар ва санъат орасидаги ўзаро боғлиқликнинг чамбарчаслигини таъминлаш;
- ўқув-тарбия жараёнларининг мазмун, шакл ва методларини доимий динамик янгилаш.

Таълим тизими нуқтаи назаридан ахборот технологияларининг жорий этилиши билан бирга юзага келадиган қуйидаги муаммолар муҳимдир:

1. Техник муаммолар – булар таълим тизимида фойдаланиладиган электрон ҳисоблаш ва микропроцессор техникасига қўйиладиган талабларни, уни қўллаш хусусиятларини белгилайди;

2. Дастур муаммолари – булар таълим тизимида фойдаланиш учун дастур таъминотининг таркиби ва турларини, уларнинг қўлланиш таркиби ва хусусиятларини белгилайди;

3. Тайёргарлик муаммолари – булар ўқитувчи ва ўқувчи, педагог ва талабаларнинг ҳисоблаш техникасидан фойдаланиш уқуви билан боғлиқдир.

Бугунги кунда таълимни ахборотлаштиришда асосий йўналиш турли ўқув фанлари бўйича педагогик дастур воситаларини яратишдан иборат бўлиб қолди. Аммо мавжуд ва ишлаб чиқиляётган компьютер техникаси базасидаги педагогик дастур воситалари ўқитиш нуқтаи назаридан таълим сифатида муҳим силжишларга олиб келиши мумкин. Бунинг сабабларидан бири компьютер технологиялари анъанавий ташкил этилган ўқитиш жараёнида жорий этила бошлади. У ўзининг асосий мазмуни ва методлари бўйича мазкур технологияларга йўналтирилмаган ва уларга эҳтиёж сезмайди.

Умуман олганда, таълим технологиялари доимо ахборотли бўлган, чунки улар кўп хил ахборотни сақлаш, узатиш, фойдаланувчиларга етказиш билан боғлиқ эди. Компьютер техникаси ва коммуникация воситалари пайдо бўлиши билан ўқитиш технологиялари тубдан ўзгарди. Таълим жараёнида ахборот технологияларининг амалга оширилиши қуйидагиларнинг мавжуд бўлишини тақозо этади:

- таълимнинг техник воситалари сифатида компьютерлар ва коммуникация воситалари;

- таълим жараёнини ташкил этиш учун унга мос тизимли ва амалий дастур таъминоти;

- таълим-тарбия жараёнида янги ўқув техника воситаларини татбиқ этиш бўйича мос методик ишланмалар.

Қисқа хулоса

Жамият ҳаётининг жадал тарзда ривожланиши, тараққиёт эҳтиёжлари ва имкониятларининг кенгайиши, турли-туман ахборотлар оқимининг тезлашишини ҳисобга олиб, замонавий таълимнинг янги шакл, восита ва усулларида фойдаланиш механизмини яратишни ўз зиммасига олмоғи талаб этилади. Бугунги кунда турли типдаги таълим муассасаларида амалга оширилаётган таълимнинг ўрни ва даражасини аниқлашга йўналтирилган тадқиқотларда ўқитиш воситаларининг имкониятларидан кенг фойдаланиш тақозо қилинади. Шундагина таълим жараёнининг натижалари фан, ишлаб чиқариш, маданият, иқтисод ҳамда жамият ҳаётининг барча соҳаларини ривожлантиришга хизмат қила олади. Ушбу бобда ўқув воситаларининг тавсифномаси, ишлаб чиқаришжа ўқитиш воситалари, экран ва товушли экран ўқитиш воситалари, ўқитиш воситаларининг ривожланиш истиқболлари, ахборот технологиялари хусусида атрофлича фикр юритилган ва боб бўйича жуда кўп ахборотлар ўрин олган.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Ўқитиш воситаларига нималар киради?
2. Ҳозирги замон ўқув воситаларига мисоллар келтиринг?
3. Табиий ва моддий объектларга нималар киради?
4. Экран ва экран товушлик ўқитиш воситалари ҳақида фикр билдиринг?
5. Ахборот технологияларига таъриф беринг?
6. Масофавий ўқитиш деганда нимани тушунасиз?
7. Ўқитиш воситалари қачондан бошлаб ишлатиляпти?
8. Телеконференция деганда нимани тушунасиз?
9. Виртуал стенд нима ва унга мисол келтиринг?
10. Ахборот технологияларининг ривожланиши ҳақида фикр билдиринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Педагогика профессионального образования. Под. ред. В.А.Сластенина. - Москва. Академия, 2004 г.
2. Профессиональная педагогика. Учебник для студентов. – М.: Педагогика, 2002.
3. Е.Н.Пронина, В.В.Лукашевич. Психология и педагогика. Учебник для студентов ВУЗов. - М.: Элит, 2004 г.
4. Фарберман.Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. - Т.: Фан, 1999.

VIII боб. Касб таълимида инновацион технологиялар

- 8.1. Касб педагогикасида инновацион технологиялар
- 8.2. Ўқитиш технологиялари мажмуавий интерактив тизим сифатида
- 8.3. Семинар дарсларини ташкил этишда интерактив методлар
- 8.4. Ўқитиш технологияларини лойиҳалаш
- 8.5. Педагогик амалиётда инновацион технологияларни қўллаш

8.1. Касб педагогикасида инновацион технологиялар

Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини кафолатловчи жамиятни маънавий янгилайдиган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантирадиган ва уни жаҳон ҳамжамияти даражасига кўтариб, узвийликни таъминлайдиган очик демократик ҳуқуқий давлат қурмоқда.

Ўзбекистон тараққиётида халқнинг бой маънавий салоҳиёти ва умуминсоний кадриятларга ҳамда ҳозирги замон маданияти, иқтисодиёти, илми, техникаси ва технологиясининг сўнгги ютуқларига асосланган мукамал таълим тизимини барпо этиш долзарб аҳамиятга эга.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида илғор педагогик технологияларни жорий қилиш ва ўзлаштириш зарурлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Таълимга 3 хил ёндашув

Маълумки педагогикада талабаларнинг таълим жараёнидаги фаоллигини оширишга қаратилган бир неча ўқитиш услублари ишлаб чиқилган; муаммоли ўқитиш, иш фаолиятини ифодаловчи ўйинлар, роллар бажариш, мавзуй ўқитиш ва ҳоказо. Аммо улар халқ таълими тизимида кенг қўлланилади деб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, бунинг сабаби ҳар бир машғулотга тайёргарлик педагогик изланишни кўзда тутишни, юксак касбий маҳоратни, ижодий ёндашув ва кўп вақт сарфлашни талаб қилади. Одатда, ҳар бир бундай машғулот сценарийси ўзига хос хусусиятга эга ва такрорланмасдир.

Таълимда оғзаки - кўргазмали ёндашув жуда катта тажрибага эга ва қисмларга ажратилиб ишлаб чиқилган бўлиб, таълим тизимида улкан хизмат кўрсатди, бироқ бўлса-да, такомиллашувни давом эттирмоқда, аммо бу такомиллашув ёндашувнинг қонуниятлари доирасида чеклангандир. Жадал суръатлар билан ўсиб бораётган фан ва техника талаблари таълим тизимидаги ислохотлар рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, шахсни ривожлантириш, унинг

маълумот олиш истакларини қондиришга бўлган жамият эҳтиёжлари ҳамда ўқитиш услублари ўртасида зиддиятлар туғилишига олиб келади.

Ўзбекистон педагоглари педагогик технология билан етарлича таниш эмаслар. Албатта бу ҳолатни тузатишга жиддий эътибор қаратиш зарур. Кўп босқичли таълим тизимида, янги стандартлар ва дастурлар доирасидаги таълим жараёнини эскирган услубият бўйича олиб борилишига йўл қўйиб бўлмайди.

Таълим тизимидаги кенг қамровли таркибий ислохотларни республика педагоглари илғор педагогик технологияларни ўзлаштириш ва ўқув жараёнига қўллаш билан мустаҳкамлашлари зарур. Аввал таъкидланганидек, бунинг учун педагогларимизни ўқув жараёнига технологик ёндашувларини ўргатиш талаб этилади, бу эса педагогик технологиядан фойдаланиш билан бир қаторда уни Ўзбекистон маданияти, анъаналари ва тажрибаси билан бойитишга олиб келади.

Педагогик технологиянинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ўқув мақсадларига эришишни кафолатлайдиган ўқув жараёни лойиҳалаштирилади ва амалга оширилади. Технологик ёндашув, энг аввало, тасвирлаш эмас, балки лойиҳалаштирилган натижаларни амалга ошириш имконини берувчи амалий кўрсатмали тузилмада ўз ифодасини топади.

Мақсадга йўналтирилганлик, оралик натижаларни ташхисли текшириб бориш, таълимни алоҳида ўқитиш лавҳаларига ажратиш каби усуллар ҳозирги кунга келиб қайта-қайта такрорлаш мумкин бўлган таълим технологияси ғоясида мужассамланган.

У асосан ўз ичига қуйидаги омилларни олади;

- таълимда умуммақсаднинг қўйилиши;
- тузилган умуммақсаддан аниқ мақсадга ўтиш;
- ўқувчиларнинг билим даражасини дастлабки (ташхисли) баҳолаш;
- бажариладиган ўқув тадбирлари мажмуаси (бу босқичда ўқувчилар билан мулоқат асосида таълимга жорий тузатиш) киритилиши лозим;
- натижани баҳолаш.

Таълимга технологик ёндашув

Тарбиялаш технологияси - нисбатан янги атама бўлишига қарамай, ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган. Тарбиялаш технологияси ёшлар билан тарбиявий ишларнинг ғояси, мазмуни, таркибини эмас, балки бу соҳадаги ҳукумат ишлаб чиққан мақсад ва вазифаларни самарали амалга ошириш билан шуғулланади. Тарбиялаш технологияси мўлжалланган тарбиявий мақсадга самарали эришувни таъминловчи воситалар мажмуасини кўриб чиқади. Шу боис профессор-ўқитувчилар учун ҳар томонлама ривожланган юқори интеллектуал ва маънавий баркамол фуқаро шахсини шакллантиришга қаратилган талабаларни ҳукумат сиёсатига мувофиқ тарбиялаш технологияларини эгаллаши долзарбдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 14 сессиясида Президент И.А.Каримов ўз нутқида «Бизнинг олдимизда озод фуқаро шахсининг маънавиятини бошқача айтганда, озод ҳар томонлама ривожланган, ўз ҳуқуқларини яхши биладиган, кучи ва қобилиятига таянадиган, атрофдаги ҳодисаларга, ўзининг мустақил фикр ва муносабати мавжуд, ўз манфаатларини Ватан ва халқ манфаатлари билан уйғунлаштирадиган шахсни тарбиялаш вазифаси турибди» деб таъкидлаган эди.

Таълим ва тарбия журналининг 1996 йил 1 сониди эълон қилинган «Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида бўлғуси мутахассисларнинг умумий ва касбий маданиятини шакллантириш бўйича жамлама тарбиявий ишлар режаси» тарбиявий ишларни дастурлашга мисол бўла олади. Ушбу дастур олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ўқув юртлари олимлари ва педагоглари гуруҳининг меҳнати маҳсулидир. Унинг асоси этиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистон дахлсизлигини мустаҳкамлаш, унинг буюк келажагини барпо этиш, ҳар бир талабани кўп қиррали баркамол ва Ватаннинг юксак ғояларига содиқ шахс сифатида тарбиялаш ҳақидаги кўрсатмалари олинган.

Дастурда қуйидаги асосий тарбиявий йўналишлар ва мақсадлар келтирилган.

1. Фуқаро тарбияси. Энг юксак миллий қадриятлар ва сифатларни тарбиялаш, умуминсоний қадриятларни инобатга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг миллий ўз-ўзини англашни ривожлантириш.

2. Касб эгаллашга, шахсий масъулиятни юқори малакали бўлишга ва касбий маҳоратга интилишни тарбиялаш, меҳнат фаолиятига ва доимий равишда малакани ўстириб боришга ундовчи сифатларни тарбиялаш.

3. Оилавий ҳаётга тайёрлаш. Ота-она ва қондош-қариндошлар оила олдида масъулият ва жавобгарлик ҳиссини тарбиялаш.

4. Талабани шахс сифатида ривожлантириш. Бетакрор шахсий сифатлар ва ижтимоий қиёфанинг ҳар томонлама ижодий ривожига кўмаклашиш.

Замонавий тарбиялаш технологияси - ҳар томонлама ёндашувни амалга оширади ва қуйидаги мажбурий талабларга риоя қилади:

1. Тарбияланувчиларга уч йўналиш бўйича таъсир этилади - тафаккурига, сезгиларига ва хулқига.

2. Тарбия (ташқи педагогик таъсир) ва ўз-ўзини тарбиялашнинг узвийлиги туфайли ижобий натижага эришилади.

3. Тарбия жараёнида иштирок этувчи барча восита ва тадбирларнинг мувофиқлаштирилиши; ижтимоий институтлар, бирлашмалар, оммавий ахборот воситалари, адабиёт, санъат, оила, мактаб, ҳуқуқ тарғибот идоралари, жамоалар - ҳар томонлама ёндошувнинг зарурий шартидир.

4. Шахснинг маълум сифатлари амалдаги тарбиявий ишлар мажмуи орқали ҳосил қилинади. Бу ишлар яққол кўринишда ва кўп ёқлама бўлиши, улар бир вақтнинг ўзида ақлий, жисмоний, хулқий, эстетик ва меҳнат тарбиясини узвий ҳолда олиб бориши зарур.

5. Ҳар ёқлама яхлит тарбиявий ёндашув тарбиячининг тизимли муносабатини ва бошқарувини тақоза қилади. Бошқарув тарбия жараёнида иштирок этувчи ташқи ва ички омиллар ва уларнинг ўзаро таъсири инобатга олингандагина муваффақиятли бўлиши мумкин. Шу боис, у омиллар ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш зарур.

«Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»да замонавий педагогик технологияларни жорий қилиш ва ўзлаштириш зарурлиги кўп марта такрорланиб, уларни ўқув муассасаларига олиб кириш лозимлиги уқтирилган.

Республикамизнинг таниқли олимлари илмий асосланган, минтақамизнинг ижтимоий-педагогик шароитига мослашган педагогик технологияларни яратиш ва уларни таълим-тарбия амалиётида қўллашга интиломқдалар.

Ўқув-тарбия ишлари жараёнида талаба ёшларни ижодий фикрлашга, ўзгарувчан вазиятларга ўргатиш, эркин рақобат асосида фаолиятни ташкил этиш ҳамда талабаларни ахборот технологиялари, электрон дарсликлар, версиялар ва мультимедиялардан амалий машғулотларда фойдаланиши муҳимдир. Бу эса талабаларда мустақиллик, эркин фикрлашни тарбиялашни, ўқув фаолиятини таҳлил қилишни, истиқболда касбий маҳорат ва компьютер саводхонлигини орттириш бўйича режаларини аниқ белгилашига эришишни уларнинг ички эҳтиёжига айлантириш талаб этилади.

Инновацион технологиялар таълим-тарбия жараёнининг бир тизимга солинган илмий-назарий ва методик асосланган янги шакл, усул ва воситаларининг мажмуидир. Бунда янги мазмун, шакл, усул ва восита уйғунлигида мақсад, вазифа, фаолият ва педагогик натижа яхлитлиги таъминланади ҳамда ўқув мақсадларига эришишни кафолатлайдиган ўқув жараёни лойиҳалаштирилади ва амалга оширилади. Технологик ёндашув, энг аввало, тасвирлаш эмас, балки лойиҳалаштирилган натижаларни амалга ошириш имконини берувчи амалий кўрсатмали тузилмада ўз ифодасини топади.

Таълим технологияси репродуктив дарс беришга асосланган бўлиб, ундаги ўқув жараёни талабаларга типик ҳолатлардаги ҳаракатларни эгаллашга йўналтирилган. Репродуктив билим бериш жараёнида машғулот аниқ бўлакларга бўлиниб, ҳар бир бўлагиди талабалар билиши ва ўрганиши шарт бўлган натижалар кўрсатилади. Ўқув материаллари машғулот мақсадидан келиб чиқиб, модулларга бўлинган ва талабаларнинг ўқув жараёнида аниқ саволларга конкрет жавоблар топиши асосида қурилган бўлиб, савол ва жавоблар ўзаро узвий боғлиқликда бўлиши натижасида бир бутунликни ташкил қилади.

Янгича ёндашув, янгича фикрлаш асосида ўқитиш жараёнида талабалар фаолиятининг самарали шакл ва услублари, уларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш керак. Бундай мустақил топшириқлар талабаларни ўйлашга, ҳар томонлама фикр юритишга, берилган топшириқларни ўз ҳаётий тажрибаларига асосланиб ҳал этишга ўргатади.

Маъруза ва амалий машғулотларни ўтиш жараёнида муаммоли вазият талабаларнинг қизиқиши, билим савияси, фикр юритиш доираси ҳисобга олинган ҳолда ташкил қилинади. Муаммоли вазиятни яратишдан кўзланган асосий мақсадни амалга ошириш учун вазиятни баҳолашда талабаларнинг оғзаки ва ёзма жавобларидан вақти-вақти билан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Инновацион технологиялар асосида баҳс-мунозара дарслари, ақлий ҳужум ўйинларидан кенг қўламли билим, тажриба ва мустақилликка асосланган ҳолда машғулотлар ташкил этилса, қуйидаги натижаларга эришилади:

- машғулотлар давомида талабаларнинг мустақиллиги, ихтиёрийлиги ва эркинлигига эришилади;
- талабалар ўз фикр ва қарашларини ҳимоя қилишга ўрганадилар, уларни бошқаларга етказиш маҳоратини эгаллайдилар;

- талабалар жамоа фикрига таянишга, уни хурмат қилишга ўрганадилар ва уларда ўзаро хурмат ҳисси ортиб боради;
- талабалар ўқув фанига доир материаллар билан мустақил ишлашга, изланишга, ўқитишнинг самарали шакл ва услубларидан ижодий фойдаланишга одатланиб боради;
- талабаларда билимларни мустақил эгаллаш, ижодий фикр юритиш ва эркин фикрлаш малакалари шаклланади;
- ўқув машғулотларида ахборот технологияларидан фойдаланишга, ўзаро фикр алмашишга, педагогик фаолиятни танқидий таҳлил қилиш ва таққослашга ўрганадилар.

Бугунги кунда таркиб топган таълимнинг энг муҳим элементлари қадимдан шаклланиб келган ва ўзининг аҳамиятини ҳозирда ҳам йўқотмаган. Таълим мақсади, мазмуни, шакллари, услуб ва воситалари педагогикада таълим жараёнларини таҳлил қилиш учун қўлланиладиган анъанавий категориялар бўлиб ҳисобланади. Айнан шу категориялар маълум бир предмет, мутахассислик ёки ихтисослик бўйича ўқув тарбиявий жараёни ташкил қилувчи педагог фаолиятининг предмети сифатида юзага чиқади. Қайд этилган педагогик категорияларни мақсадга мувофиқ равишда йўналтирувчи педагогик ва ўқув фаолиятининг қонуният ва мезонлари тизимлаштирувчи омил вазифасини бажаради.

Педагогик жараённинг моҳияти – ўқитувчининг таълим олувчи билан биргаликдаги фаолиятида ўз аксини топади, бунда педагог таълим олувчига қийинчиликларни енгиб ўтиши учун ёрдам беради. Педагогик ёрдамнинг моҳияти педагогик жараённинг йўналтирилганлиги ва тавсифида ҳамда шахсни шакллантириш ва тарбиялашда ҳал этиладиган вазифалар билан ифодаланади. *Бу вазифалар эслатган, кўрсатган, тушунча берган, йўналтирган, ҳаққонийлаштирган, маслаҳат берган, бартараф этган, ҳамдардлик қилган, талабчанликни қўллаб-қувватлаган каби ҳолатларда намоён бўлади.*

Педагогик технологиянинг бошқарувчанлиги шундан иборатки, бунда таълим жараёнини режалаштириш, ташҳис қилиш, натижалаш, тузатиш киритиш имкониятлари мавжуд. Бунда таълимдан кутилган натижага эришилади, вақт тежалади, бу эса педагогик технологиянинг самарадорлиги демакдир. Педагогик технологиянинг тасдиқланувчанлиги - ишланган модель бошқа педагоглар қўллаганда ҳам худди ўшандай самара-натижа бериши кераклигини билдиради. Бир сўз билан айтганда, таълим жараёнига янгича ёндашиб, ижодкорлик, бунёдкорлик тадбиқ этилсагина, таълим самараси янги босқичга кўтарилади, яъни:

- талабанинг талаби, мойиллиги, истак хоҳиши, унинг имкониятлари даражасида қондирилади;
- талабанинг ўқув меҳнатига масъулияти, жавобгарлиги ва бурчи ошади;
- билимларни мустақил эгаллаш малакалари шаклланади;
- унда умр бўйи ўз билимини ўзигина бойитиши мумкинлигига ишонч пайдо бўлади;
- эркин фикрлаш малакаси шаклланади;

- шахс жамиятда ўзининг ўрнини тезроқ топиб олишига муҳит яратади.

Бунинг учун биз талабага «сен буни билишинг керак» деган мажбурловчи даъватдан «менга бу зарур ва мен буни билишга уни ҳаётда қўллашга қодирман» деган ички ишонч ва интилишни уйғотишга ўтишимиз керак.

Шундай қилиб, олий ўқув юртларида инновацион технологияларни қўллаш талабаларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш, ўқув машғулоти самарадорлигини, ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги, ўқитишда масофавий таълим ва компьютер саводхонлигини орттиришга замин тайёрлайди.

8.2. Ўқитиш технологиялари мажмуавий интерактив тизим сифатида

Замонавий ўқитиш технологиялари – мажмуавий интерактив тизимлар бўлиб, улар ўз ичига таълим мақсадлари билан белгиланган касбий кўникма ва малакаларнинг, шахс хислатларининг ўрганувчилар томонидан эгалланиши ҳамда билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган операция ва ҳаракатларнинг тартиблаштирилган тўпламини қамраб олади. Бу ўринда таълим мақсадларининг белгиланиши, мазмунни танлаш ва ишлаб чиқишга, таълим жараёнларини ташкил қилишга, таълим метод ва воситаларининг белгиланишига, шунингдек, ўқитувчиларнинг малака даражасига, эришилган натижаларни баҳолаш методига асосланиши лозим. Келтирилган мезонларнинг мажмуавий қўлланилиши ўқув жараёни моҳиятини ва унинг технологиясини белгилаб беради.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ҳар бир ўқитувчининг олдида дунёга янги кўз билан қарайдиган, уддабурон, ишнинг кўзини билувчи, буюк келажагимиз пойдеворини қурувчи ва юксалтирувчи мутахассис кадрларни тайёрлаш вазифасини қўйди. Бундай улкан вазифаларни амалга оширишда ўқитиш амалиётига замонавий ва жаҳоннинг энг илғор таълим технологияларини қўллашни давр тақозо этмоқда.

Маълумки, ҳар қандай педагогик технология таълимни ривожлантирувчи янги тамойилларга асосланган бўлиб, у ўқувчи-талаба шахсини шакллантиришга йўналтирилмоғи керак. Янги педагогик технология марказида таълим жараёнининг раҳбари ҳамда шу жараённинг субъекти ва объекти бўлган ўқитувчи ва ўқувчи-талаба туради. Шундай экан, бу икки шахс ўртасидаги ўзаро мулоқот, ҳамкорлик, бир-бирига кўрсатадиган таъсир жараёнлари юксак даражада, замонавий ва миллий талаблар асосида бўлиши лозим. Бунинг учун таълим жараёни, ўқитувчи ва таълим-тарбия жараёни олдида қўйилган талаблар, таълимни ташкил этиш ва бошқариш тамойиллари ҳамда йўллари ўқувчи-талабани ақлий ва жисмоний жиҳатдан ривожлантириш усуллари, у билан ҳамкорлик қилиш, уни ўқиш ва ўрганишга йўналтириш, ўқувчи-талаба шахсий фаолиятини тўғри ташкил этиш, улар билан мулоқотга киришиш, муаммо ва келишмовчиликларни бартараф этиш, аудиторияда ижодий, ишчанлик муҳитини вужудга келтириш, ўқувчи-талаба фаолиятини аниқ ва тўғри баҳолаш методлари билан қуролланган бўлиши лозим.¹

¹ Ўқув жараёнида илғор педагогик ва ахборот технологияларини қўлаш йўллари. – Т.: ТДИУ, 2005. 60-бет.

Замонавий таълимни ташкил этишга қўйиладиган муҳим талаблардан яна бири ортиқча руҳий ва жисмоний куч сарф этмай, қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришишдир. Қисқа вақт орасида муайян назарий билимларни ўқувчиларга етказиб бериш, уларда маълум фаолият юзасидан кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, шунингдек, таълим олувчилар фаолиятини назорат этиш, улар томонидан эгалланган билим, малакалар даражасини баҳолаш, ўқитувчидан юксак педагогик маҳоратни талаб этади.

Бугунги кунда ривожланган мамлакатларда бу борада катта тажриба тўпланиб, интерфаол методлар номи билан юритилмоқда. 1996 йилдан буён мамлакатимиз таълим тизими ходимлари ўртасида интерфаол методлар ва улардан таълим жараёнини ташкил этишда фойдаланиш борасидаги назарий ва амалий билимлар тарғиб этиб келинмоқда.

Биз амалиётда қўллаган ва ижобий натижа берган технологиялардан бири бу - «БЛИЦ-ЎЙИН» методидир.

Ушбу технология талабаларни ҳаракатлар кетма-кетлигини тўғри ташкил этишга, мантикий фикрлашга, ўрганаётган предмети асосида кўп, хилма-хил фикрлардан, маълумотлардан кераклигини танлаб олишни ўргатишга қаратилган. Бу технология давомида ўқувчилар ўзларининг мустақил фикрларини бошқаларга ўтказа оладилар.

Мақсад:

«Блиц-ўйин» технологияси талабаларга тарқатилган қоғозларда кўрсатилган ҳаракатлар кетма-кетлигини аввал якка ҳолда мустақил равишда белгилаб, сўнгра ўз фикрини бошқаларга ўтказа олиш ёки ўз фикрида қолиш, бошқалар билан ҳамфикр бўла олишга ёрдам беради.

ЎТКАЗИЛИШ ЖАРАЁНИ

1-БОСҚИЧ.

- ўқитувчи ушбу ўйин бир неча босқичда ўтказилиши ҳақида талабаларга тушунча беради. Ҳар бир босқичдаги вазифани бажаришга аниқ вақт ажратилиши, талабалар эса шу вақтдан унумли фойдаланишлари кераклиги ҳақида уларни огоҳлантиради;

- талабаларга алоҳида-алоҳида тарқатма материал берилади;

- ўқитувчи тарқатма материал мазмуни ва бажариладиган вазифани талабаларга тушунтиради, яъни тарқатма материалда берилган ҳаракатларни кетма-кетлигини тўғри белгилаш, белгини эса қоғоздаги алоҳида ажратилган бўлимга рақамлар билан кўрсатиш кераклигини тушунтиради;

- берилган топшириқ аввал якка тартибда бажарилишини айтади.

2- БОСҚИЧ

- ўқитувчи биринчи берилган топшириқни ҳар бир талаба томонидан якка тартибда бажарилишини кузатади ва тушунмовчиликлар юзага келганда ёрдам кўрсатади;

- ҳар бир талаба тарқатма материалдаги «**якка баҳо**» бўлимига шу ерда берилган ҳаракатлардан ўзининг шахсий фикри асосида мантикий кетма-кетлигини рақамлар билан белгилаб чиқади, яъни берилган бир нечта ҳаракатдан, унинг фикрича қайси бири биринчи бўлиши, қайси бири эса иккинчи бўлишини

белгилайди, ўқитувчи бу вазифани бажариш учун талабаларга 10 дақиқа вақт беради.

3-БОСҚИЧ

- ўқитувчи талабалардан 3 кишидан иборат кичик гуруҳлар ташкил этишларини сўрайди. 3 кишилик гуруҳлар ўқувчиларнинг хоҳишларига қараб ёки рақамлар бўйича ташкил этилиши мумкин;

- кичик гуруҳлардаги талабаларнинг ҳар бири ўз қоғозидаги якка баҳо бўлимида белгиланган ҳаракатлар кетма-кетлиги билан бир-бирларини таништирадilar, кейин 3 кишида уч хил бўлган кетма-кетликни биргалашиб, бир-бирлари билан тортишиб, баҳслашиб, таъсир ўтказиб келишган ҳолда уларга тарқатилган қоғоздаги **«гуруҳ баҳоси»** бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқадилар;

- ўқитувчи кичик гуруҳдаги тортишувларда иштирок этмайди, фақат кичик гуруҳлар ва ҳар бир талаба фаолиятини кузатади, бу вазифани бажариш учун 20 дақиқа вақт берилади.

4-БОСҚИЧ

Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, ўқитувчи ҳаракатлар кетма-кетлиги бўйича тўғри жавобни беради, яъни талабаларга тарқатилган қоғозлардан **«тўғри жавоб»** бўлимини топишни ва унга ўқитувчи томонидан айтилган ҳаракатлар кетма-кетлигининг рақамларини ёзишни сўрайди.

5-БОСҚИЧ

Ўқитувчи **«тўғри жавоб»** бўлимида берилган рақамларнинг **«якка баҳо»** бўлимида берилган рақамларни (ёки аксинча), яъни каттадан-кичикни айирган ҳолда **«якка хато»** бўлимига чиққан фарқни ёзишни сўрайди. **«якка баҳо»** бўлимидаги сонларни юқоридан пастга қараб қўшиб чиқиб умумийсини ҳисоблашлари кераклигини уқтиради.

6-БОСҚИЧ

Худди шу тартибда **«тўғри жавоб»** ва **«гуруҳ баҳоси»** ўртасидаги фарқ каттадан-кичикни айириш орқали бажарилади, чиқарилган фарқлар сони **«гуруҳ хатоси»** бўлимига ёзилиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий сон келтириб чиқарилади.

7-БОСҚИЧ

Ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларининг умумий сони бўйича тушунча беради, уларни алоҳида-алоҳида шарҳлайди.

ИЗОҲ: Бажарилган вазифани баҳолашнинг яна бир тури, қуйидагича: талаба-ўқувчиларнинг жавоблари ўқитувчи томонидан берилган **«тўғри жавоб»**нинг ярмидан кўпига тўғри келган бўлса, демак, **«қониқарли»**, 75%га тўғри келган бўлса, **«яхши»**, 100%га тўғри келган бўлса **«аъло»** деб белгилаш мумкин.

Умуман олганда, ҳозирги кунда инновацион технологиялар, ахборот технологиялари ўқитишнинг асосий воситалари бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки буларнинг қўлланилиши талабаларнинг ўқув жараёнига фаол жалб қилинишини таъминлайди. Шунинг учун таълим технологиялари базасида комплекс ўқитиш воситалари концепцияси ишлаб чиқилиши зарур бўлиб, мазкур концепция

доирасида янги ахборот технологияларини қўлланилиши ўқув жараёнини самарали кечишига олиб келади.

8.3. Семинар дарсларини ташкил этишда интерактив методлар

Семинар мусобақа дарсларини ташкил этиш усули 1976 йилдан бери қўлланилиб келинади. Бу усул талабаларнинг қизиқишини ва фаоллигини оширади. Бу усулга тайёргарлик кўриш учун талабалар олдиндан огоҳлантирилади ва мавзу эълон қилинади. Талабалар гуруҳи икки кичик гуруҳчаларга бўлинади. Уларнинг ҳар бири мавзу бўйича саволлар тайёрлаб келиши лозим. Семинар бошида талабалар мусобақа шартлари билан таништирилади. Бунда фақат жавоблар учун эмас, балки саволларни тўғри ва аниқлиги учун, қўшимча ва тузатишлар киритиш учун ҳам маълум баллар белгиланади. Гуруҳ талабаларининг барчаси фаол қатнашишлари учун эса минус баллар ҳам кўрсатилиши мумкин, масалан, +3 дан –3 гача нотўғри жавоблар ва саволлар учун балларни айириш усули ишлатилиши мумкин. Мусобақа давомида доскага тўпланган баллар ёзиб борилиши мумкин. Семинар охирида ҳолиб гуруҳ қатнашчилари қўшимча баллар билан рағбатланиши мумкин. Педагог эса синчковлик билан жавобларни эшитиб, ҳар бир талабага баҳо қўйиб бориши лозим. Бу усул билимларнинг янада мустаҳкамроқ эгалланишига, нутқ маданиятининг ошишига, саволларнинг тўғри тузилишига, ўз фикрини баён этишга ўргатади. Энг муҳими эса талабаларда мустақил билимларни эгаллаш, қидириш, мавзуга ижодий ёндашиш ошади. Ўрганилаётган мавзу ҳар томонлама таҳлил этилади ва ҳаётий жараёнлар билан боғланади.¹

Кичик гуруҳчалар усули

Бу усулда гуруҳ талабалари бир неча гуруҳга бўлинади, ҳар бир гуруҳда 4-6 тадан талаба бўлиши мумкин. Ҳар бир гуруҳнинг раҳбари тайинланади. Уларга олдиндан вазифа берилади. Гуруҳ талабалари семинарга биргаликда тайёрланиб ўз саволларини тўлиқ очиб беришга ҳаракат қилишлари керак. Бошқа гуруҳлар асосий маърузачига саволлар берадилар, саволларга гуруҳнинг талабалари жавоб беришда ёрдам берадилар. Асосий маърузачи ҳимоясидан сўнг оппонентлар саволни янада тўлиқроқ изоҳлаб беришлари керак. Учинчи ва тўртинчи гуруҳ талабалари ўз фикрларини билдиргач, тадқиқот олиб борган гуруҳга баҳо қўйиб, унга изоҳ беришлари керак. Бундай усулда иш олиб бориш учун гуруҳларни тузишда талабаларнинг билими тенг бўлишига ҳаракат қилиш керак. Гуруҳ раҳбари қилиб яхши ўзлаштирувчи талабаларни танлаш лозим. Бу усулда талабаларнинг мустақил ишлаши, ижодий ёндашиши, жамоа бўлиб иш бажариш каби малакалари ривожланади. Талабаларнинг ўзаро муносабати чуқурлашади ва индивидуал хусусиятлар намоён бўлиши ортади.

¹ М.Хошимова. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2005.

Маълум бўлимлар тугагач эса, бўлим юзасидан турли мусобақалар ўтказиш мумкин: экспресс методи, КВН методи (Слабое звено), бўш занжирларини топиш методи, мунозара методи, муаммоли вазиятлар методи ва бошқалар.

Иқтисодий таълимда масала, график ва моделлаштиришнинг аҳамияти. Иқтисодий таълимда маъруза ва семинар дарсларида иқтисодий ривожланиш қонуниятларини ўрганиш турли масалаларни ишлаш билан биргаликда олиб борилиши самарадорликни оширади. Маъруза давомида 2-3 йиллик қисқа муддатда ишланувчи масалаларни ишлаш, семинар дарсларида ва уй вазифаларини режалаштиришда эса бир оз мураккаброқ масалаларнинг ечимини топишга даъват этилади (Масалан: қўшимча қиймат қонуни). Схема, графиклар айниқса иқтисодиётда кенг қўлланилиши зарур бўлган кўрғазмали восита ҳисобланади. Чунки улар талабалар тасаввурини шакллантиришнинг хотирада маълумотларни аниқ сақланиб қолишига ёрдам беради.

Аммо схема ва графикларни тузишда ўзаро боғлиқлик, жараённинг изчиллиги ва энг муҳим мантикийликка эътибор қаратилиши керак. Графиклар жараённинг ривожланишини ўзида тўғри акс эттириши лозим. Шундагина улар талабга жавоб беради. Схемалар мантикийлик ва изчиллик асосида тузилиши ва иш жараёнини аниқ кўрсатиши талаб этилади.

8.4. Ўқитиш технологиясини лойиҳалаш

Ўқитиш технологиясини лойиҳалашни педагогик вазифанинг қўйилиши ва уни ҳал этишга қариш асосида қараймиз.

1. Педагогик вазифанинг қўйилиши.

2. Дидактик жараённи ишлаб чиқиш.

Педагогик вазифанинг белгиланиши қуйидагиларни қамраб олади:

- таълим мақсадларини таҳлил қилиш ва шу асосда ўқув предметининг мазмунини аниқлаш;

- ўқув предмети мазмунини тузилмасини ишлаб чиқиш ва уни ўқув элементлари тизими кўринишида ифодалаш;

- ўқув элементларини ўзлаштириш даражаларини белгилаш;

- таълим олувчиларнинг дастлабки билим даражасини аниқлаш, бу кўрсаткич ўқув предметининг мазмуни асосланадиган ўқув материални ўзлаштирганлик даражасидан келиб чиқади;

- ўқув-моддий база ҳамда таълимнинг ташкилий шаклларида қўйиладиган чегараларни белгилаш.

Педагогик вазифаларнинг ҳал этилишини таъминловчи ўқитиш технологиясини лойиҳалашга қаратилган ўқитувчи фаолияти таълимнинг метод, шакл ва воситаларини шакллантириш билан белгиланади. Бошқача қилиб айтганда педагог фаолияти учта асосий ташкил этуви билан тавсифланади: бошқариш тури, ахборот алмашинув жараёнининг тури, ахборотни узатиш воситалари типлари ва билиш фаолиятини бошқариш. Ўқитиш жараёнига фаолият нуқтаи назаридан ёндашиш концепциясига асосланиб, уни ташкиллаштиришнинг қуйидаги мантикий кетма-кетлигини қариш мумкин. Дастлаб ўқув материали мазмунининг тавсифи, уни ўрганишдан кўзланган мақсад ҳамда педагогик

вазифанинг қўйилиш шартлари таҳлил этилади. Сўнгра ўқитишнинг мос равишдаги методлари ҳамда таълим олувчилар билиш фаолиятини бошқариш схемаси белгилаб олинади. Шу асосда ўқитиш воситалари рўйхати тузилади. Ушбу усул билан ҳосил қилинган методлар ва таълим воситалари тизими ташкилий шакллар билан уйғунлаштирилади, яъни технология ишлаб чиқилади.

Таълим жараёни стохастик характерга эга. Унда кутилган ва кутилмаган, режалаштирилган, ғавқудлодда ва тасодифий ҳодисалар ҳам учраб туради. Ўрганилган билимларга ишлов бериш жараёнида ҳам жорий назорат натижаларига асосланиб лойиҳага янги ўзгариш, қўшимча ва тузатишлар киритилади;

- бўлим ёки мавзу бўйича умумий хулосалар чиқариш, чиқарилган хулосаларни мураккаб ўқув ҳолатларига татбиқ қилиш, оралиқ назорат натижаларига кўра мавзу ёки бўлим бўйича ахборот тўплаш, тўпланган ахборотларга ишлов бериш жараёнларида талабалар эришган ютуқларни таҳлил қилиш, талабаларнинг билим ва малакаси, ижодий фаолият тажрибасидаги камчиликларини кўрсатиш, гуруҳдаги ҳар бир талабага якуний назоратгача бажариладиган қўшимча топшириқларни бериш, уларни ўқув материалини янада атрофлича ўзлаштиришга рағбатлантириш;

- якуний назоратнинг асосий вазифаси талабаларнинг маълумот ва таълим мазмунини элементларини эталон даражасида ўзлаштиришларини аниқлаш, эталон даражасидан паст ўзлаштирган ўқувчи-талабаларни огоҳлантириш, қўшимча топшириқлар бериш кабилардан иборат.

Педагогик технология таълим мақсадини аниқ ўрнатишдан бошлаб то унинг натижаларини баҳолашгача бўлган босқичларнинг ҳар бири учун ижодий фаолиятни талаб этади. Педагог фаолиятининг технологияланувчанлик даражасини проф. Н.Сайидахмедов қуйидаги мезонлар асосида алоҳида ажратиб кўрсатган.¹

1. Ташхисланувчан ўрнатилган мақсад – талабалар томонидан дидактик, жараён маҳсули сифатида ўзлаштирилган аниқ ўлчамли тушунчалар, амаллар ва фаолият турлари.

2. Таълим мазмунини ўқув элементлари ёрдамида баён қилишда абстракция поғоналарининг ва ахборотларни ўзлаштириш даражасининг ҳисобга олиниши.

3. Ўқув материалларини ўзлаштириш босқичларининг етарлича мантикий қатъиянлиги – дидактик жараён тузилмасига мослиги.

4. Ўқув жараёнига янги воситалар ва ахборотлаштириш усуллариининг жорий этилиши.

5. Ўқитувчининг қоидабоп (алгоритмли) ва эркин, ижодий фаолиятидаги мумкин бўлган четга чиқиш чегарасининг кўрсатилиши.

6. Талаба ва ўқитувчи фаолиятида шахсий мотивлашганликнинг таъминланиши (эркинлик, ижодиёт, курашувчанлик, ҳаётий, касбий моҳият ва бошқалар).

¹ Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар. – Т.: Молия, 2003. 30-бет.

7. Ўқитиш жараёнининг ҳар бир босқичида коммуникатив муносабатларнинг, ахборот техникалари билан муомала қилишнинг мақсадга мувофиқлиги.

Юқорида берилган кўрсаткичлар лойиҳаланган ўқув жараёнининг технологик даражасини тўлиқ ифодалайди, уларнинг амалда жорий этилиши эса педагогни юқори малакали мутахассисга айлантиради, талабанинг нуфузини оширади ва ижодий фаолиятни ривожлантиришнинг янги қирраларини очади.

Олий ва ўрта махсус, касб-хунар талими тизимида таълим технологияси асосида ўтказиладиган машғулотлар анъанавий педагогик амалиётдан қатор хусусиятларига кўра фарқ қилади:

- машғулотлар талабаларнинг ўқув мақсадларини ойдинлаштиришдан бошланади;
- таълим-тарбия жараёни олдиндан қайд этилган натижага мўлжаллаб ташкил этилади;
- ҳар бир талаба ўз фаолияти хусусиятларига мос келадиган суръатда ишлайди;
- жамоа аъзоларининг ҳар бири ўзлари эришган натижадан тез-тез огоҳлантириб турилади; эришилган натижа таълимнинг ҳар бир босқичида эталонга бирлаштириб турилади;
- натижа талабаларнинг асосий ўқув мақсадларига кўра аниқланади;
- ўқув материални тўлиқ ўзлаштирган талаба кейинги мавзунини ўрганишга ўтади;
- эталондан паст ўзлаштирган талабалар учун таълим ўхшаш шароитларда такрорланади;
- талаба учун ўқиш-ўрганиш ҳаракатига тенг мақсадларни амалга оширишдан бошланади;
- талаба ҳаракатга тенг мақсадлардан оралиқ мақсадга – билимларга, ундан умумий ўқув мақсадига қараб боради;
- ҳаракатга тенг мақсаддан умумий ўқув мақсадига қараб бориш ўқиш-ўрганишнинг циклигини таъминлайди;
- якуний (назорат) баҳо ўқув курси тўлиқ ўрганилгач чиқарилади.

Бугунги кунга келиб, интерфаол методлар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини таълим жараёнида қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Демак, бунинг асосий сабабларидан бири, шу вақтгача анъанавий таълимда талабалар фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, замонавий технологиялар эса, уларни эгаллаётган билимларини ўзлари қидириб топишларига, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишларига, ҳатто хулосаларни ҳам ўзлари келтириб чиқаришларига ўргатади. Ўқитувчи бу жараёнда шахснинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади ва шу билан бир қаторда бошқарувчилик, йўналтирувчилик функцияларини бажаради. Таълим жараёнида ўқувчи асосий фигурага айланади.¹

¹ Ишмухамедов Р.Ж. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. – Т.: ТДПУ, 3-бет.

Педагогик технология усулининг ўзига хос хусусияти шундаки, унда таълимнинг режалаштирилган мақсадига эришишни кафолатлайдиган ўзлаштириш жараёни лойиҳалаштирилади.

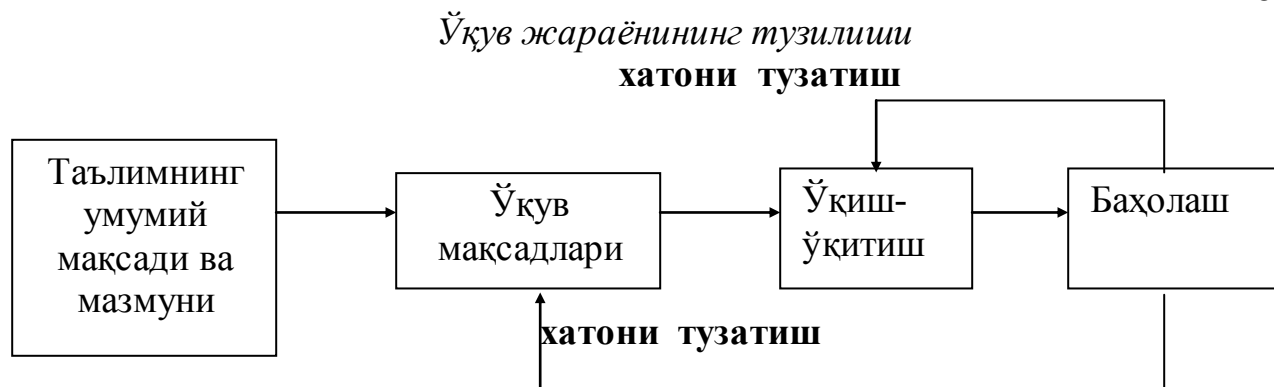
Мақсадни кўзлаш, жорий натижаларни текшириб бориш, ўқув материални айрим бўлакларга ажратиш – ўқув жараёнини ташкил этишнинг бу белгилари - қайта ишлаб чиқиладиган яъни такрорланадиган таълим циклига хос хусусиятлардир.

Бошқача айтганда, такрорланадиган таълим циклининг асосий қисмлари қуйидагилар:

- таълим мақсадларини умумий белгилаш;
- умумий мақсадни ойдинлаштириб, ўқув мақсадларига айлантириш;
- ўқув амаллари мажмуи;
- таълим натижасини баҳолаш.

Ўқув жараёни бундай такрорланадиган шаклга эга бўлгани учун модул характерини касб этади, алоҳида қисмларга ажратилади, улар турли мазмунга ва умумий тузилишга эга бўлади.

2-чизма

Аслида бу, педагогик фаолиятнинг цикли алгоритми бўлиб, уни таълим мазмунининг янги-янги бўлимларига, мавзуларига қўллаш мумкин.

Таълим жараёнини педагогик технологияга биноан ташкил этиш учун лойиҳалаштириш босқичида юқори малака талаб этилади, етакчи педагоглар гуруҳи педагогик технология қоидалари ва принциплари асосида методик материалларни ишлаб чиқади. Бундай материаллар мавжуд бўлса, ўқитувчининг вазифаси асосан ташкилий ишлар ва маслаҳат беришдан иборат бўлади.²

Ўқув жараёнининг ҳамма босқичларида асосий эътибор таълим натижасига эришишга қаратилади.

Профессор М.Очилов педагогик технология усулига қуйидагиларни киритган:

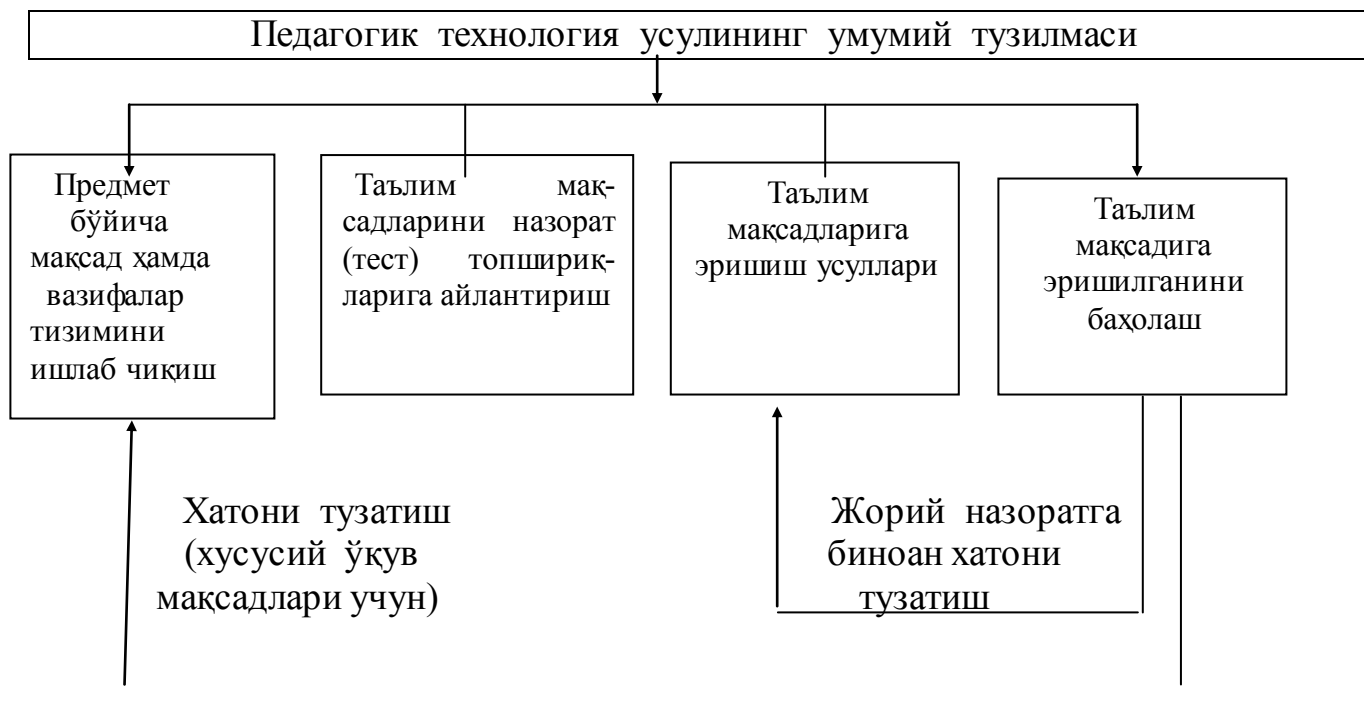
1. Таълимнинг умумий мақсадлари, муҳим масалалари таснифи.
2. Ойдинлаштирилган мақсад (ўқув вазифа)ларини ишлаб чиқиш.
3. Таълимнинг мақсадларини назорат (тест) топшириқларига айлантириш.
4. Мақсадларга эришиш усуллари.
5. Таълим мақсадларига эришилганини баҳолаш.

² Очилов М. Янги педагогик технологиялар. - Қарши.: Насаф, 2000. 33-бет.

Буларнинг ҳар бири педагогик амалларнинг қулайлаштирилган тизимидир.

Педагогик технологиялар масалалари, муаммоларини ўрганаётган мутахассисларнинг фикрига кўра, педагогик технология – бу фақат ахборот технологияси билан боғлиқ, ҳамда ўқитиш жараёнида қўлланиши зарур бўлган ТСО, компьютер, масофали ўқиш, ёки турли хил техникалардан фойдаланиш демакдир.

3-чизма

Юқорида таъкидлаганимиздек, педагогик технологиянинг асосий негизи-бу ўқитувчи ва ўқувчи-талабанинг белгиланган мақсаддан кафолатланган натижага ҳамкорликда эришишлари учун танлаган технологияларига боғлиқ, яъни ўқитиш жараёнида, мақсад бўйича кафолатланган натижага эришишда қўлланиладиган ҳар бир таълим технологияси ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ҳамкорлик фаолиятини ташкил этгани ҳолда, ижобий натижага эриша олса, ўқув жараёнида ўқувчи-талабалар мустақил фикрга эга бўлиб, ижодий фаолият юрита олсалар, излансалар, таҳлил этиб, ўзлари ҳулоса қила олсалар, ўзларига, гуруҳга, гуруҳ эса уларга баҳо бера олса, ўқитувчи томонидан эса уларнинг бундай фаолиятлари учун имконият ва шароит яратилса, буларнинг барчаси, ўқитиш жараёнининг асоси ҳисобланади. Ҳар бир дарс, мавзу, ўқув предмети ўзига хос технологияга эга, яъни ўқув жараёнидаги педагогик технология – бу яқка тартибдаги жараён бўлиб, у ўқувчи-талабанинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда бир мақсадга йўналтирилган, олдиндан лойиҳалаштирилган ва кафолатланган натижа беришига қаратилган педагогик жараёндир.¹

8.5. Педагогик амалиётда инновацион технологияларни қўллаш

¹ Ишмухамедов Р. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. - Т.: ТДПУ, 2004. 6-бет.

«Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида таълим-тарбия соҳасида олиб борилаётган туб ислохотларнинг қуйидаги асосий йўналишларини англаб олоқ лозим:

- таълим мазмунини, тизимини ислох қилиш;
- таълим-тарбия бошқарувини ислох қилиш;
- таълимнинг бозор иқтисодиётига асосланган механизмини яратиш;
- ота-она, ўқитувчи-ўқувчининг таълим жараёнига бўлган янгича қарашларини шакллантириш;
- бу туб ислохотларнинг бош ҳаракатлантирувчи кучи-янги педагогик технологияни амалиётга татбиқ этишдан иборат.

Ҳозирги давр таълим тараққиёти янги йўналиш-инновацион педагогикани майдонга олиб чиқди. «Инновацион педагогика» термини ва унга хос бўлган тадқиқотлар Ғарбий Европа ва АҚШда, 60-йилларда пайдо бўлди. Инновацион фаолият Ф.Н.Гоноболдин, С.М.Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин, А.И.Шчербаков ишларида тадқиқ этилган. Бу тадқиқотларда инновацион фаолият амалиёти ва илғор педагогик тажрибаларни кенг ёйиш нуқтаи назаридан ёритилган.

Х.Барнет, Дж.Бассет, Д.Гамильтон, Н.Гросс, Р.Карлсон, М.Майез, А.Хейвлок, Д.Чен, Р.Эдем ишларида инновацион жараёнларни бошқариш, таълимдаги ўзгаришларни ташкил этиш, инновациянинг «ҳаёти ва фаолияти» учун зарур бўлган шарт-шароитлар масалалари таҳлил килинган.

Янгилик киритишнинг ижтимоий-психологик аспекти америкалик инноватик Э.Роджерс томонидан ишлаб чиқилган. У янгилик киритиш жараёни қатнашчиларининг тоифалари таснифини, унинг янгиликка бўлган муносабатини, уни идрок қилишга шайлигини тадқиқ этади.

Олий мактаб ўқитувчисининг инновацион фаолияти олий мактаб педагогикасининг бош муаммоларидан биридир.

Инновация (инглизча innovation) – янгилик киритиш, янгиликдир.

А.И.Пригожин инновация деганда, муайян ижтимоий бирликка-ташкилот, аҳоли, жамият, гуруҳга янги, нисбатан турғун унсурларни киритиб боровчи мақсадга мувофиқ ўзгаришларни тушунади. Бу инноватор фаолиятидир.

Тадқиқотчилар (А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С.Толстой, А.Г.Кругликов, А.С.Ахиезер, Н.П.Степанов ва бошқалар) инновацион жараёнлар таркибий қисмларини ўрганишнинг икки ёндашувини ажратадилар: янгиликнинг индивидуал микросатҳи ва алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларни ўзаро таъсирининг микросатҳи.

Биринчи ёндашувда, ҳаётга жорий этилган қандайдир янги ғоя ёритилади.

Иккинчи ёндашувда, алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсири, уларнинг бирлиги, рақобати ва натижада бирининг ўрнини иккинчиси эгаллашидир.

Бу концепция янгилик киритишга нисбатан ўлчанадиган жараён эканлигидан келиб чиқади.

Педагогикага оид адабиётларда инновация жараёнининг схемаси берилади. У қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1. Янги ғоя туғилиши ёки янгилик концепциясини пайдо қилиш босқичи, у кашфиёт босқичи деб ҳам юритилади.

2. Ихтиро қилиш, яъни янгилик яратиш босқичи.

3. Яратилган янгиликни амалда қўллай билиш босқичи.

4. Янгиликни ёйиш, уни кенг татбиқ этиш босқичи.

5. Муайян соҳада янгиликнинг ҳукмронлик қилиш босқичи. Бу босқичда янгилик ўзининг янгилигини йўқотади, унинг самара берадиган муқобили пайдо бўлади.

6. Янги муқобиллик асосида, алмаштириш орқали янгиликнинг қўлланиш доирасини қисқартириш босқичи.

7. В.А.Сластенин янгилик киритишни мақсадга мувофиқ йўналтирилган янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланиш жараёни мажмуи, унинг мақсади инсонларнинг эҳтиёжи ва интилишларини янги воситалари билан қондириш деб билади.

Янгилик киритишнинг тизимли концепцияси муаллифлари (А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С.Толстой) инновацион жараёнларнинг икки муҳим шаклини фарқлайдилар.

Биринчи шаклга, янгилик киритишнинг оддий ишлаб чиқиши киритилади. Бу илк бор маҳсулот ўзлаштирган ташкилотларга тааллуқлидир.

Иккинчи шаклга, янгиликни кенг қўламда ишлаб чиқишга тааллуқлидир.

Янгилик киритиш ҳам, ички мантиқ ҳам вақтга нисбатан қонуний ривожланган ва унинг атроф-муҳитга ўзаро таъсирини ифодаладиган динамик тизимдир.

Педагогик инновацияда «янги» тушунчаси марказий ўрин тутати. Шунингдек, у педагогик фанда хусусий, шартли, маҳаллий ва субъектив янгиликка қизиқиш уйғотади.

Хусусий янгилик В.А.Сластениннинг аниқлашича, жорий замонавийлаштиришда муайян тизим маҳсулоти унсурларидан бирини янгилашни кўзда тутати.

Мураккаб ва прогрессив янгиланишга олиб келувчи маълум унсурларнинг йиғиндиси шартли янгилик ҳисобланади.

Маҳаллий янгилик аниқ объектда янгиликнинг фойдаланиши билан белгиланади.

Субъектни янгилик маълум объект учун объектнинг ўзи янги бўлиши билан белгиланади.

Илмий йўналишларда янгилик ва инновация тушунчалари фарқланади. Янгилик - бу восита: янги метод, методика, технология ва бошқалар.

«Инновация» - бу таълим: маълум босқичлар бўйича ривожланадиган жараён.

В.И.Загвязинский «янги» тушунчасига таъриф бериб, педагогикадаги «янги» фақатгина бу ғоя эмас, балки ҳали фойдаланилмаган ёндашувлар, методлар, технологиялардир, лекин бу педагогик жараённинг унсурлари мажмуан ёки алоҳида олинган унсурлар бўлиб, ўзгариб бўлиб, ўзгариб турувчи вазиятда ва шароитда таълим ва тарбия вазифаларини самарали ҳал этишнинг илғор бошланмаларини ўзида акс эттиради.

Р.Н.Юсуфбекова педагогик янгиликка ўқитиш ва тарбия беришда аввал маълум бўлмаган ва аввал қайд қилинмаган ҳолат, натижа, ривожланиб боровчи назария ва амалиётга элтувчи педагогик воқеликнинг ўзгариб туриши мумкин бўлган мазмуни сифатида қарайди.

Педагогик инновацияда Р.Н.Юсуфбекова инновацион жараён тузилмасининг уч блокини фарқлайди:

Биринчи блок - педагогикадаги янгини ажратиш блоки. Бунга педагогикадаги янги, педагогик янгиликнинг таснифи, янгини яратиш шарт-шароити, янгиликнинг меъёрлари, уни ўзлаштириш ва фойдаланишга тайёрлиги, анъана ва новаторлик, педагогикадаги янгини яратиш босқичлари киради.

Иккинчи блок - янгини идрок қилиш, ўзлаштириш ва баҳолаш блоки: педагогик ҳамжамиятлар, янгини баҳолаш ва уни ўзлаштириш жараёнларининг ранг-баранглиги, педагогикадаги консерваторлик ва новаторлик, инновация муҳити, педагогик жамиятларнинг янгини идрок этиш ва баҳолашга тайёрлиги.

Учинчи блок – янгидан фойдаланиш ва уни жорий этиш блоки, яъни янгини татбиқ этиш, фойдаланиш ва кенг жорий этиш қонуниятлари ва турларидир. М.М.Поташникнинг инновация жараёнлари талқинлари киши эътиборини ўзига тортади. У инновация жараёнининг қуйидаги тузилмасини беради:

- фаолият тузилмаси-мотив-мақсад-вазифа-мазмун-шакл-методлар-методика компонентлари йиғиндиси;
- субъектив тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;
- мазмун тузилмаси – ўқув-тарбиявий ишлар, бошқарув (ва б.)да янгиликнинг пайдо бўлиши, ишлаб чиқиши ва ўзлаштирилиши;
- босқичликка асосланган ҳаёт даврийлик тузилмаси-янгиликнинг пайдо бўлиши-илдам-ўсиш-етуклик-ўзлаштириш-диффузия (сингиб кетиш, тарқалиш) – замонавийлаштириш;
- бошқарув тузилмаси – бошқарув ҳаракатларининг тўртта турининг ўзаро алоқаси: режалаштириш, ташкил этиш, раҳбарлик қилиш, назорат қилиш;
- ташкилий тузилма – диагностик, олдиндан кўра билиш, соф ташкилий, амалий, умумлаштирувчи, татбиқ этувчи.

Инновация жараёни, таркибий тузилмалар ва қонуниятларни қамраб олган тизимдан иборатдир.

Педагогикага оид адабиётларда инновацион жараёни кечишининг 4та асосий қонуниятлари фарқланади:

- педагогик инновация муҳитининг аёвсиз бемаромлик қонуни;
- ниҳоят амалга ошиш қонуни;
- педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонуни;
- қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни;

Ҳозирги кунда таълим жараёнида интерфаол методлар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллашга бўлган эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда, бундай бўлишининг сабабларидан бири, шу вақтгача анъанавий таълимда ўқувчи-талабаларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, замонавий технологиялар

уларни эгаллаётган билимларини ўзлари қидириб топишларига, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишларига, ҳатто хулосаларни ҳам ўзлари келтириб чиқаришларига ўргатади. Ўқитувчи бу жараёнда шахсни ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади ва шу билан бир қаторда бошқарувчилик, йўналтирувчилик функциясини бажаради. Таълим жараёнида ўқувчи–талаба асосий фигурага айланади.

Шунинг учун олий ўқув юртлири ва факультетларида малакали касб эгаларини тайёрлашда замонавий ўқитиш методлари-интерфаол методлар, инновацион технологияларнинг ўрни ва роли бениҳоя каттадир. Педагогик технология ва педагог маҳоратига оид билим, тажриба ва интерактив методлар ўқувчи-талабаларни билимли, етук малакага эга бўлишларини таъминлайди.

Инновацион технологиялар педагогик жараён ҳамда ўқитувчи ва талаба фаолиятига янгилик, ўзгаришлар киритиш бўлиб, уни амалга оширишда асосан интерфаол методлардан тўлиқ фойдаланилади. Интерфаол методлар - бу жамоа бўлиб фикрлаш деб юритилади, яъни у педагогик таъсир этиш усуллари бўлиб, таълим мазмунининг таркибий қисми ҳисобланади. Бу методларнинг ўзига хослиги шундаки, улар фақат педагог ва ўқувчи-талабаларнинг биргаликда фаолият кўрсатиши орқали амалга оширилади.

Бундай педагогик ҳамкорлик жараёни ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

- ўқувчи-талабани дарс давомида бефарқ бўлмасликка, мустақил фикрлаш, ижод этиш ва изланишга мажбур этиш;

- ўқувчи-талабаларни ўқув жараёнида билимга бўлган қизиқишларини доимий равишда бўлишини таъминлаши;

- ўқувчи-талабанинг билимга бўлган қизиқишини мустақил равишда ҳар бир масалага ижодий ёндашган ҳолда кучайтириши;

- педагог ва ўқувчи-талаба ўртасида ҳамкорликдаги фаолиятининг узлуксизлиги таъминлаш.

Ўқитувчи ва ўқувчи-талабанинг кутилган натижага эришишлари қандай технологияни танлашлари улар ихтиёрида, чунки ҳар иккала томоннинг асосий мақсади аниқ натижага эришишга қаратилган, бунда ўқувчи-талабаларнинг билим савияси, гуруҳ характери, шароитга қараб ишлатиладиган технология танланади, масалан, натижага эришиш учун балки, компьютер билан ишлаш лозимдир, балким фильм, тарқатма материал, чизма ва плакатлар, турли адабиётлар, ахборот технологияси керак бўлар, булар ўқитувчи ва ўқувчи-талабага боғлиқ.

Шу билан бир қаторда ўқитиш жараёнини олдиндан лойиҳалаштириш зарур, бу жараёнда ўқитувчи ўқув предметининг ўзига хос томонини, жой ва шароитни, ТСОни, энг асосийси, ўқувчи-талабанинг имконияти ва эҳтиёжини ҳамда ҳамкорликдаги фаолиятни ташкил эта олишини ҳисобга олиши керак, шундагина керакли кафолатланган натижага эришиш мумкин. Қисқа қилиб айтганда, ўқувчи-талабани таълимнинг марказига олиб чиқиш керак.

Ўқитувчи томонидан ҳар бир дарсни яхлит ҳолатда кўра билиш ва уни тасаввур этиш учун бўлажак дарс жараёнини лойиҳалаштириб олиш керак. Бунда ўқитувчига у томонидан бўлажак дарснинг технологик харитасини тузиб олиши катта аҳамиятга эгадир, чунки дарснинг технологик харитаси ҳар бир мавзу, ҳар

бир дарс учун ўқитилаётган предмет, фаннинг хусусиятидан, ўқувчи-талабаларнинг имконияти ва эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда тузилади. Бундай технологик харитани тузиш осон эмас, чунки бунинг учун ўқитувчи педагогика, психология, хусусий методика, педагогик ва ахборот технологияларидан хабардор бўлиши, шунингдек, жуда кўп методлар ва усулларни билиши керак бўлади. Ҳар бир дарсни ранг-баранг, қизиқарли бўлиши аввалдан пухта ўйлаб тузилган дарснинг лойиҳалаштирилган технологик харитасига боғлиқ.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунининг қоидаларига мувофиқ тайёрланган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий кадриятлари асосида замонавий маданият ва иқтисодиётнинг педагогик шакл ва воситаларини ишлаб чиқиш, амалиётга жорий этишга алоҳида аҳамият берилган.

Шу жиҳатдан ҳам умумий ўрта таълим мактабларида давлат таълим стандартлари бўйича кўзда тутилган иқтисодий таълим ва иқтисодий тарбияни такомиллаштириш, уни ўқувчи-талабалар онгига сингдириб бориб, иқтисодий тафаккурни шакллантириш муаммоси долзарбдир.

Чунки ҳар бир ўқувчи-талаба бозор муносабатлари ривожланиб бораётган бир даврда – уни ўраб турган иқтисодий воқеликни, унда кечаётган жараённи англаши, тадқиқ ва таҳлил қилиб, хулосалар чиқариш имконига эга бўлиши лозим. Бу эса ҳар бир фуқародан иқтисодиёт назариясининг асосларидан хабардор бўлишини, уни амалда жорий қилиш йўл ва воситаларини талаб даражасида ўзлаштиришини тақозо этади. Бу масалалар асосан, ўқув муассасаларида амалга оширилади.

Иқтисодий тарбиянинг бош мақсади – ёшларда иқтисодий саводхонликни, иқтисодий онгни, иқтисодий маданиятни юксалтиришдан иборатдир. Бу эса шахснинг камол топиш фаолияти воситасида аниқ иқтисодга боғлиқ, назарий билимлар тизимини, шунингдек, иқтисодий билим, кўникма ва малакалар мажмуаси, ўрганувчининг иқтисодий онгига бевосита таъсир этишга имкон берувчи босқичларни амалга оширишдир.

Ўқувчи-талабаларнинг босқичма-босқич узлуксиз таълими жараёнида, хусусан, иқтисодий билим асосларини ўрганиш мобайнида уларнинг иқтисодий тафаккурлари ҳам шакллана боради. Улар қуйидаги билимлар мажмуи бўлиб хизмат қилади: шахснинг эҳтиёж имкониятларини ҳисобга олиб, аниқ режа ва дастурлар тузиб, ўзига хос услуб ва методлар асосида амалга оширишда; шахснинг мустақил фаолиятида самарали ўрин тутадиган аниқ иқтисодий тушунчаларни; иқтисоднинг сиёсий ва бозор муносабатлари билан боғлиқ қонуният асослари ва улардан амалда фойдаланиш йўл-йўриқларини; мустақил фаолият кўрсатишда зарур бўладиган барча иқтисодий билим, кўникма ва малакалар мажмуини ўзлаштиришни; ҳаётда қайси соҳани танлашидан қатъи назар, эҳтиёж даражасида иқтисодий тайёргарликни ўзида шакллантиришни; иқтисодий билим асосларидан тўғри ва мақсадга мувофиқ ҳолда фойдалана олиш шахс баркамоллигини белгиловчи ахлоқий сифатларидан бири деб қарашни; иқтисодий билим асосидан хабардорликни ўз фаолияти давомида жамият ва давлат иқтисодий, ҳуқуқий сиёсати асосида намоён этади.

Бугунги кундаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ишлаб чиқаришнинг кўп сонли тармоқлари билан бир қаторда, маърифат ва маданият ҳамда иқтисодий соҳаларга, шу жумладан, ижтимоий-гуманитар, иқтисодий билимлар доирасига ҳам замонавий педагогик технологияларни жорий этишни тақозо этмоқда.

Замонавий педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш илмий муаммо сифатида иқтисодий йўналишдаги ўқув юртларида махсус илмий тадқиқотлар олиб боришни кўзда тутди. Бунда энг аввало, қуйидагиларни аниқлаш лозим:

- замонавий педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш учун ижтимоий-педагогик асослар мавжудлигини аниқлаш;
- таълим мажмуи сифатида нимани англатиши ва қандай таркибий қисмлардан ташкил топганлигини белгилаш;
- педагогик технологиянинг функционал мажмуи жараён сифатида нималардан иборатлигини аниқлаш;
- замонавий педагогик технологиялар «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» мақсадларига қай даражада мос келиши ва уни баҳолаш мумкинлигини кўрсатиб бериш;
- педагогик технологиянинг мажмуалар назариясининг асосий қонуниятларига мослигини назоратда тутиб туриш йўл-йўригини ишлаб чиқиш.

Шундай қилиб, бугунги кунга келиб, жамиятимиз жадаллик билан тараққий этиб, иқтисодий ва сиёсий мавқеи кундан-кунга ортиб бораётган бўлса-да, бироқ ижтимоий соҳада ва айниқса, таълим-тарбия жараёнида умумий тараққиётдан бироз орқада қолиш сезилмоқда. Бундай нохуш вазиятдан чиқиб кетиш йўлларида бири таълим-тарбия жараёнини қабул қилинган давлат стандартлари асосида технологиялаштиришдан иборатдир.

Қисқа хулоса

Бугунги кунда олий ўқув юртлари ва факультетларида малакали касб эгаларини тайёрлашда замонавий ўқитиш методлари-интерфаол методлар, инновацион технологияларнинг ўрни ва роли бениҳоя каттадир. Педагогик технология ва педагог маҳоратига оид билим, тажриба ва интерактив методлар ўқувчи-талабаларни билимли, етук малакага эга бўлишларини таъминлайди.

Инновацион технологиялар педагогик жараён ҳамда ўқитувчи ва талаба фаолиятига янгилик, ўзгаришлар киритиш бўлиб, уни амалга оширишда асосан интерфаол методлардан тўлиқ фойдаланилади. Интерфаол методлар - бу жамоа бўлиб фикрлаш деб юритилади, яъни педагогик таъсир этиш усуллари бўлиб, таълим мазмунининг таркибий қисми ҳисобланади. Бу методларнинг ўзига хослиги шундаки, улар фақат педагог ва ўқувчи-талабаларнинг биргаликда фаолият кўрсатиши орқали амалга оширилади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, замонавий педагогик технологиялар, педагогика илмининг тадқиқот объекти сифатида, аниқ фанларни ўқитиш услуби бўлибгина қолмай, балки ижтимоий-иқтисодий фанларни ўқитишга ҳам янгича ёндашув сифатида қайд қилиниши керак.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун учун саволлар:

1. Таълимда «инновацион жараёнлар» термини нимани англатади?
2. Инновацион фаолиятни шакллантириш шартларини изоҳлаб беринг?
3. Педагогик технологияга таъриф беринг?
4. Педагогик технологиянинг таснифларини асослаб беринг?
5. Муаммоли ўқитишнинг моҳияти нимада?
6. Сиз технологияларнинг қайси турларини биласиз?
7. Интерфаол методга мисол келтиринг?
8. Замонавий ўқитиш технологияларининг аҳамиятини тушунтиринг?
9. Нима учун педагогик технология лойиҳаланади (мисоллар ёрдамида асослаб беринг)?
10. “Блиц-ўйин” методи бўйича мисол келтиринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Б.Фарберман. Илғор педагогик технологиялар. – Т.: Фан, 2000 йил.
2. Толипов Ў.Қ., Баракаев М., Шарипов Ш.С. Касбий педагогика. – Т.: ТДИУ, 2001 йил.
3. Сайидахмедов Н. Педагогик технологиялар. - Т.: Молия, 2003 йил.
4. Сайидахмедов Н. Педагогик амалиётда янги технологияларни қўллаш намуналари. - Т.: РТМ. 2000 йил.
5. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технологиялар. - Т.: ТДПУ, 2003 йил.
6. [www. bilimdon. uz](http://www.bilimdon.uz). - Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг асосий веб сайти.
7. www. dl.uz. - Масофавий таълим тизимида бағишланган веб сайт.

IX боб. Касбий фанларни ўқитиш жараёнида илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш

- 9.1. Таълим технологияси ва унинг тузилиши.
- 9.2. Касб таълимида ахборот технологиялари.
- 9.3. Муаммоли таълим технологияси ва унинг мақсади, вазифаси.
- 9.4. Касбий фанларни ўқитишда илғор педагогик технологияларни қўллашнинг аҳамияти ва зарурати.

9.1. Таълим технологияси ва унинг тузилиши

Таълим ниҳоятда мураккаб жараён бўлиб, унинг самарадорлиги педагог ва талаба-ўқувчи фаоллилигига, таълим воситаларининг мавжудлигига, мазкур жараённинг ташкилий, илмий, методик мукамаллигига, жамиятда илмли кишиларга бўлган эҳтиёжга ва бошқа ҳали аниқланмаган омилларга боғлиқ.

Жамият ўзининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий эҳтиёжлари асосида таълим самарадорлиги юқори бўлишини талаб этади.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган иқтисодий структуралар яратилаётган ҳозирги кунда юксак малакали ва олган билимларини амалда қўллай оладиган шахсларга талаб кучайиб бормоқда. Билимдон ва тадбиркор, ижтимоий фаол шахс жамият ҳаётида, меҳнатда ўзининг ўрнини топади. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов «...шунини яхшилаб тушуниб олишимиз зарурки, жамиятимизни янада демократлаштириш ва фуқаролик институтларини шакллантириш, аввало, аҳоли сиёсий, ижтимоий ва давлат ҳаётида нечоғлик фаол иштирок этиши билан узвий боғлиқ» деб кўрсатди. Бундай фаоллик вужудга келиши учун билимдон ва ҳаракатчан, миллий истиқлол ғоясига содиқ бўлган шахсни шакллантириш керак.

Узлуксиз таълим тизимининг барча бўғинларини шундай ташкил этиш керакки, у бугунги кун ёшларига чуқур ва асосли таълим-тарбия бериш билан бирга уларни кенг қамровли фикрлашга ўргатсин. Таълим жараёнида талабада мустақил билим олиш эҳтиёжининг шаклланиб бориши ҳозирги кун талабидир.

Педагогик амалиёт ва тадқиқотларда қатор иш усуллари қўллаб кўрилди. Таълимни муаммоли ташкил этиш, таълимда ўқувчи-талабаларни фаоллаштириш, ҳамкорлик педагогикаси, таянч сўзларига асосланиш, таълимни оптималлаштириш ва бошқалар тажрибадан ўтди. Лекин бу педагогик воситалар айрим ўқитувчиларда самарали натижа берса ҳам, уни оммавий йўсинда таълим тизимига киритиб бўлмади.

Педагогик технологиянинг асосий моҳияти таълимда талабаларни қизиқтириб ўқитиш ва билимларни тўлиқ ўзлаштиришга эришишдир. Таълимда берилаётган билимларни талабаларнинг аксарият кўпчилик қисми пухта ўзлаштириши педагогик технология жорий этилишининг асосий мақсади ҳисобланади.

Педагогик технология асосида дарс ўтишда энг асосий талаб талабанинг ҳаётий тажрибаси аввал ўзлаштирган билимлари ва қизиқишлари асосида билим беришни кўзда тутати. Педагогик технология ўрганилаётган соҳа бўйича талабаларда билим етарлича бўлмаган ҳолда ҳам талабада салбий кечинмага ўрин қолдирмасликни, бу талабанинг айби эмаслигини тан олишни талаб этади. Фаоллик кўрсатилса, билимларни ўзлаштириб олишга талабаларда ишонч ҳосил қилиш тавсия этилади.

Мавжуд педагогика фанида дарс жараёнига оид берилган маълумотларда эътибор кўпроқ янги билимларни баён этиш, уни мустаҳкамлаш ва натижасини ҳисобга олишга қаратилган. Билим беришда талабанинг аввалги билимлари, ҳаётий тажрибаси етарлича ҳисобга олинмаган. Дарс режасида аввал ўтилган мавзунини яқинлаштириб, янги мавзуга боғлаш таклиф этилган. Лекин шу янги ўтирилаётган мавзу бўйича талабанинг билимини аниқлаш, мавзуга хос бўладиган дастлабки маълумотларни бериш етарлича амалга оширилмаган.

Педагогик технология талабаларнинг ўрганилаётган соҳа бўйича билимларини эсга тушириш, жонлантириш янги билимни ўзлаштиришга асос бўлади деб кўрсатади. Билимлар ва тайёргарликни аниқлаш талабани фаоллаштириш ва билим ўзлаштиришга ижобий мотивни келтириб чиқаради.

Мавзуни ўрганишга киришишда уни эркин суҳбат, мунозара, ақлий ҳужум ва бошқа шаклларда жонлантириш мумкин.

Педагогик технология таълим амалиётида учта даражада қўлланилади:

1. *Умумий педагогик даража.* Умумий педагогик (умумдидактик, умумтарбиявий) технология ўқув-тарбия жараёнининг яхлит тизимлилиги, маълум бир минтақа, ўқув юрти томонидан узлуксиз таълим тизимининг муайян бир босқичидаги технологиянинг умумий қонуниятлари, илмий-назарий асослари, тамойиллари, амалиётда қўлланишининг умумий хусусиятлари, шарт-шароитларини ифодалайди. Шу ўринда қайд этиш керакки, узлуксиз таълим тизимининг ҳар бир босқичида таълим мазмуни орқали тегишли ўзига хос мақсад ва вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилганлиги сабабли, педагогик технология ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Бу даражада педагогик технология педагогик тизим тушунчасига синоним ҳисобланади. Унинг таркибига таълим-тарбия жараёнининг мақсад ва вазифаси, мазмуни, восита ва методлари, тарбия жараёнининг объекти ва субъекти фаолиятининг алгоритмлари киради.

2. *Хусусий методик даражада* педагогик технологиянинг муайян бир предмет, курсни ўқитиш жараёнининг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш мақсадида фойдаланиладиган таълим мазмуни, ўқитиш воситалари, методлари ва шакллариининг мажмуаси тушунилади.

3. *Локаль (модуль) даражада* ўқув-тарбия жараёнининг маълум бир қисмининг хусусий дидактик ва тарбиявий мақсадини ҳал этишга қаратилган технология тушунилади. Унда ўқувчи-талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш, улар билимини назорат қилиш, шахсий фазилатларини шакллантириш каби масалалар кўзда тутилади.

Педагогик технологиянинг юқорида қайд этилган учта даражаси бир-бирини тўлдиради ва тақозо этади. Ўзбекистонда педагогик технология масалалари, асосан, таълим доирасида ўрганилмоқда. *Таълим технологияси деб*, ўқув-тарбия жараёнида ўқувчи мақомини ўзгартириш, янгилаш йўли билан маълумот мазмунини ва моделлаштириш даражалари – ўқув материали, ўқув предметиға педагогик ишлов бериш, ўрганиладиган мавзуни ўқувчи-талабаларнинг реал билиш имкониятларига мослаштириш, таълим натижасини қабул қилинган эталон даражасига кўтариш ва баҳолашга оид усул ва воситалар, шунингдек, таълимнинг ташкилий шакллариини тушунамиз. Таълим технологияси ўқув-тарбия жараёнини бошқаришнинг ҳозирги етакчи принципи (субординация) ни чегаралайди, унда координация ўқитувчи ва ўқувчи-талаба фаолиятини ўзаро мувофиқлаштиришнинг етакчи принципига айланади. Координация таълимни ташкил қилиш, бошқариш ва назорат қилишнинг бош принципига айланганда ўқувчи-талаба таълим жараёнининг ўқитувчи билан тенг ҳуқуқли субъектиға айланади, бунда таълим жараёнини ўқитувчи ва ўқувчи-талаба биргаликда амалга оширади.

Ғарб мамлакатларидаги таълим технологиясининг бош ғояси дастурлаштирилган таълимға бориб тақалади. Дастурлаштирилган таълим асосчиларидан бири Беррес Фредерик Скиннернинг таъкидлашича, ўқувчи-талабаларнинг ўқув материали ва уни ўзлаштиришға оид хатти-ҳаракатлари (ўқувчи-талаба фаолияти) поғоналар (таълим босқичлари)ға ажратилади, ҳар бир

босқичда ўқув материалнинг маълум бир қисми тўлиқ ўзлаштирилади, ўқув материалнинг мазкур ўзлаштирилган қисми текширилиб, кейинги қисмни ўрганишга ўтилади. Демак, педагогик технологиянинг асосий тамойили маълумот мазмунини тўлиқ ўзлаштириш тактикасидан иборат бўлиб, у даставвал дастурлаштирилган таълим назарияси ва амалиёти негизида пайдо бўлган эди.

Педагогик технология инсон онги, тафаккури билан боғлиқ билимлар соҳаси сифатида мураккаб педагогик жараённи ифода этади. Унинг ўзига хос жиҳати – тарбия муаммосини ҳам қамраб олишидир. Демак, технология самарадорлиги инсон ўзининг кўпқиррали томонлари билан унда қанчалик тўлиқ намоён бўляпти, унинг психологик-касбий жиҳатлари, уларнинг келажакда ривожланиши (ёки пасайиши) қандай ҳисобга олиняпти, деган саволларнинг ечимига боғлиқ экан. Шу жиҳатдан олганда технология шахснинг ривожланиш босқичларини лойиҳалаштириш, ташҳислаш каби имкониятларга ҳам эга бўлади. Бу эса педагогнинг технологик жараён билан ишлаш қобилиятига боғлиқ.

Педагогнинг белгиланган ўқув-тарбия вазифаларини меъёрий ҳужжатларда кўрсатилган талаблар асосида йўл қўйиладиган чегаравий кўрсаткичлар доирасида бажариш ҳолати ишлаш қобилияти деб аталиши мумкин. Демак, у ёки бу фан ўқитувчисининг маҳоратини аниқлашда унинг фаолияти давлат таълим стандартлари талабларига ва педагогик шартларга нечоғлиқ мос келиши назарда тутилади.

Педагогик нашрларда педагог фаолиятини баҳолаш учун қатор кўрсаткичлар тавсия этилади, жумладан:

- педагогик натижавийлик – педагог гуруҳида фан бўйича ўзлаштиришнинг ўртача қиймати;
- ўқитишнинг илмийлик даражаси – педагогнинг ўқув элементларини фан абстракцияси поғоналари бўйича тушунтириши;
- таълим мазмунини методик тайёрлаш – умумийлиги, изчиллиги, ҳаракатдалиги, ортиқча эмаслиги каби талабларнинг эътиборга олиниши;
- таълимда у ёки бу натижани қўлга киритиш йўлларида самарали фойдаланиш – экстенсив ёки интенсив шароитда ва ҳоказо.

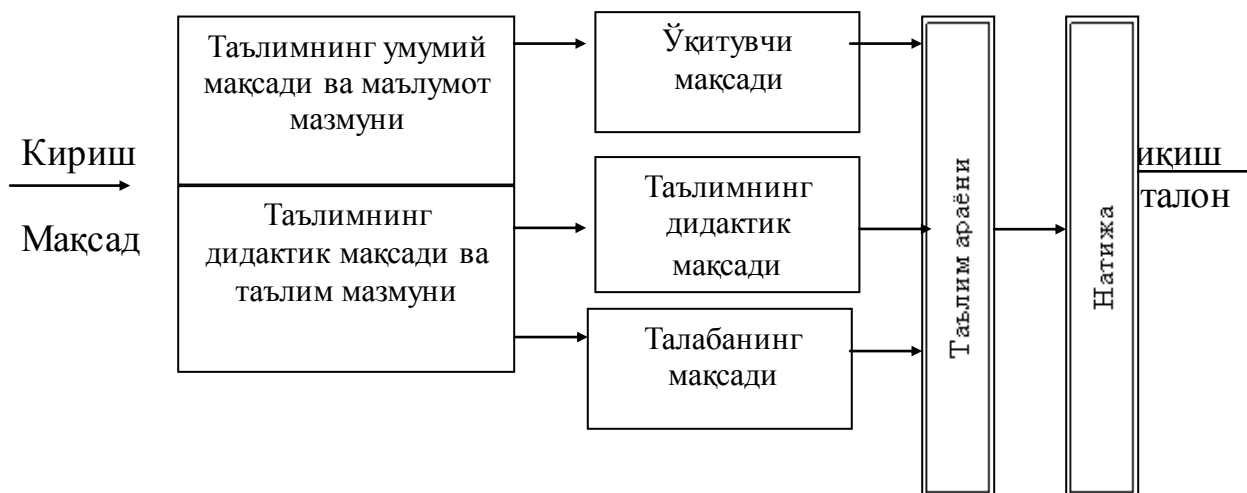
Умуман олганда, педагог учун асосий касбий-меъёрий кўрсаткич – бу биринчи навбатда ўз ҳолатини педагогик жараёнда бунёдкор сифатида ҳис этиши ва англаб етишидир. Педагог ўзининг иш фаолиятига хусусий касбий яроқлилигини, педагогик воқеликдаги ўз ўрнини баҳолай олмас экан, ундан ҳеч қачон ижодкорликни талаб қилиб бўлмайди. Демак, педагогик фаолиятга кириб келадиган ҳар бир инсон ўзининг унга мосланувчанлигини, шу касбга лаёқати, қизиқиши борлигини тўлиқ тасаввур этиши керак.

Таълим технологиясининг асосий мақсади ҳам, ўқув предметларини тўлиқ ўзлаштиришга мос келадиган таълим лойиҳасини яратишдир. Бундай лойиҳа ҳозирги замон психологияси, дидактикаси ва педагогик амалиётининг асосий ва илғор ғояларига таянган ҳолдагина яратилади.

Таълим – бошқариладиган жараён бўлиб, унинг натижаси, кўп жиҳатдан, тайёрланган дидактик лойиҳага боғлиқ. Дидактик лойиҳа эса таълим технологиясининг маҳсулидир. Ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолиятини дидактик лойиҳага кўра бошқариш таълим технологиясининг педагогик асоси

саналади. Ҳар қандай жараённинг бошланиши ва якуни мавжуд бўлганидек, дидактик лойиҳани амалга оширишнинг ҳам кириш ва чиқиш нуқталари бор. Икки нуқта орасига жуда кўп нуқталарни жойлаштириш мумкин бўлганидек, дидактик лойиҳани амалга ошириш ибтидоси билан интиҳосигача бўлган масофада таълимнинг самарали усуллари, воситалари кўп топилади. Бу ерда таълим технологияси энг самарали усул бўлиб, таълимнинг самарали шаклини танлашда ўқитувчига ёрдамга келади. Дидактик лойиҳани тайёрлаш ва уни амалга ошириш жараёнлари 4-чизмада келтирилган.

4-чизма

Демак, чизмадан кўринадики, мақсаддан эталонга етиб келгунча ўқитувчи ва талаба онги жуда кўп ҳодисалар билан учрашади. Таълимга технологик ёндашиш – бу маълумот ва таълим мазмунини атрофлича таҳлил қилиш йўли билан ўқув-тарбия жараёнининг умумий, хусусий мақсадларини таҳлил қилиш, ўқитувчи ва талаба мақсадларининг учрашган нуқталарида (ўқитиш мақсади, ўқиш мақсади) таълимнинг дидактик мақсадини белгилаш асосида таълимни лойиҳалаш ва амалга ошириш йўллари билан мўлжалдаги эталонга эришишдир.¹ Умуман, таълим технологияси ҳақида гап кетганда ўзаро дахлдор қуйидаги ҳодисаларни бир-биридан фарқлашга эҳтиёж туғилади: таълимни дидактик лойиҳалаш; лойиҳани амалга ошириш; таълимнинг жорий ва оралиқ натижасига кўра дидактик лойиҳага тузатиш ва ўзгартиришлар киритиш; таълимни такрорлаш ва якуний назоратдан иборат. Бу ҳодисаларнинг биринчи ва иккинчиси анъанавий таълим тажрибасида ҳам учрайди. Таълим технологиясининг анъанавий таълим тизимидан фарқи шундаки, таълим натижаси ва унинг эталон даражасида бўлиши доимо ўқитувчи ҳамда ўқувчи-талабанинг диққат марказида туради. Ўқитувчи таълим натижасини тез-тез текшириб, ўқувчи-талабаларни ўзлари эришган ютуқлардан огоҳ қилиб туради ва талабалар ўзлари эришган ютуқ ва камчиликларни англаб, ютуқларини янада кўпайтиришга, камчиликларини эса

¹ Розиков О, Огаев С. ва бошқалар. Таълим технологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1999. 11-бет.

бартараф этишга ҳаракат қилади. Талабалар таълимнинг зарурийлигини, улар таълим жараёнининг ҳақиқий субъектига айланган пайтида сезишади.

Демак, мақсаддан эталонга етиб келгунча ўқитувчи ва ўқувчи-талаба онги жуда кўп ҳодисалар билан учрашади. Таълимга технологик ёндашиш – бу маълумот ва таълим мазмунини атрофлича таҳлил қилиш йўли билан ўқув-тарбия жараёнининг умумий, хусусий мақсадларини таҳлил қилиш, ўқитувчи ва ўқувчи-талаба мақсадларининг учрашган нукталарида (ўқитиш мақсади, ўқиш мақсади) таълимнинг дидактик мақсадини белгилаш асосида таълимни лойиҳалаш ва амалга ошириш йўллари билан мўлжалдаги эталонга эришишдир. Умуман, таълим технологияси ҳақида гап кетганда ўзаро дахлдор қуйидаги ҳодисаларни бир-биридан фарқлашга эҳтиёж туғилади: таълимни дидактик лойиҳалаш; лойиҳани амалга ошириш; таълимнинг жорий ва оралиқ натижасига кўра дидактик лойиҳага тузатиш ва ўзгартиришлар киритиш; таълимни такрорлаш ва якуний назоратдан иборат. Бу ҳодисаларнинг биринчи ва иккинчиси анъанавий таълим тажрибасида ҳам учрайди.

Таълим технологиясининг анъанавий таълим тизимидан фарқи шундаки, таълим натижаси ва унинг эталон даражасида бўлиши доимо ўқитувчи ҳамда ўқувчи-талабанинг диққат марказида туради. Ўқитувчи таълим натижасини тез-тез текшириб, ўқувчи-талабаларни ўзлари эришган ютуқлардан огоҳ қилиб туради ва ўқувчи-талабалар ўзлари эришган ютуқ ва камчиликларни англаб, ютуқларини янада кўпайтиришга, камчиликларини эса бартараф этишга ҳаракат қилади. Ўқувчи-талабалар таълимнинг зарурийлигини, улар таълим жараёнининг ҳақиқий субъектига айланган пайтида сезишади.

Таълим технологияси бўйича қилинадиган ишлар икки қисмдан иборат: таълим лойиҳасини тайёрлаш ва лойиҳани амалга ошириш.

1. Таълим лойиҳасини тайёрлаш. Лойиҳа ўқитувчи ёки эксперт аъзолари туза олиш фаолиятининг маҳсули бўлиб, қатор умумий хусусиятларга эга. Лойиҳа асосида ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларнинг келажакда биргаликда амалга оширадиган фаолияти ётади.

Таълим лойиҳаси маълумот мазмунини давлат стандартлари талаблари асосида таҳлил этишдан бошланади. Таҳлил маълумот мазмуни элементлари (билимлар, кўникма ва малакалар, ижодий фаолият тажрибаси, муносабатлар) дастурларда қандай берилганлиги, дарсликларда қандай акс эттирилганлигига қаратилади. Кейин таълим мазмуни ўрганилади, у ёки бу мавзунини ўрганишдан кўзда тутилган мақсад, таълимнинг дидактик мақсади, ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар мақсади, мақсадларни амалга ошириш ва ҳисобга олиш варақалари, бериладиган уй вазифалари миқдори, мавзулар бўйича ўтказиладиган тест саволлари, рейтинг назорати босқичлари, эталон даражасида ўзлаштириш усули олдиндан белгилаб қўйилади. Бу ишларнинг барчаси онгда таълим моделини яратишга олиб келади.

2. Таълим лойиҳасини амалга ошириш. Таълим лойиҳаси бевосита таълим шароитида амалга оширилади. Бу жараёнда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилади:

- ўрганилаётган мавзу бўйича мақсад, вазифалар билан ўқувчи-талабаларни олдиндан таништириш, муаммо, топшириқларни, шунингдек, уй вазифалари,

мустақил бажариладиган ишларни, уларни бажариш тартиби, пайтини эълон қилиш, мавзунини тўлиқ ўзлаштириш бўйича кўрсатмалар бериш, ўзлаштириш меъёрларини айтиб бериш;

- ўқувчи-талабаларни фаол, мустақил фаолиятга рағбатлантириш, улар диққатини бўлим ёки мавзу мазмунига тортиш, уни қандай ўрганиш зарурлигини айтиб бериш, билишга қизиқиш уйғотиш, ўқиш-ўрганишга ҳавас, муаммоларни бажаришга эҳтиёж уйғотиш, эмоциялар, тафаккур ҳодисалари, билимларни ўқув ҳолатларига татбиқ этиш йўллари орқали мавзу бўйича маълумотлар тўплаш, тўпланган маълумотлар юзасидан жорий назоратни ташкил этиш, мавзунини тўлиқ ўзлаштиришга оид ўзгариш, қўшимча, тузатишларни белгилаш;

- бўлим ёки мавзу бўйича тўпланган билимларга ишлов бериш.

Таълим жараёни стохастик характерга эга. Унда кутилган ва кутилмаган, режалаштирилган, фавқудлодда ва тасодифий ҳодисалар ҳам учраб туради. Ўрганилган билимларга ишлов бериш жараёнида ҳам жорий назорат натижаларига асосланиб лойиҳага янги ўзгариш, қўшимча ва тузатишлар киритилади;

- бўлим ёки мавзу бўйича умумий хулосалар чиқариш, чиқарилган хулосаларни мураккаб ўқув ҳолатларига татбиқ қилиш, оралиқ назорат натижаларига кўра мавзу ёки бўлим бўйича ахборот тўплаш, тўпланган ахборотларга ишлов бериш жараёнларида ўқувчи-талабалар эришган ютуқларни таҳлил қилиш, ўқувчи-талабаларнинг билим ва малакаси, ижодий фаолият тажрибасидаги камчиликларини кўрсатиш, гуруҳдаги ҳар бир ўқувчи-талабага якуний назоратгача бажариладиган қўшимча топшириқларни бериш, уларни ўқув материаллини янада атрофлича ўзлаштиришга рағбатлантириш;

- якуний назоратнинг асосий вазифаси ўқувчи-талабаларнинг маълумот ва таълим мазмунини элементларини эталон даражасида ўзлаштиришларини аниқлаш, эталон даражасидан паст ўзлаштирган ўқувчи-талабаларни огоҳлантириш, қўшимча топшириқлар бериш кабилардан иборат.

Замонавий педагогик технология таълим мақсадини аниқ ўрнатишдан бошлаб то унинг натижаларини баҳолашгача бўлган босқичларнинг ҳар бири учун ижодий фаолиятни талаб этади. Педагог фаолиятининг технологияланувчанлик даражасини проф. Н.Сайидахмедов қуйидаги мезонлар асосида алоҳида ажратиб кўрсатган.¹

1. Ташҳисланувчан ўрнатилган мақсад – ўқувчи-талаба томонидан дидактик, жараён маҳсули сифатида ўзлаштирилган аниқ ўлчамли тушунчалар, амаллар ва фаолият турлари.

2. Таълим мазмунини ўқув элементлари ёрдамида баён қилишда абстракция поғоналарининг ва ахборотларни ўзлаштириш даражасининг ҳисобга олиниши.

3. Ўқув материалларини ўзлаштириш босқичларининг дидактик жараён тузилмасига мослиги.

4. Ўқув жараёнига янги воситалар ва ахборотлаштириш усуллариининг жорий этилиши.

¹ Н.Сайидахмедов. Янги педагогик технологиялар. – Т.: Молия, 2003.

5. Ўқитувчининг қоидабоп (алгоритмли) ва эркин, ижодий фаолиятидаги мумкин бўлган четга чиқиш чегарасининг кўрсатилиши.

6. Ўқувчи-талаба ва ўқитувчи фаолиятида шахсий мотивлашганликнинг таъминланиши (эркинлик, ижодиёт, курашувчанлик, ҳаётий, касбий моҳият ва бошқалар).

7. Ўқитиш жараёнининг ҳар бир босқичида коммуникатив муносабатларнинг, ахборот техникалари билан муомала қилишнинг мақсадга мувофиқлиги.

Шундай қилиб, юқорида берилган кўрсаткичлар лойиҳаланган ўқув жараёнининг технологик даражасини тўлиқ ифодалайди, амалда жорий этилиши эса педагогни юқори малакали мутахассисга айлантиради, ўқувчи-талабанинг нуфузини ҳам бирмунча оширади ва ижодий фаолиятни ривожлантиришнинг янги қирраларини очади.

9.2. Касб таълимида ахборот технологиялари

Ахборот тизимлари ва технологиялари йилдан-йилга кишилик фаолиятининг турли соҳаларида янада кенг қўлланилиб боришмоқда. Уларни яратиш, ишга тушириш ва кенг қўлладан мақсад — жамият ва инсон бутун ҳаёт фаолиятини ахборотлаштириш борасидаги муаммоларни ҳал этишдир.

Жамиятни ахборотлаштириш деганда инсон фаолиятининг барча ижтимоий аҳамиятга эга бўлган соҳаларида бойитилган билимлар, ишончли ахборотлар билан тўлиқ, ва уз вақтида фойдаланишни таъминлашга қаратилган комплекс чоратadbирларни ҳамма жойларда татбиқ, этиш тушунилади. Бундан шу нарса назарда тутилмоқдаки, замонавий ахборот тизимлари ва технологияларини ҳамма жойга татбиқ, этиш қабул қилинажак қарорлар самарасини оширади. Бу фақат миллий иқтисод ривожланишининг иқтисодий кўрсаткичлари ўсишинигина эмас, балки айти пайтда ишлаб чиқаришни ривожлантириш, янги иш жойларини ташкил этиш, аҳолининг турмуш даражасини ошириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга йуналтирилган фундаментал ва амалий фанларда сифатли илмий ютуқларга эришишни ҳам таъминлайди.

Янги ХХІ асрда мамлакатларнинг миллий иқтисоди глобаллашиб, ахборотлашган иқтисод шаклига айланмоқда. Яъни миллий иқтисоддаги ахборот ва билимларнинг тутган ўрни тобора юксалмоқда ва улар стратегик ресурсга айланган. Дунёда жамғарилган ахборот ва билимларнинг 90%и сўнгги 30 йил мобайнида яратилган. Ахборот ва билимлар ҳажмининг кундан-кунга ортиб бориши миллий иқтисоднинг барча соҳаларида, жумладан, таълимда ҳам ахборот-коммуникациялар технологияларидан кенг қўламда самарали фойдаланишни талаб этмоқда.

Ахборот худди анъанавий ресурслар каби излаб топиш, тарқатиш мумкин бўлган ресурсга айланди. Ушбу ресурснинг фойдаланадиган умумий ҳажми келгусида давлатларнинг стратегик имкониятини, шунингдек муҳофаа қобилятини ҳам белгилаб беради, дейишга жиддий асос бор.

Ахборот ресурсларини оқилона ташкил этиш ва фойдаланишда улар меҳнат, моддий ва энергетик ресурслар эквиваленти сифатида намоён бўлади. Айти

пайтда ахборот — бу бошқа барча ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда уларни асраб-авайлашга қўмаклашувчи ягона ресурс туридир.

Шундай қилиб, ахборот ресурслари замонавий ахборотлашган жамиятда ишлаб чиқаришнинг асосий қисми бўлибгина қолмай, балки улар миллий даромад манбаи сифатидаги товар ҳамдир.

XXI асрга келиб инсоният тарихида илк бор саноати ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқаришида ахборот иш кулолига айланди. Моддий ишлаб чиқариш соҳасидан меҳнат ресурсларининг оғишмай ахборотлар соҳасига ўтиб бориши тенденцияси тобора яққол сезилмоқда. Бунинг асосий сабаби шундаки, ишлаб чиқариш суръати ўсиши ва ривожланиши жараёнида қарорлар қабул қилиш ҳамда бошқариш учун зарур бўлган ахборот ҳажми ошиб борапти. Бу ўсиш аввало, иқтисодий, техник, илмий, технологик ва ижтимоий тизимлар ва жараёнларда намоён бўлмоқда.

Ахборот танқислиги билан боғлиқ, бўлган бошқарув хатолари жуда қимматга тушади.

Айни пайтда, бошқарув ва ишлаб чиқариш самарадорлиги, илғор технологияларни ишлаб чиқиш ва фойдаланиш бўйича энг кўп ахборотга эга бўлган тизим ютиб чиқмоқда.

Мутахассислар, биринчи галда муҳандис-педагогларнинг ахборотга эркин кириб боришини саноат ривожланиши шароитида бозор иқтисоди самарадорлигининг асосий шартларидан бири деб ҳисоблайди. Уларнинг фаолияти ва жамият ишлаб чиқаришининг асосий соҳалари у ёки бу маънода ахборот билан боғлиқ, бўлиб, иш билан банд бўлганларнинг 40-60 % ини ташкил этади. Ахборот хизматлари жаҳон ялпи ижтимоий маҳсулоти ва миллий даромадининг 10% ини ташкил қилмоқда. Шунинг 90%и АҚШ, Япония ва Ғарбий Европа ҳиссасига тўғри келади.

Ахборот интеллектуал фаолиятнинг муҳим маҳсулоти саналади. Саноати ривожланган барча мамлакатларда ушбу маҳсулотларни ўз фойдаланувчиларига етказишнинг “усуллари ва воситалари”ни ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш жадал суръатларда олиб борилмоқдаки, бу ахборот тизимлари ва технологиялари саноатини яратишда ўз аксини топган.

Ахборот технологиялари индустриясининг юзага келиши уларнинг ахборот жамиятини яратишни қандай таъминлашга боғлиқ. Ахборот технологиялари индустрияси ахборот маҳсулотлари ва воситаларини ишлаб чиқаради ҳамда истеъмолчиларга етказди. Ахборот маҳсулотлари деганда аввало, анъанавий йўл билан ёки электрон техника ёрдамида олинган турли билимлар соҳаси, шунингдек, маълумот ва ахборотнинг бошқа шакллари тушунилади.

Шахсий компьютерларнинг оммавий равишда ишлаб чиқарилиши айниқса ахборот технологиялари саноати учун кенг имкониятлар очиб берди. Шахсий компьютерлар инсон фаолиятининг деярли барча соҳаларига кириб борди ва мутахассисларнинг билимлар манбаига кириб бориши ҳамда уни бевосита қайта ишлаш жараёнида қатнашиш имкониятини кенгайтирди.

Ахборот-коммуникациялар технологияларини таълим тизимида қўллашда шахсий компьютернинг тутган ўрни ошиб бормоқда. 2000 йилда АҚШда 1000 кишига 500 та компьютер тўғри келган бўлса, ахборотлашган иқтисод ҳали кириб

бормаган мамлакатларда аҳвол анча жиддий. Яъни Бразилияда — 24, Россияда — 31, Туркияда — 20, Ҳиндистонда эса — бу рақам 3 тага тўғри келмоқда. Интернет орқали савдо-сотиқ, қилиш кундан-кунга ортиб бораёпти, жумладан АҚШда шахсий компьютер Интернет тизимига уланган оилаларнинг 47%и электрон магазинлардан товарлар сотиб олишмоқда. Ахборотлашган иқтисод янги иш ўринларини барпо этмоқда. Хизматчилар ўз иш жойини АҚШда ўрта ҳисобда 4 йилда, Европада эса 8 йилда алмаштиради. Бундай шароитда узлуксиз таълимни ахборот-коммуникациялар технологияларисиз йўлга қўйиб бўлмайди.¹

Ахборот технологиялари ривожланиши бевосита иқтисодий объектларнинг ахборот тизимларидан фойдаланиши билан боғлиқ. Замонавий ахборот технологиялари раҳбарларга, мутахассисларга, техник ходимларга ахборотни қайта ишлаш ва қарорлар қабул қилишда ҳамда тўлиқ ва ишончли бўлган замонавий ахборот тизимини яратишда кўмак беради.

Ахборот технологиялари маълумотларни қайта ишлашнинг мустақил тизими сифатида ҳам, функциявий таркибий қисм сифатида ҳам ишлайди ва янада йирик тизим доирасида бошқарув жараёнини таъминлайди. Бундай тизимлар қаторига саноат корхоналари, фирмалар, корпорациялар, молия-кредит ва тижорат-савдо ташкилотлари, ишлаб чиқариш ва хўжалик жараёнларининг автоматлаштирилган бошқариш, илмий тажрибалар, иқтисодий-математик модели, маълумотларни қайта ишлаш тизими, кутубхона хизмати ва бошқа бир қатор соҳалар киради.

Жаҳонда таълим тизимитезкор суръатларда тараққий этиб бормоқда. Мисол учун Голландияни олиб қарайдиган бўлсак, юқори савияга эга бўлган битирувчилар ишсиз қолмоқда. Шунинг учун ҳам етказётган кадрларимизга бўлган талаб даражасини яқиндан ўрганишимиз керак. Агар ички бозоримизда бундай кадрларга эҳтиёж бўлмаса, Интернет орқали ташқи бозорда уларга бўлган талабни қидириб топишимиз зарур. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, АҚШ университетларидаги профессорларнинг 85%ини Ҳиндистонликлар ташкил қилади. Уларнинг ушбу ютуқларга эришишини аввало аниқ фанларни чуқур билиши, чет тилларини мукамал ўрганганлиги ва ахборот-коммуникациялар технологияларини миллий иқтисод ва таълим соҳаларида самарали қўллаш билиши билан изоҳлаш мумкин.

Ҳозирги кунда нафақат таълим соҳасига, балки миллий иқтисоднинг барча тармоқларига Интернет, электрон тижорат, электрон бизнес, виртуал тижорат, виртуал таълим, масофавий ўқитиш, виртуал стенд технологиялари кенг қўламда кириб келмоқда.

Шундай қилиб, бугунги кунда ахборот-коммуникациялар технологияларининг ҳаётимиз барча жабҳаларига кириб келиши, айниқса иқтисодиёт, касбий таълим, бизнес ва узлуксиз таълимни йўлга қўйиш механизмларини тубдан ўзгартириб юбормоқда. Шунини таъкидлаш керакки, жаҳон иқтисодиётининг глобаллашиб бораётганида Интернет орқали таълим хизматларини тақлиф этиш борасида меҳнат бозорининг ҳажми чексиздир.

9.4. Муаммоли таълим технологияси ва унинг мақсади, вазифаси

¹ С.С.Ғуломов ва бошқалар. Ахборот тизимлари ва технологиялари. — Т.: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2000.

Олий ўқув юртларида ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишнинг муҳим шарти мазкур жараёнга тизимли ёндашув саналади ва ўқитувчиларга қуйидаги дарс турлари тавсия этилади:

1. Маъруза (кириш маърузаси, мавзули маъруза, умумлаштирувчи маъруза) машғулоти.

2. Семинар (билимларни мустаҳкамловчи, янги билимларни мустақил эгаллашга мўлжалланган) дарслари.

3. Модулли дарс.

4. Муаммоли (ақлий ҳужум) дарслар.

5. Мунозарали (илмий мунозара ва эркин фикрлаш) дарслар.

6. Дидактик-ўйинли (сюжетли-ролли, ижодий, ишбилармонлар, конференциялар, ўйин машқлар) дарслар.

7. Синов (дидактик карточкалар, тест топшириқлари, ўзаро назорат варағи ёрдамида ЭХМ назорат дастурлари воситасида ўтказиладиган) дарслари.

Мазкур дарсларнинг ўзига хос жиҳати дарс давомида вужудга келтирилган муаммоли вазиятларга асосланади.

Муаммоли таълим дейилганда, ўқитувчи раҳбарлигида муаммоли вазият юзага келтирилиб, мазкур муаммо ўқувчи-талабаларнинг фаол мустақил фаолияти натижасида билим, кўникма ва малакаларни ижодий ўзлаштириш ва ақлий фаолиятни ривожлантиришга имкон берадиган таълим жараёнини ташкил этиш назарда тутилади. Шунингдек, муаммоли ўқитишнинг моҳиятини ўқитувчи томонидан ўқувчи-талабаларнинг ўқув ишларида муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва ўқув вазифаларини, муаммоларини ва саволларини ҳал қилиш орқали янги билимларни ўзлаштириш бўйича уларнинг билиш фаолиятини бошқариш ташкил этади. Бу эса билимларни ўзлаштиришнинг илмий-тадқиқот усулини юзага келтиради.

Муаммоли таълимнинг муваффақияти қуйидаги омилларга боғлиқ:

1. Ўқув материални муаммоллаштириш;

2. Ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш;

3. Таълим жараёнини ўйин, меҳнат фаолияти билан уйғунлаштириш;

4. Ўқитувчи томонидан муаммоли методлардан ўз ўрнида самарали фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш;

5. Муаммоли вазиятни ҳал этиш юзасидан муаммоли саволлар занжирини тузиш ва мантикий кетма-кетликда ўқувчи-талабаларга баён этиш.

Муаммоли методлар муаммоли вазиятларни вужудга келтириб, ўқувчи-талабаларнинг муаммони ҳал этиш, мураккаб саволларга жавоб топиш жараёнида алоҳида объект, ҳодиса ва қонунларни таҳлил қилиш кўникмалари ва билимларни фаоллаштиришга асосланган фаол билиш фаолиятини тақозо этади.

Муаммоли вазият муайян педагогик воситаларда мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган ўзига хос ўқитиш шароитида юзага келади ҳамда ўрганилган мавзулар хусусиятларидан келиб чиқиб, бундай вазиятларни яратишнинг махсус усуллари ишлаб чиқиш зарур. Ўқитишда муаммоли вазият шунчаки «фикр йўлидаги кутилмаган тўсиқ» билан боғланган ақлий машаққат ҳолати эмас, балки у билиш мақсадлари махсус тақозо қилган ақлий таранглик ҳолатидир. Бундай

вазият негизида аввал ўзлаштирилган билим излари ва янги юзага келган вазифани ҳал қилиш учун ақлий ва амалий ҳаракат усуллари ётади. Бунда ҳар қандай машаққат муаммоли вазият билан боғлиқ бўлмаса, яъни янги билимлар аввалги билимлар билан боғланмаса, ақлий машаққат муаммоли бўлмайди. Муаммоли вазият ҳар қандай фикрлаш машаққатларидан фарқ қилиб, унда ўқувчи-талаба машаққат талаб қилган тушунча ёки фактнинг унга аввал ва айни вақтда маълум бўлган вазифа, масала бўйича ички, яширин алоқаларини англаб етади.

Муаммоли вазиятнинг белгилари қуйидагилардир:

- ўқувчи-талабага нотаниш бўлган фактнинг мавжуд бўлиши;
- вазифаларни бажариш учун талабага бериладиган кўрсатмалар, юзага келган билиш машаққатини ҳал қилишда уларнинг шахсий манфаатдорлиги.

Муаммоли вазиятларни ҳал этишда ўқитувчи ўқувчи-талабалар фаолиятини фикр юритишнинг мантикий операциялари: таҳлил, синтез, таққослаш, аналогия, умумлаштириш, таснифлаш ва хулоса ясашга йўналтиради.

Муаммоли вазиятлардан ўқув жараёнининг барча босқичларида: янги мавзу баёни, мустаҳкамлаш ва билимларни назорат қилишда фойдаланиш мумкин. Муаммоли вазиятлар тизими муваффақиятли яратилган ҳолларда мазкур мавзунини муаммоли дарс шаклида ўтиш тавсия этилади. Ўқитиш жараёнига муаммоли дарсларни қўллаш учун ўқитувчи қуйидаги масалаларни ҳал қилиши керак бўлади:

- ўқув дастури бўйича қайси мавзуларни муаммоли дарс шаклида ўтиш мумкинлигини;

- мавзу матнидаги масалалар бўйича муаммоли вазиятни келтириб чиқарадиган саволлар, топшириқларни аниқлаш, бунда дидактиканинг илмийлик, системалик, мантикийлик, кетма-кетлик, изчиллик принципларига амал қилиши;

- ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш ва бошқаришни таъминлайдиган восита ва усулларни аниқлаши, улардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланиш йўллари белгилаши зарур.

Ўқитувчи ўрганилаётган боб ва мавзуларнинг дидактик мақсади, таълим мазмунидан келиб чиққан ҳолда юқори самара берадиган машғулоти турини белгилайди, ўқув йили бошидан тақвим мавзуларни режалаштиради.

Олий ўқув юртларида замонавий таълим технологияси – бу муаммоли ўқитиш, тадқиқ этиб, муаммони ҳал этишдир. Таълим технологияси эса, ривожланаётган таълим жараёнини, муаммоли ўқитиш вазифасини фаол ўрганиш жараёнини рағбатлантириш, тадқиқот ишларини олиб бориш ва тафаккур этиш усулини тарбиялашдан иборатдир. Муаммоли ўқитиш жараёни шахснинг ижодий фаолиятини тарбиялаш мақсадларига мос олий ўқув юртлари иш амалиётида муаммоли ўқитиш билан биргаликда иллюстрацияли тушунтириш технологияси, ахборот-маълумот технологияси ва дастурлашган таълим технологияси кабилардан кенг фойдаланилади.

Муаммоли ўқитиш жараёнида ўқувчи-талабанинг мустақиллик роли репродуктив ўқув усулларига солиштириб қараганда анча самарали бўлади. Муаммоли ўқитишнинг мақсади ўқувчи-талабалар билан ишлаш жараёнида

таълим-тарбия масалалари, муаммо ва саволларига жавоб қидириш, уларни ҳал этиш йўллари билан янги билимларни ўзлаштиришни, ўқувчи-талабалар ўқув фаолиятида муаммоли вазиятларни вужудга келтириш ва ҳал этиш бўйича ўқитувчи (педагог)лар уларда қизиқиш уйғота олишдан иборат.

Профессор Н.Н.Азизхўжаева муаммоли вазиятнинг маъносини қуйидагича таърифлаган, яъни муаммоли вазият ўқувчи-талабаларга маълумотлар, билимлар билан янги далиллар, ҳодисалар, вазиятлар орасидаги диалектик қарама-қаршилиқлар бўлиб, уларни тушуниб олиш учун илгари олган билимларининг етишмаслигидир. Бу қарама-қаршилиқлар (тушунмовчиликлар) ижодий билимларни ўзлаштириш учун ҳаракатлантирувчи куч бўлиб хизмат қилади.¹

Таълим жараёнида муаммоли вазият хусусияти қуйидагилардан иборат:

- ўқувчи-талабалар учун номаълум янгиликнинг мавжудлиги;
- муаммоларни ўзлари ҳал этишлари;
- шахсий қизиқиш ва эҳтиёжлари юзага келган тушунмовчиликларни ўзлари ўрганишга ҳаракат қилишлари;
- нима номаълум эканлигини билиб, маъносини тушуниб, уни ҳал этишга интилиш кабилар.

Юзага келган муаммоларни таҳлил қилиб фикр юритиш, ўқувчи-талабаларнинг мустақил ақлий фаолиятини ривожлантиришнинг муҳим талабларидандир. Бундай фикр юритиш ўқувчи-талабани шу нарсани англай олмаганлигини тушуниб етиб, бу гапнинг маъносига жиддий равишда эътибор беришга қаратади.

Муаммоли таълимни ташкил этиш ва олиб боришда ўқитувчи ўзининг таълим-тарбия беришдаги фаолиятини аниқ тушуниб, етиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчи ўқувчи-талабаларга тайёр фикр бермай, балки уларнинг изланишига тўғри йўналиш бериши лозим. Ўқувчи-талабалар машғулотларда ва кундалик ҳаётда учрайдиган воқеа, хабар, ҳодиса ва турли далилларни ўзлари таҳлил қилиб, мустақил фикрга эга бўлишни мақсад қилиб қўйишлари керак. Шунингдек, олий ва ўрта махсус ўқув юртларидаги муаммоли таълим ўқувчи-талабаларнинг изланиш фаолияти, билим ва малакаларни чуқур эгаллаб олишини, теvarак-атрофдаги ўзгаришларга бўладиган қарашига катта ижобий таъсир кўрсатиш имкониятини ҳам яратиб беради.

Ўқитувчи муаммоли таълим тизимида ўқувчи-талабалар ўқув-изланиш фаолиятини шундай ташкил этадики, уларнинг диққат-эътибори юзага келган қийинчилик ва камчиликларни ҳал этишга, турли ахборотларни мустақил таҳлил қилишга, ечимини топиш, умумлаштириш ва хулосалар чиқаришга, олган билим ва малакаларини кейинги дуч келадиган вазиятларда қўллай олишга қаратилган бўлиши лозим. Демак, бунинг натижасида ўқувчи- талабаларда мустақил фикр юритиш, билим олиш, янгидан-янги мақсадларни олдига қўйиш, янгича фикрлаш йўлларига ўрганиш ҳамда тафаккурининг ривожланиш қобилиятининг шаклланишига имкон беради. Ўқувчи-талабалар муаммоли таълим жараёнида ўқув материалларини ўрганишлари, тегишли маълумотларни мустақил таҳлил қилишлари, берилган ўқув масалаларини фаразларини олдинга суриб, уларни

¹ Н.Н.Азизхўжаева. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. – Т.: ТДПУ, 2003.

исбот қилиш йўллари билан ечишлари, таълим жараёнини ўзлаштиришга ақл билан ҳаракат қилишлари уларнинг интеллектуал фаолиятларини оширади.

Муаммоли дарсларда ўқитувчининг фаолияти, аввало мавзу мазмунидан келиб чиққан ҳолда ўқув муаммоларини аниқлаш, муаммоли вазиятлар тизимини яратиш, ўқувчи-талабалар олдида ўқув муаммоларини юқори илмий ва методик савияда қўйиш, дарсда мазкур ўқув муаммоларидан самарали фойдаланишга эришиш, ўқувчи-талабалар фаолиятини муаммоларни ҳал этишга йўналтиришдан иборат бўлади.

Ўқувчи-талабаларнинг фаолияти муаммоли вазиятларни идрок этиш, ҳал қилиш усуллариини излаш, муаммони таҳлил қилиб, тахминларни илгари суриш, тахминларни илмий, мантикий нуқтаи назардан асослаш, тахминларни текшириш ва ҳулоса чиқаришдан иборат бўлади.

Ҳозирги замон муаммоли дарсларнинг дидактик мақсади қуйидагилардан иборат:

- Ўқув муаммоларини ҳал этишда ўқувчи-талабалар томонидан аввал ўзлаштирган билимларини ижодий қўллаб, янги билимларни эгаллаш кўникмаларини;
- Билимларни ижодий ўзлаштириш ва амалда қўллаш малакаларини;
- Изланувчанлиги, қизиқиши, мотивлари, мантикий тафаккури, ижодий фаолияти, ақлий камолоти, заковатини ривожлантиришдан иборат.

Муаммоли машғулотда муаммоли вазият бўлиши назарда тутилади ва у анъанавий дарснинг ҳамма босқичларини ўз ичига олади: уй вазифасини текшириш, махсус оғзаки машқлар, ўқувчи-талабалар олдида дарс мақсадини қўйиш, янги ўқув материалини тайёрлаш ва уни ўрганиш, янги ва илгари ўрганилган материални боғлаб мустаҳкамлаш, машғулотни якунлаб, уйга вазифа бериш кабилар. Муаммоли машғулотларда янги ўрганилаётган қонун-қоидага оид фактлар тўплаш, уларни бир-бири билан таққослаш ва таҳлил қилиш, билимларни ўрганиш ва мустаҳкамлаш жараёни параллел равишда олиб борилади.

Таълимда муаммоли ўқитишнинг уч шарти мавжуд:

1. Муаммоли таълимни ташкил этишда ўқув материалларини тизимли, тартиб билан ривожлантириш.
2. Вазифа берилганда уни ечиш усуллариини танлаш имкониятини бериш.
3. Ўқувчи-талаба билим олишни мақсад қилиб қўйиши ва мақсадига эришиши учун ўз билимини тўғри баҳолай олиши.

Таълим жараёнида муаммоли вазиятни юзага келтиришда бир қатор дидактик мақсадлар ҳам кўзда тутилади, яъни;

- ўқувчи-талабалар диққати ўқув материалига тортилади;
- ўқувчи-талабаларда фанга нисбатан қизиқиш уйғотиш;
- уларни ўзлаштириш фаолиятини жонлантириш;
- уларнинг олдида ақлий фаолиятни ривожлантирувчи масалаларни қўйиш;
- ўқувчи-талабалар ўрганиши зарур бўлган билимлар етарли даражада эмаслигини далилларга асосланган ҳолда кўрсатиш;
- ўқув материалларини таҳлил этишга ўргатиш;
- ўқитишдаги муаммоларни ҳал этишнинг йўл-йўриқларини топишда уларга кўмак бериш.

Таълим жараёнида муаммоли вазиятлар бир неча турга бўлинади:

1. Ўқувчи-талабалар ўз олдиларида турган масаланинг ечимини топа олмайди, муаммоли савол юзага келганда унга ўз вақтида жавоб бера олмайди, янги мавзунини тушунишда қийинчиликларга дуч келади.

2. Ўқувчи-талабалар олдин эгаллаган билимларини янги шароит ва вазият юзага келганда қўллай олмайди.

3. Уларнинг муаммони назарий йўл билан ҳал этиш ва бу танланган усулни амалга ошириши ўртасида қарама-қаршиликлар вужудга келади.

4. Ўқувчи-талабалар амалда бажарган топшириқ натижалари билан ўзларининг назарий жиҳатдан тушуниб етишлари ўртасида билимларининг етишмаслиги ҳам муаммоли вазиятлар юзага келишига олиб келади.

Таълим жараёнида муаммоли ўқитиш самарали, мақсадга мувофиқ бўлиши учун уни ўқув жараёни, ўқув-тарбия ишлари асосининг бир қисмига айлантириш зарур. Муаммоли таълим ёрдамида талабаларда ўқув муаммолари ва мутахассислик масалаларини ечишга тадқиқий ёндашиш, мустақил тарзда ўрганиш маҳоратини шакллантиришни тарбиялайди.

Шундай қилиб, муаммоли таълим ўқувчи-талабалар билим тизимлари ва ақлий ҳамда амалий фаолиятларида самарали ўзлаштиришга ёрдам беради, ўзлаштирган янги билимларидан келажакдаги вазиятларда унумли фойдалана олишни, таълим муаммоларини еча билиш, мустақил изланишга ўргатиш, ижодий тажрибага эга бўлиш ва уни ривожлантириш, таълим жараёнининг вазифаларини таҳлил қилиш, муаммоли таълимни аниқлаш имкониятларини очиб беради.

9.4. Касбий фанларни ўқитишда илғор педагогик технологияларни қўллашнинг аҳамияти ва зарурати

Президентимиз И.А.Каримов алоҳида таъкидлаганларидек, «Биз мамлакатимизнинг истиқболи ёш авлодимиз қандай тарбия топишига, қандай маънавий фазилатлар эгаси бўлиб вояга етишига, фарзандларимизнинг ҳаётда нечоғлик фаол муносабатда бўлишига, қандай олий мақсадларга хизмат қилишига боғлиқ эканини ҳамиша ёдда тутишимиз керак». Шу сабабли ҳам биринчи навбатда таълим мазмуни ва унинг таркибини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, хусусан, бу мазмунга нафақат билим, кўникма ва малака, балки умуминсоний маданиятни ташкил қилувчи – ижодий фаолият тажрибаси, теварак-атрофга муносабатларни ҳам киритиш ғояси кун тартибига кўндаланг қилиб қўйилди.

Бизнингча, бу ғояни ижтимоий ҳаётнинг қуйидаги компонентлари орқали рўёбга чиқариш мумкин:

- фаолият турлари (моддий, амалий ижтимоий, маънавий);
- ижтимоий онг шакллари (ахлоқ, санъат, сиёсат, фалсафа, фан ва бошқалар);
- ижтимоий муносабатлар тизими (моддий ва мафкуравий);
- моддий, ижтимоий ва табиий борлиқ (кейинги авлодларга мерос қилиб қолдирилган бойликлар).

Таълим мазмуни, унинг компонентлари, таркиби, вазифалари ҳақида сўз кетганда далиллар билан қонуниятлар, яққоллик билан мавҳумлик, билимлар

билан ҳақиқатни мустақил билиш методлари ўртасидаги мақбул келадиган муносабатларни аниқлаш зарур.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да таъкидланганидек, «Замонавий иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларни ривожлантириш асосида кадрлар тайёрлашнинг такомиллашган тизимини яратиш мамлакатни тараққий эттиришнинг энг муҳим шарти ҳисобланади. Тизимнинг амал қилиши кадрларнинг истиқболга мўлжалланган вазифаларини ҳисобга олиш ва ҳал этиш қобилиятига юксак умумий ва касбий маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолиikka, ижтимоий сиёсий ҳаётда мустақил равишда йўналиш ола билиш маҳоратига эга бўлган янги авлодни шакллантиришни таъминлайди».

Кадрлар тайёрлаш соҳасида ҳозирга қадар амалга оширилаётган ўзгаришлар фақат мавжуд таълим тизимини ислоҳ қилишга қаратилган эди. У шахс, жамият ва давлатнинг эҳтиёжлари билан касбий тайёргарликнинг амалдаги тизими ўртасидаги тафовутларни бартараф этишни таъминламас эди. Халқаро тажрибани, мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимининг аҳволи ва муаммоларини таҳлил қилиш асосида унинг принцип жиҳатидан янги модели ишлаб чиқилди.

Кадрлар тайёрлаш тизими янги моделининг моҳияти ва ўзига хос хусусияти унга асосий таркибий қисмлари сифатида қуйидаги компонентлар киритилганлигидадир:

- шахс – кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти, таълимга оид хизматларнинг истеъмолчиси ва уларнинг яратувчиси;
- узлуксиз таълим – кадрлар тайёрлашнинг пойдевори асоси;
- фан – юқори малакали мутахассисларни тайёрловчи ва уларнинг истеъмолчиси;
- ишлаб чиқариш – кадрларга бўлган эҳтиёжнинг истиқболини белгилашни, уларнинг тайёргарлик даражаси сифатини баҳолашни, шунингдек, кадрлар тайёрлаш тизимини қисман молиявий ва моддий-техникавий таъминлашни амалга оширувчи асосий буюртмачи;
- давлат ва жамият – кадрларнинг тайёргарлиги сифатини назорат қилиш ва баҳолашни амалга оширувчи, кадрларни тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг бош кафиллари.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» умумий маданиятни шакллантириш, жамиятдаги ҳаётга мослаштириш, касб-корга ва таълимга оид дастурларни онгли равишда танлаш ҳамда кейинчалик рўёбга чиқариш учун ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий, психологик-педагогик ва бошқа шарт-шароитларни яратишни, оила ва жамият, давлат олдидаги ўз масъулиятини англоvчи баркамол инсонни тарбиялашни назарда тутди.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига жадал суръатлар билан кириб бориш жараёни республикамиз аҳолиси учун таълим даражасини оширувчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Бу биринчи навбатда бозор муносабатларининг ривожланишига боғлиқ бўлиб, у жараён билим даражасига, иқтисодиёт ва экология, компьютер техникаси ва ахборот технологиялар устувор бўлган ва халқ хўжалигининг ривожланган тармоқларига, таълим тизимининг такомиллашуви ва кадрлар тайёрлашга боғлиқ бўлади.

Кадрлар тайёрлаш муаммосининг самарали ечими биринчи навбатда бугунги кун талабларига жавоб бера оладиган психология, педагогика, иқтисодиёт, экология, маданият, ҳуқуқшунослик ва шунга ўхшаш бошқа фанларнинг билим асосларини чуқур биладиган профессионал малакага, ҳар томонлама чухур билимга эга бўлган ўқитувчи кадрлар тайёрланиши билан боғлиқдир. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов Олий Мажлиснинг IX сессиясида таъкидлаб ўтганларидек: «Домлалар, профессорлар, кафедра мудирлари ўз устида ишламаса, ўз соҳаси бўйича чет мамлакатларга илмий сафарларга бориб келмаса, тажриба алмаштирилмаса, албатта бундай аҳвол ўқув жараёнига ва унинг самарасига салбий таъсир қилади».¹

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатиб турибдики, юқори малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш жараёнида қуйидагилар ҳал қилувчи аҳамият касб этар экан:

1. Таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро самарали алоқадорлиги.
2. Таълим корхоналари ва профессионал таълим дастурлари турларининг хилма-хиллиги, уларнинг фан ва техниканинг энг сўнгги ютуқлари, иқтисодиёт ва технологияларнинг энг юқори андозалари ва кўринишларидан фойдаланиш.
3. Профессионал таълим тизимини устувор ва фойда келтирувчи иқтисодий тармоққа айлантириш.
4. Таълим муассасаларини замонавий ўқув-методик адабиётлар билан таъминлаш ва уларнинг моддий-техник базасини яратиш ҳамда уларнинг молиявий кўрсаткичларини мустаҳкамлаш.
5. Профессионал таълим тизимида энг юқори малакали ўқитувчиларни ва мутахассисларни жалб эттириш.
6. Ўқув жараёнини ахборотлаштириш ва компьютерлаштириш.
7. Кадрлар тайёрлашнинг сифат баҳосини ва объектив назорат тизимини қўллаш.
8. Шахснинг ривожланиши, ўлчови, сифат ва хулқини, қобилият интеллектини баҳолаш ва касбий маҳорати муаммоларига бағишланган психологик-педагогик изланишларни бажариш.
9. Ўқитувчиларни юқори даражада моддий рағбатлантириш ва уларни ижтимоий ҳимоя қилиш.

Бу ҳолатларнинг барчаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ўз аксини топган. Бугунги куннинг мутахассиси ҳар томонлама ривожланган юқори даражадаги интеллектга эга бўлган, фан асосларини чуқур ўрганган билимдон, зукко, доно, фидоий, маърифатли ва маънавиятли инсон бўлиши керак. У ўз мутахассислигидан ташқари, хорижий тиллардан бирини эгаллаган бўлиши ҳамда компьютер техникасидан фойдалана олиши шарт.

Олий таълим тизимида фаолият кўрсатаётган ўқитувчи замонавий педагогик технологиялар, таълим-тарбия жараёнини фаоллаштириш усуллари ва ўқитиладиган фанлар бўйича сифатли билим, кўникма ва малакаларни ҳосил

¹ Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: “Шарқ” нашриёт матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1997.

қилишни таъминловчи педагогик усулларни қўллай билиши лозим. У замонавий педагогик технологияларнинг моҳияти, мақсади ва вазифаларини ўрганиб чиқиб, улар ҳақида илмий асосланган маълумотлар, амалий йўлланмалар ишлаб чиқиши, илғор педагогик ва ахборот технологияларини ўзлаштирганидан сўнг, уни таълим тизимига жорий эта олиши зарур.

Бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар жараёни, жамиятнинг тез ўзгариб бораётган турмуш шароити, таълим тизимига таъсирчанлик ва тезкорлик хоссаларининг берилишини, яъни ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт талабларига жавоб бериш, шахс қобилияти ва истеъдодини ҳисобга олиш имконият ва шарт-шароитларини яратишни тақозо этади.

Ўқув-тарбия дастурларининг таъсирчанлиги ва тезкорлигини таъминлаш таълим жараёнини дифференциациялаш муаммоси билан узвий боғлиқ. Ҳозирги шароитда, сўзда эмас, ишда узлуксиз таълим тизимига таълимни дифференциациялаш принцип ва механизмларини жорий этиш керак.

Таълимни дифференциациялаш замонавий таълим тизимининг асосий хусусиятларидан биридир. У ўқувчи-талабаларнинг шахсий эҳтиёжлари, лаёқати, имкониятлари, қизиқишлари, касб танлашидан келиб чиққан ҳолда турли кўринишда билим олиш имкониятини беради.

Ўқув-тарбия жараёнида қатнашувчи барча субъектларнинг ўзаро самарали таъсирини таъминловчи механизмлар ва шарт-шароитларни юзага келтириш зарур. Умуман олганда, ушбу тизимнинг барча таркибий қисмлари – оила, узлуксиз таълим, маҳалла, жамоат бирлашмалари, жамғармалар мавжуд. Бироқ, биринчидан, уларнинг ўз ичидаги самарадорлик фаолиятини кўтариш, иккинчидан, самарали таъсирчанлик, яъни узвийлиги, бир-бирига чамбарчас боғлиқлигидан келиб чиқиб уларнинг фаолиятини такомиллаштириш лозим.

Таълим муассасаларининг фаолиятини ижтимоий институтлар сифатида тубдан қайта кўриб чиқиш зарур. Бунда, мактаб, лицей, коллеж, институтларни нафақат илм-фан маскани, балки ҳақиқий маданий-маърифий марказларга айлантириш керак. Улар маҳалла, оила, жамоат бирлашмалари билан яқиндан алоқада бўлишлари шарт. Ушбу масканларда ижод қилиш руҳи, ижтимоий фаоллик, шахсий иштирок, ўзаро ҳамкорлик муҳитининг яратилиши, бир тарафдан, мустақил фикр юритувчи шахсни тарбиялашга, иккинчи тарафдан, янги ижтимоий муҳит, тафаккурнинг шаклланишига олиб келади.

Олий таълим муассасаларидаги ўқув-тарбия жараёнида модулли таълим технологияси, ҳамкорликда ўқитиш технологияси, дидактик ўйин технологиялари, муаммоли таълим технологияларидан фойдаланиш йўллари ишлаб чиқилди.

Талабаларда дарслик, илмий-оммабоп ва қўшимча адабиётлар билан мустақил ишлаш кўникмалари, ижодий ва мустақил фикрлашни ривожлантириш мақсадида модулли таълим технологияларидан фойдаланилади. Модулли таълим технологияларининг ўзига хос жиҳати ўрганилаётган мавзу бўйича талабаларнинг мустақил ва ижодий ишлашига имкон берадиган модулли дастур тузилади. Талабалар модул дастури ёрдамида мустақил ва ижодий ишлаб, машғулотлардан кўзланган мақсадга эришадилар.

Модул дастурлари ўрганилаётган мавзу юзасидан талабалар бажариши лозим бўлган топшириқлар, топшириқларни бажариш бўйича кўрсатмаларни ўзида мужассамлаштиради. Ишлаб чиқилган дастурлар мазмун ва моҳиятига кўра, талабаларнинг индивидуал, иккита талаба биргаликда ва кичик гуруҳларда ҳамкорликда ишлашига мўлжалланган модул дастурларига ажратилади. Модул дастурларнинг дидактик мақсадидан келиб чиқиб, ўқув-тарбия жараёнидан ўз ўрнида фойдаланиш юқори самара беради.

Ўқув-тарбия жараёнида ҳамкорликда ўқитиш технологияси методларидан фойдаланиш ҳар бир талабани кундалик қизғин ақлий меҳнатга, ижодий ва мустақил фикр юритишга ўргатиш, шахс сифатида онгли мустақилликни тарбиялаш, талабада шахсий кадр-қиммат туйғусини вужудга келтириш, ўз кучи ва қобилиятига бўлган ишончини мустаҳкамлаш, таълим олишда масъулият ҳиссини шакллантиришни кўзда тутди. Ҳамкорликда ўқитиш технологияси ҳар бир талабанинг таълим олишда муваффақияти гуруҳ муваффақиятига олиб келишини англаган ҳолда мунтазам ва сидқидилдан ақлий меҳнат қилишга, берилган топшириқларни сифатли бажаришга, ўқув материални пухта ўзлаштиришга замин тайёрлайди.

Олий ўқув юртларида олиб бориладиган машғулотларда ҳамкорликда ўқитиш технологиясининг гуруҳларда ўқитиш, зигзаг ёки арра, кичик гуруҳларда ижодий изланишни ташкил этиш методларидан фойдаланиш учун педагог ҳар бир методнинг дидактик мақсадини англаган ҳолда ўқув топшириқларини тузади ва улардан ўз ўрнида фойдаланиш йўллари белгилайди.

Ҳозирги кунда жуда кўп методист ва педагог олимлар «Замонавий педагогик технологиялар» талаба-ўқувчиларга таълим-тарбия беришда кўзланган мақсадга эришишни тўла қафолатлайди, деб қаралмоқда. Тўғри, замонавий технологиялар ёрдамида ишлаб чиқаришда бошқарувчидан катта куч талаб қилинмайди. Махсус технологиянинг ўзи қўйилган мақсадга тўла эришишни қафолатлайди. Аммо бу назарияни педагогик технологияда тўлалигича қабул қилиб бўлмайди, чунки бунда объект шахс бўлиб, унинг онги таклиф қилинаётган технологияни тўлалигича қабул қила олмайди, аксинча уни инкор қилиши мумкин. Шунинг учун ҳам замонавий педагогик технологияларни таълим жараёнига киритишда унинг бошқарувчиси бўлган педагог кўзланган мақсадга эришишнинг бош қафолатчиси ҳисобланади. Демак, замонавий педагогик технологияларни унинг асосий негизи бўлган ахборотлар технологиясини таълим тизимида жорий этишда унинг бошқарувчиси бўлмиш педагогнинг тайёргарлик даражасини биринчи ўринда ҳал қилиш бугунги кун «Педагогика» фанининг энг долзарб муаммоларидан бирига айланди.

Олий таълимда замонавий педагогик технологияларни ўқув жараёнига жорий этиш кўламини кенгайтириш, мазкур йўналишда илғор педагогик тажрибаларни татбиқ этиш, ҳар бир фан бўйича бу соҳада аниқ режаларни тузиш ва амалга ошириш; дарслик, ўқув қўлланма, дастур, маъруза матнларини тайёрлаш, илмий-методик ишларда, ўқув-тарбия жараёнига замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этишни ривожлантириш, уларни ахборот воситалари билан таъминлаш ҳамда коммуникацион тармоқларга боғлаш муҳим вазифа ҳисобланади.

Умуман олганда, олий таълим тизимида фаолият кўрсатаётган ҳар бир педагог қуйидаги замонавий педагогик технологияларни, яъни:

- замонавий педагогик технологияларнинг илмий-назарий асослари;
- педагогик технологиялар концепциясининг ривожланиш тарихи;
- таълим жараёнига технологик ёндашиш ҳақида тасаввурга эга бўлиш;
- педагогик технологияларнинг дидактик қонуниятларини;
- ўқитиладиган фанга тегишли илғор ўқитиш технологияларини;
- дидактик жараёни маълум вақт чегарасида лойиҳаланиши;
- ўқитишнинг фаол методларини билиш ва қўллай олиш;
- уй вазифаларини мақсадли, ташхисли ва аниқ ўқув элемент тури тарзида бериш, технология лойиҳаларининг мантиқий тузилмаси, коррекцияси;
- ўқув мақсадлари тавсияномасини ишлаб чиқиш;
- тест топшириқларини талаба фаолият даражаларига мос ҳолда тузиш бўйича кўникмаларга эга бўлиш шarti;
- интернет компьютер тармоғидан фойдаланиш;
- ўқув жараёнига электрон почтадан фойдаланиш бўйича кўникмаларга эга бўлиш;
- рейтинг назорати ва талабаларнинг билимларини объектив баҳолашни билиши керак.

Бугунги кунда республикамизда олий таълим тизими янги ривожланиш поғонасига кўтарилди: икки босқичли таълим – бакалавриат ва магистратура фаолият кўрсата бошлади; давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилди; талабаларнинг мустақил таълим олишини яқка тартибда амалга ошириш жорий этиляпти, таълим мазмунида фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси ўз аксини тобора кўпроқ топмоқда; профессор-ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини оширишга эътибор кучайтирилганлиги айниқса қувонарлидир.

Таълим-тарбиявий жараёни ривожланган давлатлар тажрибалари асосида такомиллаштириш, унинг иштирокчилари – ўқитувчи ва талаба-магистр фаолиятини «субъект-субъект» имкониятлари асосида ташкил этиш зарурати бугун барча олий ўқув юртларида педагогика ва психология фанларини ўқув режасига киритиш лозимлигини исботлади. Эндиги вазифа эса, бу фанларни ўқитишга алоҳида эътибор қаратиш, педагогик фаолиятнинг сиру-синоатларини тадқиқ қилиш асосида амалий хулосаларни қўлга киритишдир.

Шундай қилиб, мамлакатимизда шахс манфаати ва таълим устуворлиги эътироф этилган бир даврда педагогика фани эркин шахсни шакллантириш қонуниятлари, ёшлар шахсини ҳаётга мослаштиришнинг шакл ва методлари, мазмуни ва принципларини ўрганади. Эндиликда педагогика ўз предмети, фанлар билан алоқаси, педагогик билимлар тизими ва уларнинг мантиқий тузилмаси, назарий педагогик билимларни тарбияга, таълим амалиётига қўллаш масалаларига доир муаммоларни қайтадан янгича талқинда кўндаланг қўймоқда. Демак, педагогикада тадқиқотларнинг долзарблиги, бир томондан, жамият эҳтиёжи – ўқув-тарбия тизимини янада ривожлантириш билан, бошқа томондан эса, педагогик билимларнинг янгиланиш ва ривожланиш даражаси билан белгиланар экан.

Қисқа хулоса

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда жаҳон таълим майдонига киришга йўналтирилган янги таълим тизими қарор топди. Бу жараён билан бир вақтда педагогик ўқув-тарбия жараёнининг назарияси ва амалиётида сезиларли ўзгаришлар содир бўлмоқда. Таълимдаги ёндашувлар, таркиби ўзгармоқда ва бошқача муносабатлар, педагогик менталитетлар ўрнатилмоқда.

Таълим таркиби янги процессуал маҳоратлар, ахборотлар билан ишлаш қобилиятининг ривожланиши, илмий муаммо ва бозор амалиётининг ижодий ечимининг таълим дастурларини индивидуаллаштиришга қаратилиши билан бойитилмоқда.

Ахборотнинг анъанавий усуллари-оғзаки ва ёзма нутқ, телефон ва глобал масштаби телекоммуникацияларни ишлатиш билан алмаштирилмоқда.

Педагогик жараённинг муҳим таркиби бўлиб, талаба билан ўқитувчининг шахсга йўналтирилган ўзаро муносабатлари ҳисобланади. Ижтимоий билимга тенг бўлган педагогик технологияларнинг ташкил топишида фаннинг роли ортиб бормоқда.

Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда ушбу бобда мавзу бўйича қатор маълумотлар келтирилган ва энг асосийси талабаларга тушунарли тарзда баён этилган.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Бугунги кунда таълим тизимидаги янгиликлар ҳақида сўзлаб беринг?
2. Таълим технологияси ва унинг ривожланиши ҳақида фикр билдиринг?
3. Таълимда технологик ёндашиш вариантлари деганда нимани тушунасиз?
4. Ахборот технологияларига нималар киради?
5. Ривожланган жамиятда ахборот технологияларининг ўрни қандай?
6. Педагогик технологияга берилган таърифларни изоҳлаб беринг?
7. Муаммоли таълим технологияси ҳақида фикрингиз қандай?
8. Модулли таълим технологиясига мисол келтиринг?
9. “Рейтинг”, “Технология”, “Инновация” тушунчаларини изоҳлаб беринг?
10. “Интернет”, “Электрон почта”, “Мультимедия” га мисоллар келтиринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти. 1997.
2. Қодиров Б. Таълим тизимидаги ислохотлар мақсад ва йўналишлар. -Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Ғуломов С.С. ва бошқалар. Ахборот тизимлари ва технологиялари. - Т.: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2000.
4. Тожиев., Салахутдинов Р., Баракаев М., Абдалова С. Таълим жараёнида замонавий ахборот технологиялари. – Т.: 2001.
5. Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. – Т.: 1999.
6. Хўжаев Н.Х., Ходиев Б.Ю., Баубекова Г.Д., Тилабова Н.Т. Янги педагогик технологиялар. Ўқув қўлланма. – Т.: Фан, 2002.

www.bilimdon.uz. -Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг веб сайти.

www.de.uz - Масофавий таълим тизимига бағишланган веб сайт.

Х боб. Касб таълими муассасида тарбиявий ишлар назарияси ва амалиёти

10.1. Талаба ёшларнинг маънавий-ахлоқий одатларини тарбиялаш.

10.2. Касб таълими муассасаларида олиб борилаётган тарбиявий ишларнинг асосий моҳияти ва мазмуни

10.3. Касб таълими муассасаларида ахлоқий тарбия муаммоси

10.4. Ёшларни касбга йўналтиришда миллий истиқлол мафкурасига асосланган маънавий-ахлоқий, маданий-маиший ишлар

10.1. Талаба ёшларнинг маънавий-ахлоқий одатларини тарбиялаш

Ҳозирги кунда ёшларни баркамол инсон, ўз ватанининг илғор кишиси сифатида тарбиялаш энг асосий масалалардан бири ҳисобланади. Чунки айнан ёшлар давлатимизнинг келажагидир.

Мамлакатимизда чуқур, кенг қамровли иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ислохотлар амалга оширилмоқда. Жамият маънавий юксалиш ва янгиланиш сари юз тутган бир пайтда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 3–сентябрдаги “Республика маънавият ва маърифат кенгаши қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги Фармони замиридаги ғоялар, улардан келиб чиқадиган асосий мақсадлар маънавиятнинг устуворлигини яна бир қарра тасдиқлайди.¹

Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш – Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Маънавият шундай қимматбаҳо меваки, у бизнинг қадимий ва навқирон халқимиз қалбида бутун инсониятнинг улкан оиласида ўз мустақиллигини тушуниб етиш ва озодликни севиш туйғуси билан биргаликда етилган. Маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аجدодлар ўғити билан бирга сингади. Она тилининг буюк аҳамияти шундаки, у маънавият белгиси сифатида кишиларни яқин қилиб жипслаштиради. Табиатга яқинлик, жонажон ўлканинг бениҳоя гўзаллигидан баҳраманд бўлиш маънавиятга озиқ беради, кучайтиради. Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади.^{2[2]}

Маънавияти юксак шахслар юртни танитади. Шахсни эса унинг маънавий қиёфаси танитади. Маънавият – тарбиядан бошланади. Таълим–тарбиясиз маънавиятнинг бўлмаслиги барчага аён ҳақиқатдир.

¹ К.Хошимов., М.Хошимова. Тарбиявий ишлар услубиёти. – Т.: ТДИУ, 2006.

^{2[2]} Собиров Б.Б. Талабаларда иқтисодий тушунчаларни шакллантиришда инновацион усуллардан фойдаланишнинг педагогик асослари. П.ф.н.илмий дараж. олиш учун ёзилган дисс. - Т.2004, 186- б.

Миллий педагогика асосчиларидан бири Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидир!” деган сўзлари фикримизга далил бўлади.

Тарбия – маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ва эҳтиёжларини назарда тутган ҳолда, ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро амалий ва назарий мулоқотиدير.

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда беқиёсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-ҳаракатини секин-аста кўникмага айлантириб бориш лозим. Бу эса, инсонни мушоҳада қилиш қобилятини тарбиялайди ва мушоҳада қилиш ақлни пешлайди. Ақл онгни сақлайди, онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тарзда инсон аста-секин комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан узоқ давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва кунт, иродани талаб этади.

Жамият тараққиёти тарихи шуни кўрсатадики, фақат маънавият-маърифат кенг кулоч ёйган, илм-урфон тараққий этган мамлакатдагина адолатли жамият куриш ва унда бир-бирига меҳр-оқибатли, камолотли инсонлар шаклланиши мумкин. Бундай жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи ва бунёдкорлик, яратувчилик ишига, эзгуликка интилиши кучли ва жамият фуқароларида соғлом фикр, ақл-идрок ҳар доим устувор бўлади.

Мустақиллик бизга маърифий, маданий, адолатли ва инсонпарвар жамият куриш имконини берди. Энди бу жамиятга ҳар бир инсон ўз ўрни, мавқеига яраша виждонан ҳисса қўшмоғи лозим.

Инсоннинг маънавияти унинг одоби, ахлоқий, ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий билимлари замирида шаклланади. Мазкур билимлар ўз навбатида инсон ижобий сифатларининг камол топиб, бойиб боришига олиб келади. Фазилатлар инсоннинг ижобий сифатлари мажмуидан иборат.

Сифат – алоҳида бир шахснинг муайян бир хислатини ифодаловчи ахлоқий категориядир.

Фазилат – алоҳида шахс, эл, элат, халқ, улусга тааллуқли бўлган ижобий ахлоқий сифатлар мажмуи.

Одамнинг инсон сифатида шакллана бориши жараёнида унинг камолоти даражаси одоб, ахлоқ, маданият, маънавият элементларининг унда қанчалик мужассамланганлиги билан белгиланади. Шу ўринда бу категорияларнинг моҳияти устида тўхталиб ўтиш жоиздир.

Одоб – ҳар бир инсоннинг ўзи бир инсон ёки жамоа билан бўлган мулоқотида ҳамда юриш-туришида ўзини тута билишидир.

Ахлоқ - жамиятда қабул қилинган, жамоатчилик фикри билан маъқулланган ҳуқ-одоб нормалари мажмуи.

Маданият – жамиятнинг ва унда яшовчи фуқароларнинг фаолияти жараёнида тўпланган барча ижобий ютуқлар мажмуаси.

Маънавият – инсон онгини акс эттирувчи барча ижобий, руҳий, интеллектуал фазилатлар мажмуаси.

Камолотга эришган, ҳар томонлама ривожланган авлодни тарбиялаш жараёни унинг доимий, мунтазам изчил ва бир тизимга кирган шаклда бўлишини

тақоза этади. Бу йўлда касбий таълим муассасаларида таълим жараёнини такомиллаштириш, профессионал фанлар сингари ғоявий мазмуни талабаларга янги жамиятнинг ҳар бир мутахассисига зарур бўлган ижтимоий дунёқарашни шакллантирувчи тасаввурлар заҳирасини ҳосил қилиши лозим бўлган ижтимоий гуманитар фанларни ўқитишга янгича ёндошув асосида ахлоқ малакаларини ҳосил қилиш мумкин. Талаба ёшларда ягона педагогик жараёнда маънавий-ахлоқий одатларни тарбиялашда қуйидаги вазифалар ҳал этилиши лозим:

- шўролар ҳокимияти даврида таълим соҳасидан ўрин олган мафкуравий маҳдудликдан ҳалос бўлиш;
- ўзбек миллий менталитети ва жаҳон цивилизацияси ютуқларига таянадиган маънавий қадриятлар тизимини мустаҳкамлаш;
- Шарқ мутафаккирлари асарларида кўтарилган Комил инсон ғояси таълимотларига амал қилиш;
- Ўзбекистон Республикаси Президенти асарларида таълим-тарбия хусусан ҳозирги замон ёшлари қандай бўлиши керак деган таълимотига нисбатан жавобларга тўла амал қилиш кабилар.

10.2. Касб таълими муассасаларида олиб борилаётган тарбиявий ишларнинг асосий моҳияти ва мазмуни

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган ўзининг мустақил тараққиёт йўлига асосланган ҳолда бозор иқтисодиётига тўла ишонч билан ўтиб бормоқда. Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек, «Сиёсий мустақиллик ривожланган, ўзаро мутаносиб, тўлақонли иқтисодиёт билан мустаҳкамланмас экан, у бор-йўғи қуруқ, баландпарвоз гаплар, сохта обрў-эътибор орттириш воситасига айланиб қолаверади».¹

Мустақилликнинг босиб ўтган йиллари давомида миллий хўжалигимиз иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиб, инқироз ҳолатидан чиқарилди ва унинг кўпгина соҳаларида барқарор ўсишга эришилди. Бозор механизмнинг таркибий қисмлари қарор топди ва унинг инфратузилмалари вужудга келтирилди, ҳозирги кунда эса иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, иқтисодиётни ҳар тарафлама эркинлаштириш амалга оширилмоқда. Энг муҳими шу давр ичида миллий истиқлол ғояси ва мафкураси шаклланиб, кишиларимиз онгига сингиб бормоқда.²

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов айтганларидек, «Истиқлол мафкураси кўп миллатли Ўзбекистон халқининг эзгу ғоя-озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу интилишлари, ҳаётий идеалларини ўзида акс эттиради»³

Бу қўйилган дастлабки қадамларимиз натижасида шаклланиб келаётган миллий иқтисодимиз янги ХХІ асрда биз яшамоқчи бўлган умумий уйимиз, яъни янгиланаётган ватанимизнинг ҳаётий асосини, унинг келгусидаги тараққиёт манбаини ташкил этади.

¹ Каримов И.А. Жамиятда тадбиркорлик руҳини қарор топтириш – тараққиёт гарови. /Халқ сўзи, 2001 йил 18 июль.

² Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Молия, 2002, 3-бет.

³ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2001, 6-бет.

Бугунги кунда халқнинг бой замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида мутахассислар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир. Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек: «.. бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири— буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз»¹.

Таълим-индивиднинг жамият ҳаётининг турли соҳаларига жамиятда мавжуд маданиятга тайёрлаш ва мослаштириш вазифасини бажарувчи ижтимоий институтдир,

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, ҳар қандай соҳада бўлганидек таълим соҳасида ҳам муаммолар мавжуд. Бу каби муаммолар мустақил республикаимизни ҳам четлаб ўтган эмас. Ушбу муаммоларни ҳал этиш ҳамда таълим соҳасида зарурий ислохотларни амалга ошириш мақсадида таълим тизимининг ҳуқуқий асослари яратилди. «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га кўра мамлакатимизда ягона узлуксиз таълим тизими ташкил қилиниб, таълим ислоҳоти ва унинг истиқболлари қуйидаги тамойиллар асосида белгиланди:

а) миллати, дини, ирқи, эътиқодидан қатъий назар, барча фуқаролар учун таълим олиш имконияти яратилганлиги.

б) таълим тизимининг узлуксизлиги, илмийлиги, дунёвийлиги ва изчиллиги.

в) таълимда умуммиллий, умуминсоний, маънавий-маърифий қадриятларнинг устуворлиги.

г) таълимнинг инсонпарварлиги, демократиялиги, таълим-тарбия муассасаларининг сиёсий партия ва бошқа таъсирлардан холилиги.

Демак, юқоридаги тамойиллар амалга оширилаётган экан, жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, хоҳ дурадгор, ҳисобчи, корхона раҳбари ёхуд машҳур сиёсатчи бўлсин, бу соҳага юксак ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўлиши лозим. Ваҳоланки, Юртбошимиз И.А.Каримовнинг «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, ақлли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт» деган шиори ҳамиша ҳар биримизнинг диққат марказимизда бўлиши шарт.

Касбий таълим муассасаларида олиб борилаётган ишларнинг моҳияти — унинг миллий истиқлол мафкурасига асосланган, маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий, ватанпарварлик, фуқаровий, меҳнат, маданий-маиший, экологик ва шу сингари йўналишлар билан эришиладиган ғоявий аъмол ва идеалларга мос ҳолда олиб борилиши мақсадга молик масаладир. Бу муаммоларни амалга ошириш барча педагогларнинг олдида турган юксак вазифадир.

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори - Т.: “Шарқ” нашриёт -матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1997, 5-бет.

Мустақиллик шароитида талаба-ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда қатор вазифаларни ҳал этиш талаб этилади. Жумладан:

- Ҳар бир таълим олувчининг онгида давлат мустақиллиги халқнинг олий ғоявий-ахлоқий кадрияти экани, ўз ватани билан фахрланиш, унинг хавфсизлигини таъминлаш ва Ўзбекистоннинг улуғ тарихий ўтмишига, бозор муносабатларига асосланган янги демократик жамият қуришда танлаб олган ўзига хос йўлини мустаҳкамлаш, ислом дини руҳи билан суғорилган олий маънавий-ахлоқий кадриятларни тўғри тушунтириш ва уни эътиқодга айлантириш;

- Таълим олувчилар онгига умуминсоний кадриятларни сингдириш, уларни замонавий кадриятлар эҳтиёжи - ўзини юқори тутиш ва виқор сақлаш, оилавий тантаналарда ўзини кўрсатишга уриниш, хизмат вазифасидан шахсий мақсадлар учун фойдаланиш каби иллатларга муросасиз бўлиш руҳида тарбиялаб бориш уларни юқори ахлоқ малакалари билан қуроллантиришнинг гарови бўлиб ҳисобланади.

Умуман олганда, ахлоқий тарбия тарбиявий ишлар комплексида етакчи ўрин тутди. Касб таълими муассасаларида талаба-ёшларда ахлоқий тарбияни амалга оширишда аввало ахлоқий тушунча ва ишонч ҳиссини яратишдан бошлаган маъқул. Чунки ёшларда ахлоқий тушунча эътиқодларни таркиб топирмай туриб, ахлоқий одатларни, хатти-ҳаракат билан боғлиқ малака ва одатларни ҳосил қилиб бўлмайди. Бунда асосан ёшларга ахлоқ-одоб норма ва қоидалари мазмунига оид билим беришга катта аҳамият бериш лозим.

10.3. Касб таълими муассасаларида ахлоқий тарбия муаммоси

Ахлоқий тарбия мазмунининг шаклланишида ўзбек мутафаккирларининг алоҳида хизматлари бор. Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби буюк мутафаккирлар тарбия жараёнига жиддий қараганлар ва бу борадаги қимматли фикрларини дунёга танилган асарларида баён этганлар. Ушбу асарлар нафақат ўзбек халқининг, балки бутун инсониятнинг ривожланиш жараёнида муҳим аҳамият касб этган. Уларнинг илмий қарашлари бугунги кунда ҳам инсоният учун дастурил амал бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Абу Наср Форобий - машҳур мутафаккир, қадимги Юнон илми ва фалсафасининг шарқдаги энг йирик тарғиботчиси. Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига асос солган мутафаккир. Форобий «Ақл ҳақидаги рисола», «Фалсафадан олдин нимани ўрганиш керак», «Субстанция ҳақида», «Фалсафа манбалари», «Логикага кириш», «Масалалар манбаи» каби 160 дан ортиқ рисоалар яратди^{3[3]}. Аллома бу асарларида давлат тузилиши ва уни бошқариш, турли ижтимоий низоларнинг олдини олиш ҳамда камолотга эришган ижтимоий жамоани яратиш каби масалалар устида фикр юритади. Етук жамоани вужудга келтириш, комил инсонни яратиш муаммосини ҳал этиш билан боғлиқ эканлигини биринчи бор ўрта аср шароитида Форобий олға сурди. Унинг «Идеал жамоа ҳақида», «Бахт-саодатга эришув тўғрисида» каби машҳур асарлари шу масалаларга бағишланган.

^{3[3]} Абу Наср Форобий. Рисоалар. М.М.Хайруллаев. - Т.: Фан, 1975 (71-72 бет).

Форобий таълим-тарбияга бағишланган асарларида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш зурурлиги, таълим-тарбия усуллари ва услубиятлари ҳақида фикр юритади. Унинг «Фозил одамлар шахри», «Ихсо-ал-илм», «Илмларнинг келиб чиқиши», «Ақл маънолари тўғрисида» каби асарларида ижтимоий-тарбиявий қарашлар ўз ифодасини топган.

Жамиятда мавжуд анъана ва урф-одатларда ҳам ахлоқ меъёрлари ва мазмуни ўз аксини топади. Ахлоқий тарбиянинг бир категорияси сифатида ахлоқий қадриятлар қабул қилинган ва бу ахлоқий қадриятлар ахлоқий тарбиянинг мазмунини ва меъёрларини белгилашда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Умуман қадриятлар деганда миллий ва умуминсоний қадриятлар тушунилади. Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Қадриятлар кишиларнинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган нарсалар, ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Сўнгра аста-секин субъект фаоллигининг орта бориши натижасида нисбий мустақил соҳа тарзида амал қила бошлайди. Ахлоқий мазмундаги қадриятлар боланинг онги ва фаолиятини фаоллаштиради, иш ва сўз бирилигини таъминлашга ёрдам беради. Бундай қадриятлар жумласига инсонпарварлик, маърифатпарварлик, меҳр-муҳаббат, поклик, катталарга ҳурмат, муҳаббат, хушмуомалалик, дўстлик, саҳийлик, саҳоват, ширинсўзлик ва бошқалар киради. Мазкур қадриятлар негизида жамиятда, оилада, мактабда болани юксак инсоний фазилатларга онгли равишда амал қилишга даъват этиш ғояси ётади.

Ахлоқий тарбия жараёнининг дастлабки босқичида шахс ахлоқ меъёрларига маълум даражада тўғридан-тўғри бўйсунган ҳолда кўр-кўрона амал қилса, ахлоқийликнинг юқори даражасига етганда, тўғридан-тўғри кўр-кўрона бўйсунмиш онгли идрок этишга яқка шахснинг ахлоқ меъёрлари ва жамият ахлоқ меъёрлари ўртасида уйғунликнинг ҳосил бўлишига эришиш лозимдир. Ахлоқий маданиятнинг муҳим белгиларидан бири ҳам худди ана шу шахс ва жамият орасидаги уйғун муносабатнинг, ахлоқий бирликнинг ҳосил бўлиши демакдир.

Инсон ахлоқий маданиятнинг энг оддий меъёрларини илк ёшлигидан бошлабқ аввал оилада, сўнг ўртоқлари билан бўладиган муносабатларида эгаллай бошлайди. Бу ахлоқий меъёрларга амал қилишнинг мотивлари турлича бўлади. Ота-онага бўлган ҳурмат ва муҳаббат болани ахлоқий талабларга амал қилишга ва шу орқали ота-онанинг ҳайрихоҳлигига ва меҳрига сазовор бўлишга ундайди. Бундан ташқари ахлоқий меъёрларга амал қилмаслик ҳолатида жазолашдан фойдаланиш ҳам болани огоҳ бўлишга ундайди. Ўз тенгқурлари билан мулоқотга киришиш иштиёқи, ички эҳтиёж ҳам болада ахлоқий меъёрларга амал қилиш мотивациясини уйғотади. Буларнинг барчаси ҳар бир ёш болани ахлоқий меъёрлар билан тўқнашишига ва уларга амал қилишни ўрганишига ёрдам беради. Шунингдек, инсонда ахлоқий меъёрларга амал қилиш малакасини ва кўникмасини ҳосил бўлишига олиб келади. Аммо бундай ахлоқий меъёрларга амал қилишни биз ҳали ахлоқий онглилик даражаси деб айта олмаймиз. Чунки бу ҳолда ахлоқий меъёрлар ички эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда эмас, балки ташқи таъсирларнинг натижаси сифатида вужудга келади. Шунга қарамай ахлоқий

даражанинг бу дастлабки поғонаси жуда муҳим аҳамият касб этади, чунки у бошланғич нуқта сифатида кейинги ривожланиш учун хизмат қилади. Ахлоқий ривожланишнинг бу босқичида атроф-муҳитдаги ахлоқий маданият даражаси энг муҳим роль ўйнайди.

Ривожланишнинг барча босқичларида жамиятда қарор топган ахлоқий билимлар янги ахлоқий билимлар билан тўлдирилиб бириши талаб этилган. Айтиш жоизки, бу қонуний жараёндир. Демак, ҳозирги вақтда ҳам ахлоқий билимларимиз қанчалик бой бўлмасин диалектик ривожланиш қонуни ушбу ахлоқий билимларни янада тўлдириб борилишини талаб этади. Айниқса Ўзбекистон Республикасида рўй бераётган сифат ўзгаришлар бугунги кунда ахлоқий қарашларни қайтадан талқин этишни, фан ва техниканинг ривожини натижасида эришилаётган янги билимлардан ахлоқий тарбия жараёнида фойдаланишни тақозо этишини назарга олсак, бу вазифанинг қанчалик зарурлигини ҳис этамиз. Демак, биз ахлоқий тарбияни учинчи вазифасини ҳам аниқлаб олдик бу: - ахлоқий билимларни янада тўлдириб бориш, илм-фан эришган янги билимлардан ва ютуқлардан фойдаланишни йўлга қўйишдан иборат.

10.4. Ёшларни касбга йўналтиришда миллий истиқлол мафкурасига асосланган маънавий-ахлоқий, маданий-маиший ишлар

Ўзбекистон Республикасида чуқур кенг кўламли ислохотлар амалга оширилаётган бир пайтда, замон талабларига жавоб берадиган олий маълумотли муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлашга ихтисослаштиришган узлуксиз иқтисодий таълим тизимини шакллантиришга биринчи даражали аҳамият берилмоқда. Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек: «Биз қийин шароитда келажагимиз пойдеворини куриб олдик. Бунга ўрнимизга келадиган ёш авлод қандай баҳо беради, лойиҳаларимиз, ишларимизни тарозига солиб кўриб нима дейди? Ҳар биримиз мана шу саволни дилга тугиб меҳнат қилишимиз лозим. Менинг ишончим комилки, Ўзбекистон халқи фаровон турмуш кечирадиган буюк давлат бўлади».¹

Маълумки, қайси давлатда кадрлар тайёрлаш сиёсати тўғри ва омилкорлик билан ташкил этилса, ўша давлатда ҳар доим тараққиёт бўлади.

Таълим ҳар бир жамиятнинг ажралмас қисми, маданияти ва ривожланишнинг асосий кўрсаткичидир. Ҳар қандай мамлакат истиқболли режалар тузар экан, аввало таълимга эътиборни кучайтиради. Шу маънода мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан бошлаб, давлатимиз раҳбарининг «Келажак бугундан бошланади», «Ҳозир тарбия масаласига эътибор қилинмаса, келажак бой берилади», «Тарбиядан ҳеч нарсани аямаймиз»² деган даъватлари остида таълим тизимини ислоҳ қилишга киришилди.

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

² Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999.

Мамлакатимиз халқ хўжалигини янада юксалтириш, республиканинг ақл заковат салоҳиятини ўстириш, давлатимиз қудратини ошириш, унинг мустақиллигини мустаҳкамлаш учун хизмат қиладиган Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонуни» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ишлаб чиқилди. Таълим тизимининг молиявий ва моддий таъминоти қонуний йўл билан ижобий ҳал этилди.

Фақат ўтиш даврининг ўзида мазкур дастур учун 65 млрд. сўм ажратиш кўзда тутилган. 1999 йилда бу мақсадлар учун 34 млрд. сўмдан ортиқ маблағ сарфланди. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда ялпи ички маҳсулотнинг 8-10 фоизга тенг қисми маърифат, таълим ва тарбияга ажратилмоқда – бу катта миқдордаги маблағдир. Масалан, республикаимизда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» доирасидаги таълим харажатлари 1999 йили 159,2 млрд. сўм, 2000 йили 248,8 млрд. сўмни ташкил қилган бўлса, 2001 йили 336, 1 млрд. сўм сарфланган.

1997 йилда ташкил топган «Умид» ва бошқа жамғармаларнинг кўмагида иқтидорли ёшлар ривожланган давлатлардаги нуфузли ўқув марказларида таҳсил олмоқдалар. Ёшлар хориж ҳаётини кўриб, халқаро ҳаётий тажриба орттириб, чет тилларини мукамал эгаллаб, замонавий бакалаврлик ва магистрлик даражасига республикаимизнинг турли босқичдаги кадрлар хорижий таълим марказларида тажриба ва малака орттириб келмоқдалар. Бундай ёндашувлар ҳам Ўзбекистон таълим тизимининг ёрқин истиқболига ва унинг мавқеини оширишга хизмат қилади.

Бугунги кунда келажаги буюк давлатни қуриш тафаккури, дунёқараши замон талабларига мос равишда ўзгарган мутахассисларимизга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Янгича фикрлайдиган, янги бозор шароитларида муваффақиятли хўжалик юритадиган юксак малакали, чуқур билимли мутахассисларни тайёрлаш давр талаби ва ҳақиқат тақозосидир.

Бугунги кунда иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида муҳандис-педагог мутахассислар тайёрлашнинг умумий мазмуни ва ўзига хос хусусияти шундан иборатки:¹

- у бозор иқтисодиётининг фундаментал асоси;
- замонавий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири;
- аҳоли касб таълимининг обрўли соҳаси;
- узлуксиз таълим тизимининг муҳим бўғинларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатимизда муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлаш тизимини барпо этиш ва ривожлантириш тажрибаси катта илмий ва амалий қизиқиш уйғотади, чунки у замонавий иқтисодий таълимнинг аҳолини таҳлил қилиш ва назарий жиҳатдан изоҳлаш, унинг узлуксиз касб таълими тизими билан уйғунлаштириш ва самарали дидактик ривожланишни башорат қилиш вазифаларини ҳал этиш имконини беради.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, - «Иқтисодиёт, сиёсат соҳасидаги барча ислохотларимизнинг асосий мақсади инсонга қаратилган. Мана

¹ /уломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. – Т.: Шарқ, 2002. 139-бет.

шунинг учун ҳам миллий уйғониш ғоясини амалга оширишга қобил янги авлодни тарбиялаш иши давлат иши, унинг устувор вазифаларидан бири бўлиб қолади».¹

Ривожланган мамлакатларда касб таълими (шу жумладан олий таълим)нинг бош мақсади – рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш ва барча тоифадаги малакали ходимларни тайёрлаш орқали рақобатбардош хизмат кўрсатишдан иборат.

Зеро, рақобатбардош мутахассисларсиз рақобатбардош иқтисодиёт бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистонда мазкур масалани муваффақиятли ҳал қилишда Кадрлар тайёрлаш миллий модели асос бўлиб ҳисобланади. У қуйидагиларни ўз ичига олади:²

шахс – кадрлар тайёрлаш тизимининг асосий субъекти ва объекти, таълим хизматини талаб этувчи ҳамда амалга оширувчи;

давлат ва жамият – таълим ва кадрлар тайёрлаш тизими фаолият кўрсатишини назорат қилиш ҳамда иш олиб боришнинг бошқаришни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларга талабгорлик кафолати;

узлуксиз таълим – ўз таркибига барча таълим турини, давлат таълим стандартларини, фаолият кўрсатиш тузилмаси ва муҳитини олган малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлаш асоси;

фан – юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва талаб этувчи, илғор педагогик ва информативий технологияларни ишлаб чиқарувчи;

ишлаб чиқариш – кадрларга бўлган талабни, шунингдек уларнинг тайёрланганлик ва сифат даражасига талабни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимларини молиялаш ва моддий-техник таъминлаш иштирокчиси.

Касб таълими муассасаларида ахлоқий тарбия муаммосини амалга ошириш учун қатор муаммоларни ҳал этишга эътиборни қаратиш керак. Улар:

1. Ўқитиш жараёнини илғор педагогик технология ва ахборот технологияси асосида уюштириш;

2. Талаба ва устоз ўртасидаги ахлоқий ҳамда ақлий савияни оширишга эришиш;

3. Таълим-тарбия масалаларининг қатъий режа асосида олиб борилиши;

4. Ўқув муассасасида ижобий эмоционал шароит яратиш;

5. Таълим олувчиларнинг ўқув муассасасининг умумий тартиб, ҳаёт тизимига риоя қилишига эришишни таъминлаш.

Шундай қилиб, ягона таълим-тарбия жараёнида ахлоқий тарбия ишини амалга оширишда суҳбат, мунозара, маъруза каби методлардан, ахлоқий одатларни эса машқ, турли фаолиятни уюштириш орқали амалга ошириш мумкин.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995 йил.

² Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ нашриёт матбаа концерни. 1997.

1. Республикамизда маънавият-маърифат бўйича қандай ишлар амалга оширилмоқда?
2. Тарбия мазмунининг моҳиятини белгилашда қандай ёндашувлар мавжуд?
3. Олий мактабда таълим-тарбия ишлари қандай шаклларда амалга оширилади?
4. Талабаларда маънавий-ахлоқий одатларни тарбиялаш деганда нимани тушунаси?
5. Тарбиявий ишлар механизмини таърифлаб беринг?
6. Касб таълими муассасаларида ахлоқий тарбия муаммоси қандай тартибда амалга оширилади?
7. Талабаларнинг ақлий фаолияти хусусиятлари қандай изоҳланади?
8. Маданият, маънавият, ахлоқ, одобга таъриф беринг?
9. Ахлоқий тарбиянинг мақсад ва вазифаси ҳақида сўзлаб беринг?
10. Шарқ мутафаккирларининг ахлоқий тарбия ҳақидаги қарашларидан мисоллар келтиринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Нишонов С. Комил инсонни тарбияси: ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари учун қўлланма. - Т.: Истиқлол. 2003.
5. Бордавская Н.В., Реан А.А. Педагогика. - М.: Питер, 2004.
6. Мунавваров А.Қ. Педагогика. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
7. [www. bilimdon. uz](http://www.bilimdon.uz). - Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг асосий веб сайти.

XI боб. Касбий таълимда бошқариш қобилиятини шакллантириш

- 11.1. Ўқув-тарбиявий жараёни бошқариш
- 11.2. Педагогик жамоа – ўқув муассасасини бошқаришнинг объекти
- 11.3. Педагогик фаолиятни бошқариш дастури
- 11.4. Раҳбар ва унинг шахси
- 11.5. Бошқарув фаолиятини амалга оширишда маркетинг

11.1. Ўқув-тарбиявий жараёни бошқариш

Мустақил Республикамиз амалиётида қўлланаётган қонунларимизда белгилаб берилган қонунларимиздан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, ҳар томонлама камолга етган баркамол инсон учун зарур бўлган маънавият қирралари - иймон, эътиқод, меҳр, ватанпарварлик, инсонга чексиз муҳаббат, дўстлик, мурувватлилик, қаноатлилик ва сабр-тоқатлилик, саҳийлик, миллий ғурур каби фазилатларни шакллантириш зарурдир.

Тарбиядан кўзланган асосий мақсад, ҳар томонлама маънавий ривожланган ақлий ва ахлоқий баркамол шахсни шакллантиришдан иборат. Шунга кўра тарбиявий фаолиятнинг мазмуни, ташкилий шакллари ва усуллари айнан ана шу мақсадга эришишни тақозо этади.

Тарбиявий иш маълум мақсадни кўзловчи ва узлуксиз давом этадиган жараёндир. Кўпинча бир неча мақсад ва вазифа бирданига бажарилади, бу эса ўқувчилар жамоасининг ақлий ва ахлоқий ўсишини таъминлайди.

Қуйида ўқув-тарбия жараёнининг қонун-қоидаларини кўриб чиқамиз.

1. Тарбиянинг маълум бир мақсадга қаратилганлиги қоидаси болалар жамоасининг ривожланиш истиқболларини кўра билишга ёрдам беради. Ҳар бир тарбиявий тадбир олдиндан пухта ўйланган, муайян мақсадни амалга оширишга бўйсундирилган бўлса, унинг ғоявий-сиёсий даражасини кўтаради, танланган усул ва воситалар мақсадга мувофиқ келади, уларнинг тарбиявий таъсири юқори бўлади.

Тарбия мақсадини белгилашда жамият талаблари, давр нафаси, миллий хусусиятлар асос қилиб олинади. Тарбиянинг мақсади - ҳар томонлама камол топган — мукамал инсон шахсини вояга етказишдан иборатдир.

Ўқитувчилар жамоаси ва ҳар бир ўқитувчи ана шу мақсадлардан келиб чиқиб, тарбиявий ишларнинг вазифаларини белгилайди, унинг мазмунини аниқлайди ҳамда мактаб иш шароитларини ҳисобга олган ҳолда ёш йигит-қизларни тарбиялашнинг шакл ва услубларини танлайди.

2. Тарбиянинг инсонпарварлик ва демократик қоидаси; Умумий таълим мактабида янги педагогик тафаккур эгаси, муносиб шахс, ўз ишининг устаси бўлган ўқитувчига эҳтиёж туғилади. Зеро ўқитувчининг билим савияси, маънавияти жамиятни ҳаракатга келтирувчи, тараққиётга элтувчи етакчи омиллардан биридир. Ўқитувчи ўзининг инсоний фазилатлари, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, кийиниши, одоб-ахлоқи ва муомаласи билан ўқувчи қалбига кириши, уни эзгулик сари йўналтириши зарур.

Бир бутун педагогик жараёнда таълим доимо тарбиявий вазифаларни, тарбия эса ҳаётни билиш, унга тайёрланишдек масъулиятли вазифани бажаради. Тарбиянинг вазифалари кўп қирралидир. Таълимнинг асосий вазифаси ўқувчи-талабаларни билимлар билан қуроллантириш бўлса, тарбияда ўқувчи-талабанинг жамиятимизда қабул қилинган ахлоқ-одоб қоидаларига мос келадиган эътиқодини, ахлоқий малака ва кўникмаларини, эҳтиёж ва интилишларини таркиб топтириш муҳимдир.

Ҳамма даврларнинг илғор кишилари тарбияга юқори баҳо берганлар. Халқ донишмандлари ва мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар, Ҳамза, Абдулла Авлоний инсон камолотини илм-фан ва тарбияда деб билдилар.

Тарбияшунос олим Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» асарида инсон камолотида тарбиянинг ролини алоҳида таъкидлаб шундай деганди: «Жаноби ҳақ инсонларнинг асл хилқатда истеъдод ва қобилиятни, яхши ила ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани айирадиган қилиб яратган. Лекин бу инсондаги қобилиятни камолга етказмоқ тарбия воситасида бўладир. Агар бола яхши тарбия топиб, бузуқ хулқлардан сақланиб, гўзал хулқларга одатланиб катта бўлса, ҳар ким қошида мақбул, бахтиёр бир инсон бўлиб чиқади. Агар тарбиясиз, ахлоқи бузилиб

ўсса, насихатни қулоғига олмайдиган, ҳар хил бузуқ ишларни қиладиган, нодон, жоҳил бир расвойи олам бўлиб қолади. Тарбия қилувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгани каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан бериб, катта қилмоғи лозимдир. Зероки, амри шарифи узра хулқимизни тузатмоққа амр қилинганмиз. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядир. Ахлоқимиз биносининг гўзал ва чиройли бўлишига тарбиянинг зўр таъсири бордир»¹.

Ўқув жараёнини бошқариш нисбатан осон, унинг натижалари дарҳол намоён бўлади. Тарбиявий жараён эса ғоятда мураккаб.

Шуниси қувонарлики, тарбиявий ишларга янгича муносабат мустақиллик маънавият негизи асосида ҳукумат қарорларида, халқ таълими ислохотларида, олимлар ва ижодкор ўқитувчиларнинг изланишларида ўз аксини топмоқда. Ўзбекистоннинг узлуксиз таълим тизимидаги барча ўқув муассасалари ёш авлод онгида миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш, маънавиятни миллий меросимиз билан бойитиш, ёш ватанпарварларни тарбиялашда янгича иш услублари асосида ижодий ёндашмоқдалар.

Маълумки, ўқув тарбиявий жараёни бошқариш педагогик жамоа фаолиятини ташкиллаштириш орқали амалга оширилади. Шу сабабли ўқув муассасасини бошқаришнинг асосий объекти педагогик жамоа ҳисобланади.

Ижтимоий бошқарувнинг асосий моҳияти қуйидаги икки асосий масалани ечишга қаратилади:

1. Педагоглар фаолиятини йўналтириш.
2. Педагоглар фаолиятини фаоллаштириш.

Биринчи масалани ҳал қилиш учун бошқарув субъекти ходимлар фаолиятини талаб этиладиган йўналишга солувчи маълум дастурни ишлаб чиқишга зарурат туғилади. Иккинчи масалани амалга ошириш учун эса шахснинг ҳиссий-эҳтиёж соҳасидаги талабларини (моддий ва маънавий, жамоадаги ижтимоий-психологик муҳитни яхшилаш, меҳнатни ташкиллаштиришнинг самарали йўллари ишлаб чиқиш) рағбатлантиришни қондирувчи имтиёзли шароитлар яратиш тақозо этилади.

Педагогик фаолиятни фаоллаштиришда бошқарув дастурининг сифати, яъни аниқлиги, реал шароитга асосланганлиги, пировардида юқори натижа бериши, ишланганлик даражаси ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ҳар бир соҳага оид дастурлар алоҳида хусусиятларга эга бўлади, бироқ уларнинг барчасида қуйидаги қонуниятлар кузатилади: бажариладиган иш қай даражада кўпроқ ижодий меҳнатни талаб қилса, жамият шу даражада инсонпарварлашиб ва демократлашиб боради, чеклашлар қай даражада кам бўлса ташаббус билан ишлаш даражаси шунча ортиб боради.

11.2. Педагогик жамоа – ўқув муассасасини бошқаришнинг объекти

Республикаимиз ҳукумати томонидан таълим соҳасида ўртага қўйилаётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан педагогик жамоага боғлиқ. Янги иқтисодий

¹ А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: 1992. 43-бет.

сиёсатга ўтиш шароитида таълим-тарбиядан кўзланган мақсадга эришиш вазифаси асосан педагогик жамоа зиммасига юклатилган. Бу ўз навбатида ўқув муассасасини бошқарадиган раҳбарнинг фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Қайси ўқув муассасасида ички ва ташқи назорат яхши йўлга қўйилган бўлса, ўша таълим масканида таълим-тарбия ишлари ҳам изчил бўлади. Педагоглар жамоаси ишини системали назорат қилиш бир томондан ҳар бир педагогнинг ўз иши учун масъулиятини оширади ҳамда ўз фаолиятида учрайдиган камчиликларни вақтида аниқлаш ва тузатиш имконини беради.

Таълим муассасаси ишини ҳар жиҳатдан тўғри ташкил қилиш, унинг самарадорлиги натижаси гаровидир. Бу эса жамоа меҳнати жараёнларини оқилона йўлга қўйишни тақоза этади. Бинобарин, ёшларни тарбиялаш кўплаб кишиларнинг умумий меҳнати жараёнида ҳал қилинар экан, демак бу меҳнатнинг муваффақияти кўп жиҳатдан уларнинг кучлари қанчалик тўғри йўналтирилганлигига, мақсадлар бирлиги ва ҳаракатлар мувофиқлиги қандай таъминланаётганлигига боғлиқдир. Акс ҳолда биргаликда қилинаётган жамоа меҳнатининг самарадорлиги пасайиб кетиши мумкин. Умум мақсадларга эришиш йўлида ўқитувчи-педагоглар ўртасида ҳамжиҳатликни таъминлаш, ўзаро ҳамкорлик алоқаларини изчил йўлга қўйиш, мактабни бошқаришнинг муҳим вазифаси бўлиб, бу вазифанинг пировард натижаси асосан раҳбарнинг фаолиятига боғлиқ.

Таълим муассасасини бошқаришда раҳбар:

1.Тизимни ташкил этишни ишлаб чиқиши, тадқиқот, лойиҳалаш ишларини йўлга қўйиб иш тартибини белгилаши, шошма-шошарликка йўл қўйилмаслиги.

2.Амалий иш бажаришнинг белгиланган тартибда ва тизимга мувофиқ бажарилаётганини текшириш.

3.Иш меъёрининг бузилишига йўл қўймасликни, қийинчилик ва тўсиқларни ўз вақтида бартараф этилишини кузатиши ва шу сингари бошқа муҳим ишларни амалга ошириши лозим.

Демак, таълим муассасаси раҳбари иш фаолиятини 4 босқичга ажратиб кўрсатиш мумкин:

1.Олинган ахборот асосида қарор қабул қилиш. Ишнинг вазифаларини ва йўналишларини белгилаш. Маълум объектив маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш. Яқин истиқболли режаларни белгилаш. Ишнинг мавжуд ҳақиқий аҳволини белгилаш, уларни таққослаш, имконият даражаларини ҳисобга олиш, вариантларни танлаш, муассасанинг ривожланиш йўлини белгилаш ва бошқалар.

2.Тегишли янги қарорларнинг асосий ғояларини уларни ижро қилувчиларга тушунтириши, олинган маълумотларга асосан ишни кўриб чиқиб, камчиликларни тузатиши, бу вазифаларни амалга оширишда ўқув-тарбияга оид тадбирларни амалга ошириши, кадрлар танлашдан тўғри фойдаланиши ва ҳоказолар.

3.Таълим-тарбия жараёнининг ҳақиқий аҳволи тўғрисида доимий ишончли маълумотлар олиб туриши, давлат дастурларининг бажарилишини, талабаларда ягоналикка эришилишини назорат қилиши, ўқитувчилар ва бутун жамоанинг ҳисоботларини эшитиб бориши ва бошқалар.

4.Фавқулодда юзага келган камчилик ва нуқсонлар ҳамда тўсиқларни бартараф этиши, интизомга оид суҳбатлар ташкил қилиши, шикоят ва илтимос

билан келган ота-оналарни қабул қилиши, муассасани бошқаришнинг асосий вазифаларидан чалғитмайдиган ишлар ва топшириқларни бажариши ва ҳоказолар.

Ҳар ўқув йилининг охирида педагоглар жамоаси фаолияти якунлари муайян шаклда аниқланади ва баҳоланади. Мазкур жараён бундан кейинги ишларнинг ташкил этувчиси ва бошланиши бўлиб хизмат қилади. Педагог ўқув йили охирида қилинган барча ишлардан олинган натижаларни солиштириб у ёки бу методларнинг қанчалик муҳим эканлигига баҳо бериши ва шу асосда тажриба тўплаши, ўз ишини такомиллаштириб бориши мумкин.

Йил давомида педагоглар жамоасида муҳокама қилиш учун барча педагогларнинг бир хилдаги тушуниши мумкин бўлган принципиал масалаларни қўйиб бориш ҳам яхши натижа беради. Жамоа раҳбари маънавият-маърифат борасидаги ишларнинг ҳақиқий аҳволини, машғулотларга, суҳбатларга, мажлисларга, турли мавзулардаги йиғилишларда мунтазам қатнашиш ҳамда ота-оналар, талабалар, педагоглар билан доимий суҳбатлар ўтказиш орқали ўрганиб боради ва айрим жузъий камчиликларни йўл-йўлакай тuzатиб боради.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, демак, жамоа раҳбари ва жамоа аъзоларининг фаоллигисиз, таълим-тарбия ишларида самарали натижаларга эришиб бўлмайди. Шу сабабли таълим муассасаси раҳбари доимо уларнинг кучига таянган ҳолда иш юритиши ва улар билан мунтазам равишда алоқада бўлиб туриши зарур.

10.3. Педагогик фаолиятни бошқариш дастури

Ушбу қонуният ўқитувчилардан ташаббусни, мустақил қарор чиқара олишни, ўз вазифасига ижодий ёндошувни талаб қилувчи педагогик фаолиятга ҳам том маънода тааллуқлидир. Шу сабабли бу соҳада бажарилиши қатъий талаб этиладиган директив дастурларнинг камроқ қўлланилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Мисол учун, бундай дастурларда иш тартиби, ҳужжатларни юритиш ва меҳнат фаолиятининг охирги натижасига аниқ талабларни белгилаш билан чекланиш мумкин. Таълим натижасига белгиланадиган талаб қатъий белгиланади ва у давлат таълим стандартларида расмийлаштирилади. Педагогик фаолиятнинг сифат кўрсаткичи эса, мос равишда таълим олувчиларнинг ушбу талаблар даражасига мувофиқлигида ўз аксини топади. Демак, директив бошқарув дастурларидан воз кечиш педагогларга чекланмаган эркинлик берилишини англатмайди. Ушбу йўналиш эътиборини таълим жараёни усуллари ва мазмунидан унинг якуний натижасига кўчирилишига қаратилган.

Бажарилишининг мажбурийлиги нуқтаи назаридан бошқарув дастурларини информатив ва директив турларга ажратиш мумкин. Жумладан, матбуотда нашр этилаётган турли илмий-методик тавсиялар информатив дастурлар ҳисобланади ва уларнинг бажарилиши мажбурий деб белгиланмайди. Педагоглар улардан фақат ўзи учун зарур деб билган қисмини бажариш ҳуқуқига эга. Информатив дастурларни бажариш тўлалилигича педагогнинг хоҳиши, унинг эҳтиёж ва истакларидан келиб чиқиб белгиланади. Директив ҳужжатларнинг бажарилиши мажбурий бўлиб, у тегишли тартибда назорат қилинади.

Жамиятимизнинг демократлашиб бориши натижасида информатив дастурларга бўлган эҳтиёж ортиб бориши кузатилмоқда.

Таълим муассасасини бошқариш концепциясини кўплаб бошқарув ғояларини ўзида мужассамлаштирган ташкилий модел сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Фаолият нуқтаи назаридан ёндашилганда, бошқарув моделида қуйидаги таркибий элементларни учратиш мумкин: мотив, мақсад, режалаштириш, жорий ахборотларни таҳлил қилиш, қарор қабул қилиш, ҳаракат, натижаларни баҳолаш ва тизимга тегишли тузатишлар киритиш.

Бошқарув жараёни даврий характерга эга бўлиб, мазкур даврларнинг ҳар бири ўз давомийлиги, татбиқ этилиш соҳаси, вазифалари ва ечимига эга. Бошқарувнинг алоҳида олинган даврини қуйидаги жараёнларни қамраб олган бўғин сифатида тасаввур қилиш мумкин:

1. Ахборотларни қабул қилиш ва уларнинг таҳлили.
2. Бошқарув қарорининг қабул қилиниши.
3. Таълим муассасаси фаолиятини режалаштириш.
4. Режани бажариш учун ишни ташкил қилиш.
5. Ҳисоб-китоб, назорат ишлари ва натижаларини таҳлил қилиш.

10.4. Бошқарув фаолиятини амалга оширишда маркетинг

Бугунги кунда касбий таълим муассасалари ҳам бозор иқтисодиёти қонуниятлари асосида фаолият кўрсатиши ва таълим олувчиларни рақобатбардош қилиб тайёрлаш талаб этилади. Бунда таълим муассасасининг маркетинг хизмати муҳим ўрин тутadi. Маркетинг тадқиқотлари кенг соҳадаги бир қанча масалаларни ўз ичига қамраб олади:

- қисқа (1 йилгача) муддатли ижтимоий-педагогик прогнозлар;
- узоқ (1 йилдан ортиқ) муддатли ижтимоий-педагогик прогнозлар;
- бозорнинг жорий ва истиқбол потенциалини ўрганиш;
- битирувчиларнинг ишга жойлашув статистикаси таҳлили;
- янги соҳалар мутахассисларининг иш ўринларини ўрганиш;
- янги иш ўринларини яратишнинг йўналишларини тадқиқ қилиш;
- бозор нархларининг белгиланиш характерини ўрганиш;
- таълим муассасаси иш фаолиятининг самарадорлигини белгилаш.

Таълим муассасаси бошқарувининг педагогик йўналиши барча имкониятларни асосий мақсад - ёш авлодни ижтимоий ишлаб чиқариш соҳасига муваффақиятли кириб боришини таъминлашга қаратилган бўлади. Таълим муассасаси раҳбари томонидан олға суриладиган режалар ва муҳим тадбирлар жамоада муҳокама қилиниши ҳамда мувофиқлаштирилиши лозим. Раҳбарнинг бу борадаги ҳаракатлари қўйилган вазифани амалга оширишга изчил ва қатъий ёндашиб борилганда доимо қабул қилинади ва қўллаб-қуватланади. Ўқув юрти раҳбари жамоада ўз ишини ўзаро ҳурмат ва талабчанлик асосида ташкил этиши лозим.

Раҳбарлик қилувчининг шахс ўз хатти-ҳаракатлари билан жамоага ибрат кўрсата олиши амалга ошириладиган қатъий чораларнинг тушунилиши ва ижобий самарасини таъминлайди.

Агар раҳбар ўз соҳасининг билимдони, дейлик у яхши бир педагог бўлиши мумкин ёки бўлмаса у ажойиб инсоний фазилатлари билан одамларнинг ҳурмат-эътиборини қозонган, уларни нимагадир оғдириш, нимагадир ишонтириш, нимагадир ундаш ёки нимагадир эргаштиришни қойилмақом қилиб уддалай оладиган бўлсин. Лекин у кундалик ташвишларидан ортиб, ўз устида ишламаса, бугунги куннинг долзарб муаммолари, дунё миқёсида рўй бераётган ўзгаришлар ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаса, бундай раҳбар ўзи истамаган ҳолда тузатилмас хатога йўл қўйиши ҳеч гап эмас. Юртбошимиз таъкидлаб ўтганидек "...бугунги ҳаёт шиддати, воқеалар ривожини шу қадар жўшқинки, биз маънавият ва мафкура борасида қанчалик муҳим ва зарур ишларни амалга ошираётган бўлсак-да, баъзи ўринларда афсуски кеч қоляпмиз".

Жамият ҳаётининг турли соҳаларида глобал ўзгартиришларни амалга оширишнинг энг муҳим муаммоларидан бири бошқарувчи кадрлар муаммосидир. Таълим ҳам жамиятнинг таркибий қисми сифатида ҳозирги замон шароитида ўқув юрти ишида бошқариш назариясидан фойдаланиш муаммоларининг янада ривожлантирилишига эҳтиёж сезади.

Раҳбарлар-раҳбар-менежер жамоасини шакллантириш мураккаб масаладир. Ҳаётнинг ўзи, бозор иқтисодиёти ва тадбиркорлик амалиёти бу масала унинг ҳал этилишига кўмаклашади. Бироқ кўп нарса кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, бошқарувнинг илғор тажрибасини ўрганиш ва ёйиш, бошқарув фани ютуқларини амалиётга татбиқ этиш бўйича мақсадга йўнатирилган ишга ҳам боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти тизимига ўтишнинг аниқ йўллари билан бири бозор шароитида бир неча юз йилдан бери яшаб келаётган илғор мамлакатлар тажрибасини ўрганишдан иборат. ХХI асрда бундай тажрибанинг жуда қимматли аспектларидан бири кенг ҳажмли "менежмент" тушунчаси билан қамраб олинган фаолият ва билим соҳасидир. Бунда "менежмент" тушунчаси бошқариш вазифасини касб сифатида амалга оширувчи одамлар-менежерларни ҳам англатади.

Бошқарувни мали жуда ёш, фанлараро ранг-баранг ютуқларига таянадиган илмий ва амалий билимнинг касби сифатида англаб етиш ҳозирги замон цивилизациясида мустаҳкам ўрин тутмо³да. Булар ХХ аср бошида Ф.Тейлорнинг "Илмий бошқарув", М.Вебернинг "Идеал бюрократия", А.Файолянинг "Маъмурият фани" каби асарларда ўзининг аниқ ифодасини топган. Бу билим соҳаси дастлаб бошқарувда қатъий ва ягона рационализм (амалийлик) йўлидан борди. Бироқ бу менежментда рационализмнинг барча афзалликларига қарамасдан, кўпчилик ҳолларда янги иқтисодий-ижтимоий шароитларда ўқув юртларининг иш самарадорлигини оширишда энг яхши йўл ҳам эмас экан. Бошқариш билимлари тизимида бошқариш рационализмининг чекланганликдан таъсирланиши сифатида бошқа феъл-атворий йўналиш мустаҳкам қарор топдики, бу ташкилотларда бошқаришнинг реал моҳиятини тушунишни чуқурлаштириш учун психология, социология, маданий антропология ютуқларини кенг жалб қилишга асосланган. Бу йўналиш асосида "одамлар орасидаги муносабатларни" такомиллаштириш, "инсон

омилини" ишга солиш, муҳандис-педагог, иқтисодчи-педагог ва бошқа ходимларнинг бошқарув жараёни ихгиросини ривожлантириш, пешқадамлик самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар амалга оширила бошланди.

Бошқарув тафаккури учун назарий ва амалий жиҳатдан бугунги кунда энг хос нарса нима? Адабий манбаларни таҳлил этишнинг кўрсатишича иккита янги оқим энг кўп кўзга кўринмо³да.¹

1. Халқаро меҳнат тақсмотининг чуқурлашуви, жаҳон иқтисодиётида рақобат ва ўзаро боқлиқликнинг ўсиши, транмиллий корпорацияларнинг ривожланиши, халқаро ахборот тизимларнинг яратилиши, интеграция хусусиятли бошқа тузилмалар муносабати билан юзага келган янги воқеаликларни жамоавий тафаккур қилиш.

Бошқариш бўйича кўплаб адабиётларнинг чоп этилиши, миллионлаб одамларга тушунарли бўлган менежмент бўйича дастурларнинг тарқалиши, турли мамлакатларнинг бошқариш тажрибасини текшириш орқали умумлаштириш, ҳолатларни ишлаб чиқиш, олимлар ва амалиётчиларнинг халқаро кенг алоқалари воситаси орқали «бошқариш» фани унга эҳтиёж сезаётган барча кишиларнинг мулкига айланмоқда.

2. Сўнгги йилларнинг хусусияти шундаки, бошқаришнинг оғир юкини ўз зиммасига олаётган ёки шу йўлга кадам қўяётган раҳбарларнинг тушунишлари ва фойдаланишлари учун кучлари етадиган бўлган, яхши ўзлаштириладиган рецептларга ҳамда ҳақиқатларга мурожаат қилинмоқда. Менежмент фан сифатида ўзининг бутун серкирралиги билан ўз йўли бўйича ривожланмо³да ва улкан истиқболга эришмоқда.

Шу билан бирга ҳозирги вақтда аҳолининг кенг қатламлари ҳам бошқариш ғояларига ва самарали бошқариш рецептларига астойдил қизиқмо³далар. Мазкур мавзу бўйича Д.Карнеги., У.Оучи., Т.Питер., Р.Уотермен каби муаллифларнинг қизиқарли ва жонли тил билан ёзилган китоблари, Л.Якокки, Г.Форд, А. Морит каби бир қатор йирик шахсларнинг мемуар асарларининг дунё юзини кўрганлиги фикримизнинг далилидир. Ҳатто мақсадлар бўйича «бошқариш», «оғишлар бўйича бошқариш» атамаларига ўхшаш «бестселле бўйича бошқариш» атамаси пайдо бўлди.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳозирги вақтда менежерларнинг сифати ва уларни тайёрлаш усулларигагина эмас, балки менежерларни касбий тайёрлашда раҳбарнинг ўзининг роли ҳам жиддий мунозараларга мавзу бўлиб қолмоқда. У махсус таълимга эга бўлган (кўпинча муҳандислик, ҳуқуқий, иқтисодий ва шунга ўхшаш билимларга қўшимча), профессионал бошқарувни касб қилиб олган.

11.5. Раҳбар ва унинг шахси

«Раҳбарлик қилиш» сўзига изохли луғатда бошқариш, маслаҳат бериш, кузатиш, йўналтириш, кўрсатма бериш каби таърифлар берилган. Бундан кўриниб

¹ С.С.Ғуломов.ва бошқалар. Ахборот тизимлари ва технологиялари. - Т.: "Шарк" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2000.

турибдики, ҳозирги даврда раҳбарлар зиммасига юклатилган талаблар жуда кўпдир. Уларни қуйидаги беш йирик гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Маънавий етуклик.

- сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий етуклик;
- маърифатлилик ва маданиятлилик;
- ходимларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга қодирлик;
- топиширилган иш учун шахсий жавобгарликни ҳис қилиш, ҳалоллик, виждонлилик.

- ташаббус ва илғорликни қўллаб-қувватлаш қобилияти.

2. Интизом ва меҳнатга бўлган муносабати.

- меҳнатсеварлик; жамоа ўртасида интизомни йўлга қўя билиш;
- атрофдагиларда меҳнатсеварлик ғазилатларини тарбиялай билиш;
- ишни режали олиб бориш.

3. Билим даражаси.

- иқтисодиётни, техника ва технологияни билиши;
- бошқариш илмини, функциялари ва тузилишини билиши;
- истиқболни билишга қодирлиги.

4. Ташкилотчилик қобилияти.

- ходимларни танлай билиш ва улардан самарали фойдаланишни уддалай билиш;

- қўл остидагиларни меҳнатга ўргатиш ва тарбиялаш салоҳиятига эга бўлиш;
- жипслашган жамоани вужудга келтира олиш;

5. Бошқариш самарадорлигини таъминлай олиш.

- бошқаришни коллегиял тарзда ташкил қила олиш қобилияти;
- иш ҳақида қисқа ва аниқ гапириш қобилиятига эга бўлиш;
- турли манбалардан иш учун зарур ахборотларни олиш қобилияти;
- бошқарув органи қарорларини бажариш устидан назоратни таъминлай билиш.

Ҳар бир раҳбар психологик билимлар билан бир қаторда муайян педагогик билимларга ҳам эга бўлиши керак. Айнан шу билимлар ёрдамида ёрдамида у ходимларга уларни тарбиялаш ва мукамаллаштиришлари янада самарали таъсир кўрсатувчи шакл ҳамда усулларни топиш мумкин.

Раҳбар қуйидаги муаммоларни ҳал этиши керак:

- ақлий ривожланиш (ходимларнинг умумий ва касбий маълумоти);
- маънавий бойиш (маданий тадбирлар ташкил этиш, этик муаммоларни ечиш);
- муомала маданиятини юксак даражага кўтариш.

Бунда қуйидаги тамойилларга риоя қилиш лозим:

- эзгу идеаллар билан машғул бўлиш;
- шахсий хислатларни такомиллаштириш.

Тарбиявий таъсир раҳбарнинг қуйидаги омилларни билишига боғлиқ:

- ходим маданияти ва маълумот даражаси, унинг ахлоқий касбий ва ҳаёт тажрибасининг қай даражада ривожланганлиги;
- жисмонан соғломлиги, маънавий баркамоллиги;
- индивидуал, ижтимоий-руҳий сифатлари;
- меҳнат жамоасидаги ижтимоий-руҳий муҳит;
- ахлоқий-маъмурий чорага ходимнинг муносабати.

Табиийки, тарбиявий таъсир умумий ва қотиб қолган бўлмаслиги лозим, чунки юқорида қайд этилган омиллар орқали ҳар бир муайян шахс учун ўзига хос ёндашувни талаб қилади. Шунинг учун тарбиявий таъсир ҳар бир шахснинг ўзига қаратилган бўлиши керак, бу эса раҳбар тарбиянинг турли-туман усулларида хабардор бўлишини тақоза этади.

Раҳбар тарбиявий таъсирни амалга оширишининг қуйидаги таъбир жоиз бўлса, «технологик тамойиллари» мавжуд:

1. Руҳий ўзига хослик, яъни шахсга тарбиявий таъсир ўтказишдан олдин унинг индивидуал, ижтимоий-руҳий сифатларини англаш лозим;

2. Маънавий мотивлар – ўзига бўйсунувчилар олдида юқори даражадаги хулқ-атвор эгаси эканлигини шахсан намоён этиш;

3. Якка тартибда ёндашиш, бу – ҳар бир шахснинг ўзига хос бўлган «аъло» томонини излаш;

4. Меҳнат фаолиятининг талабларига мослашиш, бу – ходим ақлий имкониятини аниқлаш ва ундан самарали фойдаланиш бўйича муаммони ҳал этиш;

5. Шахсий мўлжал. Бу – ходимда ноёб қобилият куртакларини ўстириш ва уларни ривожлантириш.

Умуман олганда, раҳбар ходимга тарбиявий таъсир кўрсатар экан, Г.Салъенинг қуйидаги сўзларини ёдда тутиши фойдадан холи эмас: «Шуни унутмангки, ҳамма учун мос андоза йўқ. Биз, ҳаммамиз – турли тоифадамиз ва муаммоларимиз ҳам турлича».

Қисқа хулоса

Таълим-тарбия ишларига янгича муносабат мустақиллик, маънавият негизи асосида ҳукумат қарорларида таълим ислохотларида олимлар ва ижодкор ўқитувчиларнинг изланишларида ўз аксини топмоқда.

Ўзбекистоннинг узлуксиз таълим тизимидаги барча ўқув муассасалари ёш авлодга миллий истиқлол мафқурасини шакллантиришда, маънавиятни миллий меросимиз билан бойитишда, ёш ватанпарварларни тарбиялашда янгича иш услублари асосида ижодий ёндошмоқдалар. Ўқув тарбиявий жараёни бошқариш педагогик жамоа фаолиятини ташкиллаштириш орқали амалга оширилади. Шу сабабли ўқув муассасасини бошқаришнинг асосий объекти педагогик жамоа ҳисобланади.

Шу нуктаи назардан келиб чиқиб, ушбу бобда ўқув-тарбиявий жараёни бошқариш, педагогик жамоа-ўқув муассасаси бошқаришнинг объекти, педагогик фаолиятни фаоллаштириш йўллари, таълим муассасасини бошқариш концепцияси, педагогик фаолиятни бошқариш дастури, раҳбар ва унинг шахси кабилар кўплаб мисоллар асосида баён қилинган.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Ўқув-тарбиявий жараёни бошқариш қандай амалга оширилади?
2. Педагогик жамоага таъриф беринг?

3. Маркетинг – нима?
4. Бошқарув фаолиятини амалга оширишда маркетинг тизими ҳақида сўзлаб беринг?
5. Бошқарув дастури қандай амалга оширилади?
6. Шахс ривожланишининг асосий психологик ва педагогик омиллари ҳақида сўзлаб беринг?
7. Шахс ривожланишини ҳаракатга келтирувчи қандай кучлар мавжуд?
8. Ўқув юртларида таълим жараёни қандай шаклларда амалга оширилади?
9. Менежмент – нима?
10. Раҳбарга шахсига қўйиладиган талаблар Синингча бугунги кун раҳбари қандай хислатларга эга бўлиши керак?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Профессиональная педагогика. Учебник для студентов. – М.: Педагогика, 2002.
2. Педагогика профессионального образования. Под ред. В.А.Сластенина. - Москва. Академия, 2004 г.
3. Е.Н.Пронина, В.В.Лукашевич. «Психология и педагогика». Учебник для студентов ВУЗов. - М.: Элит, 2004 г.
4. Ў. Толипов., М. Баракаев., Ш. Шарипов. Касбий педагогика. (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001 йил.
5. Н.Хўжаев ва бошқалар. Педагогика асослари. - Т.: ТДИУ, 2003 йил.
6. www.inter-pedagogika.ru.
7. www.bilimdon.uz. - Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг асосий веб сайти.

ХII боб. Мухандис-педагог ходимларни тайёрлаш ва малакасини ошириш

- 12.1. Касбий малакавий тузилмада кадрларнинг ўзгариши.
- 12.2. Ходимлар ихтисослигини таҳлил қилиш методикаси.
- 12.3. Кенг қамровли ва юқори малакали ходимлар тайёрлашга қўйиладиган асосий талаблар.
- 12.4. Ходимлар олий таълими.

12.1. Касбий малакавий тузилмада кадрларнинг ўзгариши

Олий таълим соҳасида сифат кўп қиррали концепция ҳисобланади. У таълим соҳасидаги барча функция ва фаолият турлари – ўқув ва академик дастурлар, илмий тадқиқот ва стипендиялар, мутахассис ходимлар билан тўлиқ таъминланганлик, таълим олувчилар, бинолар, моддий-техника базаси ва

жихозларни, жамият ва академик муҳит фаровонлиги йўлидаги барча ишларни қамраб олиши керак, - деган эди Президентимиз И.А.Каримов.¹

Таълим ва кадрларни касбий тайёрлаш таълим сифатининг асосий якуний сифатидир, бу қуйидагиларни ўз ичига олади:

- **инсонлар**: профессор-ўқитувчилар таркиби, таълим олувчилар, ўқув-ёрдамчи фаолият ходимлари, маъмурий ходимлар ва бошқалар;
- **технологиялар**: педагогик, тарбиявий, информациявий, бошқарув, назорат қилувчи ва бошқалар;
- **моддий-техникавий таъминот**: бинолар, жихозлар, лаборатория ва амалиёт базаси ва б;
- **меъёрий-ҳуқуқий ва ўқув-методик таъминот**;
- **разбатлантиришлар ва асослар**;
- **ташқи таъсирлар**: бозор иқтисодиёти талаблари, корхоналар, жамият ва давлат.

Таълим тизимининг юқорида келтирилган таркибий унсурлари устунлик қилувчи омиллар мажмуини белгилайди, булар таълим ва ходимларни касбий тайёрлаш сифатига таъсир этади.

Илмий-техника инқилоби даврида ишчи ходимларнинг меҳнат қилиш шароити ўзгаради, чунки ишлаб чиқариш жараёнида ишчи ходимнинг бажарадиган фаолияти, дунёқараши, ўрни ўзгаради. Ушбу ўзгаришлар яъни ишлаб чиқариш босқичларининг ривожланиши янги майлларнинг ўсишига олиб келади. Ишчи ходим ушбу ривожланишдан фойдаланган ҳолда янгича ишлашни хоҳлайди. Ходимлардаги ўзгаришларни кучайтиришда ишлаб чиқариш факторлари кучли таъсир этади. Бунинг асосида жисмоний меҳнат, яъни инсоннинг бажарувчи функцияси ётади.

Маълумки, ишлаб чиқариш жараёнида инсон асосан 4 асосий функцияни бажаради:

1. Ишчи ходим ўз жисмоний ҳаракати билан айлантирувчи ва ҳаракатлантирувчи ҳаракатлар ҳосил қилиши учун меҳнат қуролларини ишлатиши;

2. Меҳнат қуролларини бошқариши ва уларга таъсир кўрсатиши;

3. Уларни тўғирлаши ва таъминлаши;

4. Уларни лойиҳалаштириши ва ишлаб чиқариш жараёнига татбиқ қилиши.

Меҳнатни бошқаришда замонавий ишчи ходимга 1 ва 2 функциялардаги кўрсаткичлар аҳамиятли бўлиши билан бир қаторда меҳнатнинг мазмуни ва ижодийлигини оширишда 3-4 функциялар ҳам муҳимдир.

Тарихга назар солиб кўрсак, машинасозликда юқори малакали иш даражаси ошиб бормоқда. Масалан, 30-йилларда чилангар таъмирловчи 9-10 та станокда ишлай олган бўлса, ҳозирда эса 25-30 станокда бемалол бошқара олади ва 100 дан ортиқ металл ва нометалл материаллар билан ишлайди. Бундан ташқари у пайвандлашни ҳам билиши керак.

90-йилларда техниканинг ривожланиши янги типдаги станок ишчи ходимларини юзага келтирди. Кенг профилли универсал ишчи ходимлар вужудга

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992 йил.

келди. Ҳозирда бу ишчи ходимлар 14 та ихтисосликларни эгаллаган. Бу ихтисосликлардан токарлик автоматларни созловчилар, ярим автоматни, автоматлаштирилган станокларни созловчи ва бошқалар. Ишчи ходим созловчиларнинг бу гуруҳи электротехник билимга ҳам эга.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалигида ҳам юқори малакали ишчи ходим мутахассислар вужудга келмоқда. Маълумки, Ўзбекистон асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлашга асосланган аграр мамлакатлардан бири ҳисобланади. Мамлакатда яратиладиган ялпи ички маҳсулотнинг қарийиб 1/3 қисми қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти мамлакатга валюта тушумларини 55 фоизидан ортиғини таъминлайдиган муҳим экспорт манбаларидан бири ҳисобланади.

Мустақилликнинг дастлабки йиллари мобайнида республика қишлоқ хўжалигида бозор инфратузилмасини ривожлантириш мақсадида амалга оширилган ислохотлар ўзининг ижобий натижасини бера бошлади. Умуман олганда, қишлоқ хўжалиги мустақил республикаимиз иқтисодиётининг муҳим тармоғи ҳисобланиб, унинг замон талаблари даражасида ривожлантирилиши халқимизнинг фаровон турмуш тарзини ва истиқлолимизнинг барқарор бўлишини кафолатлайди. Бунинг учун эса, соҳани замонавий ва ҳар жиҳатдан хорижий юксак малакага эга бўлган мутахассислар билан таъминлаш бирламчи ва муҳим аҳамият касб этади.

12.2. Ходимлар ихтисослигини таҳлил қилиш методикаси

«Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади – деган эди Президентимиз И.А.Каримов¹, юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукаммал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади».

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да таълим хизматлари бозорининг стратегик мақсади сифатида, бозор муносабатларининг вужудга келиши шароитида самарали ишлашга қодир бўлган муҳандис-педагоглар фаолиятининг барча даражалари ва соҳалари учун мутахассис кадрларни тайёрлаш ва бу билан Ўзбекистон иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланишининг бутун жараёнига сезиларли таъсир кўрсатиш масаласи белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрлаш ҳар йили 38-40 минг киши атрофида ўзгариб туради.

1990-2000 йилларда мутахассислар тайёрлашнинг йиллик ўсиши кузатилди, 2000 йилда бу кўрсаткич 41690 кишини ташкил қилади. Бугунги кунда олий маълумотли мутахассисларга бўлган қўшимча талаб аста-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. февраль, 1995 йил.

секин ўсиб бориб ва 2003 йилда 50 минг кишини, 2005 йилга келиб эса 55-60 минг кишини ташкил қилади.

Шунингдек, бозор иқтисодиёти шароитини кўзда тутиб, мутахассисларни тайёрлаш соҳасидаги таркибий силжишлар сақланиб қолинади. Бу «Иқтисодиёт ва бошқарув» ихтисослиги бўйича мутахассисларга бўлган эҳтиёжнинг янада ошишини келтириб чиқаради. 1999-2000 йилларда иқтисодий ва ҳуқуқий йўналишдаги олий таълим муассасаларига ўртача йиллик қабул қилиш 16,4 минг кишини ёки умумий қабулнинг 9,2%ни ташкил қилади ва 1990 йилдан буёнги даврда 1,3 марта ортди. Бу, ўз навбатида, Олий таълим муассасаларида ўқиётганларнинг умумий сониди ушбу ихтисосликдаги талаблар сони улушининг 1990 йилдаги 9,940% ўрнига 1997 йилда 116,5% гача олиб келди.

Ўзбекистонда 1992 йилда 53 та давлат олий таълим муассаси мавжуд бўлиб, уларнинг улуши олий таълим муассасалари умумий соннинг 100%ини ташкил этарди. Давлат олий таълим муассасалари сонининг ўсиш жараёни қуйидаги тарзда юзага келди: 1985-1990 йиллар мобайнида уларнинг сони олий таълим муассасаларининг 100%и даражасида барқарорлашди; кейинги йилларда уларнинг ўсиш суръати бир йилда тахминан 3-4 тани ташкил қилди; 1990-1996 йилларда эса уларнинг сони 58 тага ёки 23,4% ошди.

Давлат олий таълим муассасаларида 1997 йилда 158,2 минг талаба таълим олди, бу 1995 йил билан солиштирганда 68,8%ни ташкил қилди. 2000 йилга келиб талабаларнинг сони 172,4 минг киши, 2002 йилда эса 198 минг кишига етди (йиллик ўсиш суръати 2-3%). Фақатгина 1995-2000 йилларда талабалар сонининг ўсиши қайд этилди; тегишлича, ҳар йили ўсиш суръати 1,5% ни ташкил қилди (1995 йил-192070, 2000 йил-198017)

Олий таълим муассасаларининг иқтисодий ҳудудлар бўйича тақсимланиши бир хил эмас: масалан, уларнинг 31% ёки 30 та олий таълим муассасаси Тошкент шаҳри ва пойтахт вилоятида жойлашган, шулардан Тошкент шаҳрида 30 та олий таълим муассасаси ёки 40%; Фарғона водийсида 11 та ёки 17,8%; қолган ҳудудларнинг улуши 34,2% даражасида бўлиб, Самарқанд шаҳрида 6 та олий таълим муассасаси жойлашган, бу Ўзбекистон давлат олий таълим муассасалари умумий сонининг 9% ига тенг.

Давлат олий таълим муассасалари талабалари сони олий таълим муассасаларининг улушига тахминан мос келади, масалан, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятининг олий таълим муассасалари барча олий таълим муассасалари талабалари сонининг 47,2%ини қамраб олади, бу ердаги олий таълим муассасаларининг улуши эса қарийиб 48% ни ташкил қилади.

Бугунги кунда малакали мутахассис ходимлар иш фаолиятини текширишда уларнинг ихтисослиги таҳлил қилинади, комиссиялар тузилади. Тузилган комиссия аъзолари ўқитувчилар ва врачлардан иборат бўлади.

Режа тузилади:

1. Меҳнат тури ва миқдорини аниқлаш;
2. Техник-ташкилий шароитлар;
3. Ишчи ходимлар бажарадиган ишлар;
4. Квалификация;
5. Махсус тажриба;

6. Жавобгарлик;
7. Махсус техник талаблар;
8. Махсус жисмоний техник талаблар;
9. Ташкилий тайёрлашга таклиф;
10. Илмий техник прогрессга етиб бориши.

Бу таҳлилларни шароитни ҳисобга олган ҳолда бажариш керак. Ходимларнинг ўқиши учун ўша ташкилот етарли даражада ўқув материалига эга бўлиши керак. Таҳлилнинг натижаси ходимларнинг таркибига боғлиқ. Меҳнатнинг сифати – унинг механизациялашганлиги ва автоматлаштирилганлиги, юқори малакали ходимлар билан таъминланганлиги билан белгиланади. Шу билан бир қаторда ходимнинг маълум бир соҳадаги аниқ фаолиятини белгилаб беради. Маълум соҳадаги ходимларнинг иш қуроли билан ишлаши сифатни бошқаришни белгилаб беради.

12.3. Кенг қамровли ва юқори малакали ходимлар тайёрлашга қўйиладиган асосий талаблар

Кенг қамровли ва юқори малакали ходимларни бошқаришда автоматлаштирилган бошқарув тизими номли янги меҳнат тури пайдо бўлди. Уларнинг меҳнатида бир қанча умумийликлар бор.

Кенг қамровли мутахассис ходим ўз фаолиятида бир қанча касбларни қамраб олади, зарур билимларга, кўникма ва малакаларга эга бўлади. Бу аралаш технология участкалардаги ишлаб чиқариш функцияларини амалга оширишда қўл келади. У ишлаб чиқаришнинг фан соҳасидаги билимлар билан қуролланган бўлиб, ишлаб чиқаришнинг ўзгариб турадиган шартларига тез кўникиб кета олади.

Кенг кўламли мутахассис ходимнинг профессионаллиги шу билан белгиланадики, унинг янги жойга ва янги шароитга тез кўникишидир. Бундай ҳолларда қайта қуриш ва тўғирлаш кўникмалари ҳосил бўлади. Амалий кўникмалар ўз-ўзидан ўзгармайди, булар ишлаб чиқариш шароитларининг ўзгариши, меҳнат жараёнлари тузилмалари ва унинг миқдори билан ўзгаради.

Профессионалликнинг юқори босқичларга кўтарилиши кўп функцияларни бажариши бошқа комплекс меҳнат билимларида ҳамда иш фаолиятининг кенгайиши билан келиб чиқади. Профессионал ишчи ходим ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни таҳлил қила олади. Бу жараёндаги асосий нарсаси, бу назарий билимларни билишда эмас, балки амалиётда ишлата олишдир.

Бугунги кунда интеграция жараёни техник жараёнда янги техникани бошқара оладиган ходимларни талаб қилади. Юқори малакали ходимлар юқори билимларга умумий техник билимга, тажрибага эга бўлган, ҳамда улар ишлаб чиқаришда янги билимларни ўзининг амалий фаолиятида қўллай оладиган ишчи ходимдир.

Алоҳида тармоқ корхона ёки ташкилот миқёсидаги муҳандис-педагог мутахассислар тайёрлашни ривожлантириш стратегияси хусусида гапирадиган бўлсак, бу стратегиянинг ҳам бир қатор ўзига хос хусусиятлари мавжуддир.

Бундай стратегиядаги асосий масала бўлиб тегишли тармоқ ва унинг корхона ёки ташкилот шароитидаги янги хўжалик юритиш тизимида янада самарали фаолият кўрсатишларини таъминлаш мақсадида уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашнинг замонавий шакл ва усуллари аниқ ишлаб чиқиш ва амалиётга самарали жорий этиш ҳисобланади. Бу стратегияга кўра, тармоқдаги ишлаб чиқариш фаолиятининг барча бўлинмаларига истиқболни тўғри баҳолай оладиган қўл остидаги кишилар билан ҳамкорликда ишлай оладиган ва ўз мутахассислиги соҳасини пухта ўрганган раҳбар кадрларни танлаш, шунингдек ишлаб чиқаришнинг барча бўғинлари учун юқори малакали, виждонли ва ҳар қандай шароитга мослаша олиш қобилиятига эга бўлган муҳандис-педагог мутахассисларни танлаш муҳим аҳамият касб этади. Шу мақсадларда муҳандис-педагог мутахассисларни касбий тайёрлашнинг турли усул ва шакллари стратегияда ўз ифодасини топади.

Маълумки, ҳар қандай корхона ёки ташкилотда мутахассислар ишини муваффақиятли ташкил этишда уларни комплекс ва тизимли тарзда ўқитиш муҳим аҳамиятга эгадир. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, мутахассисларни тайёрлашни ривожлантириш стратегияси ўз ичига барча ишлаб чиқариш бўғинларини қамраб оладиган турли хил ўқитиш шакллари олиши керак. Шунинг билан бирга мутахассисларни тайёрлашни доимий ва узлуксиз тарзда амалга оширишни таъминлаш ҳам стратегиянинг ҳал қилувчи аҳамиятга эга таркибий қисми ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, алоҳида тармоқ корхона ёки ташкилотлар миқёсидаги мутахассисларни тайёрлашни ривожлантириш стратегиясидаги мутахассисларни малакасини ошириш ва ўқитиш шакллари ўзида ифодалаган модел тасвирланган.

Кўриниб турганидек, бу стратегияда мутахассислар тайёрлашнинг аниқ шакл ва усуллари ишлаб чиқиш долзарб аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари, тармоқ, корхона ёки ташкилотлардаги стратегия ҳам кўплаб босқичларга эга бўлади, бироқ имкониятлардан келиб чиққан ҳолда бу босқичларга кейинги изланишларда тўхталиб ўтамиз.

Юқорида мутахассисларни тайёрлашни ривожлантириш стратегиясини иккига бўлиб кўриб чиқдик. Бироқ, бу дегани булар бир-биридан алоҳида ривожланадиган стратегиялар экан деб хулоса чиқаришни англамайди. Зеро албатта ҳар қандай тармоқ, корхона ёки ташкилотдаги бундай стратегиялар, биринчи навбатда, тегишли давлат стратегияларидан келиб чиққан ҳолда шакллантирилади.

Иқтисодий эркинлаштириш шароитида муҳандис-педагог мутахассислар тайёрлаш тизимини ривожлантириш стратегиясига қуйидаги бир қатор омиллар таъсир кўрсатади:

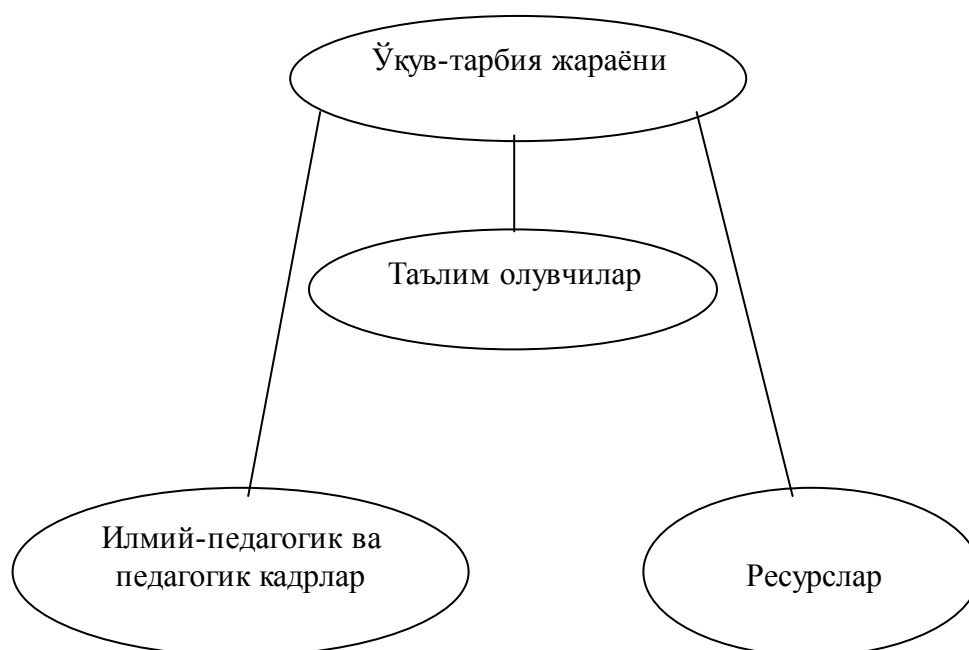
1. Мамлакатдаги таркибий ўзгаришлар. Маълумки, Ўзбекистон режали иқтисодий бошқарув тизимидан янги бозор иқтисодиёти механизми сари интилмоқда. Бу эса, табиий равишда, янги иқтисодий шарт-шароитлар ва тузилмаларни яратиш заруриятини юзага келтирди. Бундай шароитда янгича билим ва тажрибага эга бўлган мутахассисларсиз ҳеч қандай муваффақиятга эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам мамлакатимиздаги иқтисодий-ижтимоий

ўзгаришлар мутахассислар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг замонавий стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни талаб қилмоқда.

2. Бугунги кунда «меҳнат бозори»даги ишсизлик муаммолари. Бу айниқса, ўтиш давридаги мамлакатлар, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам алоҳида ечим талаб қиладиган муаммолардан ҳисобланади. Ўтиш давридаги мамлакатларда кўплаб саноат объектларининг тўлиқ ҳажмда ишлаш имкониятларининг камайиши, давлатнинг кўплаб назорат органларини қисқартирилиши, шунингдек, янги объектларга айлантирилаётган корхона мутахассисларининг замонавий билимларга эга бўлмаслиги оқибатида меҳнатга лаёқатли ишсизларнинг сони ортиб боради. Бунинг олдини олиш учун эса, бу ишсизларни қисқа муддатли қайта тайёрлаш тизимини ривожлантириш орқали бозор талабларига мос билим ва тажрибаларни оширишга катта эҳтиёж сезилади.

Мухандис-педагог кадрлар, таълим олувчилар ва уни таъминлаш учун зарур ресурслар ўқув-тарбия жараёнининг асосий компонентлари ҳисобланади.

5-чизма

Мухандис-педагог мутахасислар таълим хизматини талаб этувчилар сифатида олий таълим (бакалаврият, магистратура)нинг барча босқичида маънавий-ахлоқий ва касбий жиҳатдан шахс сифатида шакллантирувчилардир. Давлат таълим стандартлари ва ресурслари воситасида уларнинг сифатли таълим олиши ва касбий тайёрланиши кафолатланади. Таълим олувчиларнинг вазифаси ҳар томонлама ривожланган шахс бўлиб етишишлари учун олий таълим тизимидаги кенг имкониятлардан фойдаланишдан иборатдир.¹

Олий таълим ресурслари қуйидагилардан иборат:

- молиялар (бюджет ва бюджетдан ташқари манбалардан олинadиган);

¹ Эгамбердиев Э., Хўжамкулов Ҳ. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. – Т.: Маънавият, 2003. 81-бет.

- моддий-техника базаси, лаборатория ва амалий машғулотлар ўтказиш учун зарур бўлган;
- компьютер технологияларининг техникавий, математик ва дастур таъминоти;
- информация базаси (дарсликлар ва ўқув қўлланмалари, кўргазма материаллар ва жиҳозлар ва ҳ.к.).

Ўқув-тарбия жараёнининг санаб ўтилган компонентлари кадрлар тайёрлаш учун замин яратади. Уларнинг сифати ва рақобатбардошлиги айрим олинган ҳар бир компонентнинг ва умумий заминнинг ривожланганлик даражасига боғлиқдир.

XXI асрга келиб, янги техника ва технологияларнинг жадал суръатларда ўсиб бораётганлиги, ҳозирги кунда замонавий ахборот технологиялари айниқса, ҳалқаро интернет тизимининг бутун дунёни камраб олаётганлиги, мамлакатимизга чет эл сармояси орқали ривожланган мамлакатларнинг импорт асбоб-ускуналарини кириб келаётганлиги, шунингдек, корхона ва ташкилотларда янги талаблар асосида бошқарув ва ишлаб чиқариш тизимларини такомиллаштириш зарурияти кабилар етук малакали мутахассислар тайёрлашни талаб қилмоқда.

Шундай қилиб, иқтисодий эркинлаштириш шароитида Ўзбекистонда муҳандис-педагог мутахассислар тайёрлаш тизимини ривожлантириш стратегиясини жаҳон талаблари даражасида амалга оширишга катта эътибор қаратилмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтишимиз жоизки, замонавий бозор иқтисодиёти шароитида бундай стратегияда биринчи навбатда, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро интеграциялашувни янада чуқурлаштириш масаласига асосий эътибор қаратилиши керак. Шундай бўлгандагина республикамызда муҳандис-педагог мутахассислар тайёрлаш тизимидаги сифат критериясини кутилган даражада ривожлантириш имконияти юзага келади. Бу эса, мамлакатимиз корхона ва ташкилотларидаги иқтисодий ва ижтимоий самарадорликка эришишни, мос равишда мамлакат макроиқтисодий ўсишига эришишни таъминлайди.

12.4. Ходимлар олий таълими

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: — «...мақсадларимизга эришиш, янги, демократик жамиятни қуриш, илоҳотларнинг тақдири қандай интеллектуал кучларга эгаллигимизга, ёшларимиз қандай маданий ва профессионал савияга эришганлигига, қандай идеалларга эътиқод қилишига, маънавий жиҳатдан қанчалик бойишига боғлиқдир. Шу боис, аҳолининг маълумот олиш имкониятини ошириш, миллий тикланиш ғоясини амалга оширишга қодир янги авлодни тарбиялаш энг муҳим вазифаларимиздан биридир».¹

Бугунги кунда иқтисодий эркинлаштириш шароитида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи кишиларни ўқитиш ва малакасини ошириш учун махсус дастурлар ишлаб чиқилади. Чет элларда уларни ташкил қилишда махсус ўргатувчи ташкилотлар иштирок этади (масалан, бизнес мактаби, малака ошириш

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. — Т.: Ўзбекистон, 1995, 259-бет.

факультети, бошқарув университети). Ҳозирги кунда чет эл ва мамлакатимиз олим ва мутахассислари ёрдамида ишлаб чиқилган тадбиркорлик бўйича янги ўқув дастурлари кенг қўлланилмоқда.²

Йўналиш бўйича ўқув дастурлари қуйидагиларга бўлинади:

- бошланғич ўқиш дастурлари;
- тадбиркорлик ишини комплекс ўқишини таъминлаб берувчи дастурлар ва унинг алоҳида томонларини ўргатувчи дастурлар (масалан, маркетинг, банк иши, қимматбаҳо қоғозлар);
- бошқарув фаолиятини ўрганиш дастурлари ва мутахассисни ўқитувчи дастурлар ўқиш дастурини вақтинчалик омили бўйича қисқа ва узоқ муддатга бўлинади.

Ўқишнинг кўламига қараб қуйидаги дастурлардан фойдаланилади:

1. Доимий тавсифга эга дастурлар, кўпинча тўғри ёки қисман ўқиш дастури ҳисобланади. Уларга тадбиркорларни ўқитиш дастурлари киради.

2. Малакани ошириш дастурлари чет эллардаги каби бизнинг республикамызда ҳам кенг тарқалмоқда.

Кичик бизнес ҳам бошқа фаолият каби, доимо ишчиларни ўқитишни талаб қилади. Бу жараён кадрларни сифатини ва ривожланишини таъминлайди.

Ўқиш – бу одамнинг фундаментал билим олиш жараёнидир. Аслида, у мактабларда, коллежларда, институтларда, университетларда ёки бошқа жойларда амалга ошади. Ислохотлар ўқишнинг турларига таъсир қилади. Олий маълумот очиқ ва демократик ҳолда бўлади. Олий маълумотни ривожлантиришнинг бошқа кўриниши – бу олий ва ўрта махсус ўқишни интеграция қилишдир.

Олий маълумот ислохоти ўз ичига қуйидаги йўналишларни олади:

1. Янги такомиллашган ўқув дастурларини ишлаб чиқиш, замонавий мутахассисларни тайёрлашда халқаро ўқиш жараёнини ташкил қилиш.

2. Аудитория дарслари ва мустақил ишлар орасидаги ўқув вақтини энг қулай тарзда тақсимлаш ва бошқалар.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Халқ таълими вазирлиги мутахассислари иштирокида «Ўзбекистон Республикасида узлуксиз иқтисодий таълим концепцияси» ишлаб чиқилган. Бу концепцияда узлуксиз иқтисодий таълимни янада ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг стратегик йўналишлари белгилаб қўйилган бўлиб, улар муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлашнинг ва умумий иқтисодий таълимнинг жаҳон андозаларига мос келади. Узлуксиз иқтисодий таълим концепциясини амалга оширишдан кўзланган асосий мақсад халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинган таълим андозаларига мос юқори малакали кадрларни тайёрлашдир.

Концепция Ҳалқаро стандарт таълим классификацияси ва Ҳалқаро стандарт касб классификацияси қоидалари асосида ишлаб чиқилган. Концепция яратилишидан аввал кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилди. Бунда иқтисодий таълим бўйича жаҳон тизими, айниқса АҚШ, Англия, Франция, Германия, Япония ва Россия таълим тизими тажрибаси ўрганилди ва умумлаштирилди.

² /уломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес.-Т.: Шарқ, 2002, 147-бет.

Умуман олганда, таклиф этилган концепция асосан мухандис-педагог мутахассисларни тайёрлашнинг Инглизча-Америкача тизимига таянади. Аммо унда, Ўзбекистон иқтисодийнинг ўзига хос хусусиятлари, ўтиш даври, иқтисодий таълим босқичлари ва даражаларига бевосита таъсир кўрсатадиган хўжалик юритиш тизими ҳисобга олинган.

Узлуксиз иқтисодий таълимни жаҳон андозалари даражасига кўтариш концепциянинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Бу куйидаги мақсадларни кўзлайди:

- узлуксиз иқтисодий таълим тизимини жаҳон таълим тизими билан ўзаро уйғунлаштириш;
- мухандис-педагог мутахассислар билим даражасини халқаро миқёсда рақобатбардошлигига эришиш;
- дунёнинг етакчи мутахассислари ва таълим технологияларини мамлакатимизда мухандис-педагог мутахассисларни тайёрлаш тизимига жалб этиш;
- мухандис-педагог мутахассисларнинг бакалаврлик ва магистрлик дипломларини халқаро даражада тан олинишига эришиш ва бошқалар.

Бу жараёнда бўлажак мухандис-педагог мутахассисларни хорижий тилларга, асосан инглиз тилига ўргатиш алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасининг халқаро алоқалари мунтазам равишда кенгайиб ва чуқурлашиб бораётган бугунги кунда бу ҳаётий заруриятга айланди.

Ҳозирги кунда Республикада иқтисодий таълим тизимини ислоҳ қилиш борасида нуфузли халқаро ташкилотлар, олий ўқув юртлари ва жамғармалар билан фаол ҳамкорлик қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил иқтидорли ёшларнинг чет элда таълим олишларини қўллаб-қувватлаш «Истеъдод» жамғармасини тузиш ва Президент грантларини жорий этиш тўғрисидаги Фармони қобилиятли ёшларимизни хорижнинг энг нуфузли ўқув юртларида чуқур билим олишларига катта имкониятлар яратди. «Истеъдод» жамғармаси фаолиятини бошлаган 2000 йилдан то ҳозирга қадар юзлаб мухандис-педагог мутахассислар АҚШ, Буюк Британия, Япония каби давлатларнинг олий ўқув юртларида таҳсил олиб, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг турли жабҳаларида ўзларидаги етук малака ва жаҳон андозаларига мос келувчи билим даражалари билан фаол иштирок этиб келишмоқда. Ёшлар хориж ҳаётини кўриб, халқаро ҳаётий тажриба орттириб, чет тилларини мукамал эгаллаб, замонавий бакалаврлик ва магистрлик даражасига республикамизнинг турли босқичдаги педагог кадрлар хорижий таълим марказларида тажриба ва малака орттириб келмоқдалар. Бундай ёндашувлар ҳам Ўзбекистон таълим тизимининг ёрқин истиқболига ва унинг мавқеини оширишга хизмат қилади.

Таълимнинг моддий техникавий асосини ривожлантиришга ҳам шахсан Президентимизнинг ўзлари, ҳукуматимиз ҳам катта эътибор қаратмоқда. 1999 йил октябрь ойида давлатимиз раҳбарининг Жанубий Корея Республикасига қилган сафари пайтида Корея Эксим банки Ўзбекистонда академик лицей ва коллежларни ўқув жиҳозлари билан таъминлаш лойиҳасининг ижроси учун 35 миллион доллар миқдорида имтиёзли кредит ажратди. Шунингдек, Европа

Иттифокининг ТАСИС дастури асосида «Ўзбекистонда менежментни ўқитиш», «Ўқиш даврида узлуксиз таълим ва меҳнат бозорини шакллантириш» ва бошқа шу каби халқаро лойиҳаларида Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети фаол иштирок этиб келмоқда.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг кўп укладлилиги кенг қамровли иқтисодий муаммолар бўйича чуқур билимга эга бўлган муҳандис-педагог мутахассисларга талабнинг кун сайин ортиб бораётганлигидан далолат бермоқда. Шундай экан, макроиқтисодиёт ва давлат бошқарувчи бўйича муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлаш тизими сифат жиҳатдан қайта ташкил этилиши зарур. Шунингдек, йирик тадбиркорлик ва бошқарув бўғини мутахассислари малакасини ошириш тизими ҳам ривожлантирилиши лозим.

Шу билан бир қаторда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш ўқув муассасалари тизимини янада такомиллаштиришни тақозо этади. Бунинг учун биринчи навбатда, ўрта махсус, касб-ҳунар коллежларида кичик ва хусусий тадбиркорларни тайёрлаш тизимини шакллантириш ва ривожлантириш керак. Ўқув жараёнига тадбиркорлик фаолияти, ҳуқуқ, солиқ, молия ва банк иши, маркетинг, стратегик режалаштириш, суғурта асослари ҳақида билим берадиган фанларни дадиллик билан киритиш мақсадга мувофиқдир.

Университет бакалаврлик ва магистрлик дипломлари даражасини ошириш, муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлаш тизимини замон талаблари даражасида ривожлантириш учун муҳим асос ҳисобланади. Бунинг учун, ўқув муассасалари моддий базасини мустаҳкамлаш, уларни замонавий ўқув компьютер техникаси билан жиҳозлаш, зарур ўқув адабиётлари билан таъминлаш, ўқитишнинг турли шакллари кенгайтириш, профессор-ўқитувчиларнинг меҳнатга рағбатини кучайтириш кабилар муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида, Ўзбекистоннинг ҳар жиҳатдан ривожланиши ва мавжуд қийинчиликларни енгиб ўтиши самарали иқтисодий сиёсатнинг ишлаб чиқилиши ва амал қилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Президентимизнинг бевосита ташаббуслари билан олиб борилаётган иқтисодий сиёсат ўзининг бир қатор ўзига хос хусусиятлари ва устувор жиҳатлари билан мамлакатимизда мавжуд ишлаб чиқариш салоҳиятидан имкон қадар самарали фойдаланиш, уни жаҳон мамлакатларининг илғор тажрибасидан келиб чиққан ҳолда тежамкорлик ва рақобатбардошлик тамойилларига таянган ҳолда қайта такомиллаштириш, шунингдек, мамлакат иқтисодиётини чуқур интеграциялашув асосида ривожлантириш кабилар учун етарлича имкон яратмоқда.

Бирок, мамлакатда замонавий шароитларда самарали фаолият кўрсата оладиган ҳамда тадбиркорлик билан ҳар қандай иқтисодий фаолиятни муваффақиятли ташкил эта оладиган мутахассисларнинг етарли даражада эмаслиги иқтисодий ривожланиш моделини самарали амал қилишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатиб келмоқда. Бу эса, муҳандис-педагог мутахассислар тайёрлаш тизимини янги тамойиллар асосида ривожлантиришнинг ниҳоятда долзарблигидан далолат бермоқда.

Дунё сиёсатида рўй бераётган улкан янгиланишлар натижасида оламни тушуниш, идрок этиш ва унга муносабат ҳам ўзгарганининг гувоҳи бўлиб

турибмиз. Бизнинг мамлакатимизда ҳам инсон ҳақидаги тасаввур изчиллик билан ўзгариб бормоқда. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, бугунги кун кишилари кечаги кун одамларига нисбатан бошқача.

Тараққиёт жараёнида ижтимоий муносабатлар чуқурлашиб, давлатимиз умумбашарий мулоқотлар тизимига кириб борар экан, раҳбар кадрлар масъулияти ҳам кучайиб боради. Масъулиятни ҳис этиш эса биринчи навбатда, давлат манфаатлари, умуммиллий манфаатлар даражасида фикр қилиш билан чамбарчас боғлиқдир. Бугун инсондан кескин сифат ўзгаришлар талаб қилинмоқда. Инсон, унинг ақл-идроки, заковати, салоҳияти ижтимоий тараққиёт, олам яхлитлигининг бирдан-бир омилига айланишига эҳтиёж кучаймоқда. Замон инсониятдан ўз-ўзини англаб олишни талаб қилмоқда. Жамият тараққиётида муҳим ўрин тутадиган, бунёдкорлик руҳи билан йўғрилган ҳаётимизни обод ва фаровон бўлишига хизмат қиладиган янги ғоялар, таклиф ва тавсиялар бугун ҳар қачонгидан ҳам зарурдир.

Қисқа хулоса

Кенг қамровли мутахассис ходим ўз фаолиятида бир қанча касбларни қамраб олади, зарур билимларга, кўникма ва малакаларга эга бўлади. Бу аралаш технология участкалардаги ишлаб чиқариш функцияларини амалга оширишда қўл келади. У ишлаб чиқаришнинг фан соҳасидаги билимлари билан қуролланган бўлиб, ишлаб чиқаришнинг ўзгариб турадиган шартларига тез кўникиб кета олади.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг кўп укладлилиги кенг қамровли иқтисодий муаммолар бўйича чуқур билимга эга бўлган муҳандис-педагог мутахассисларга талабнинг кун сайин ортиб бораётганлигидан далолат бермоқда. Шундай экан, макроиқтисодиёт ва давлат бошқарувчи бўйича муҳандис-педагог мутахассисларни тайёрлаш тизими сифат жиҳатдан қайта ташкил этилиши зарур. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ушбу бобда касбий малакавий тузилмада ишчи ходимнинг ўзгариши, ишлаб чиқариш жараёнининг асосий вазифаси, ишчилар ихтисослигини таҳлил қилиш услуги, кенг қамровли соҳа ходимлари ва уларга қўйилган талаблар, ходимлар олий мактаби кабилар бўйича қатор маълумотлар келтирилган.

Ўз-ўзини назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Кенг қамровли соҳа ходимлари ва юқори малакали ходимлар тайёрлаш ва уларга қўйилган талаблар?
2. Кадрлар ихтисослигини таҳлил қилиш услуги ҳақида фикр билдиринг?
3. Кенг қамровли соҳа ходимлари ва юқори малакали ходимлар ҳақида тушунча беринг?
4. Касбий малакавий тузилмада ходимларнинг ўзгариши қандай амалга оширилади?
5. Ходимлар олий таълими ҳақида Сизнинг фикрингиз?
6. Касбий маҳорат деганда нимани тушунасиз?
7. Меҳнат шартномасига таъриф беринг?
8. Меҳнатни ташкил этиш ва унинг усуллари ҳақида фикр билдиринг?

9. Малака ошириш ва қайта тайёрлаш тизимида қандай ишлар амалга оширилади?

10. Мутахассисликларни таҳлил қилиб беринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
 2. Бордавская Н.В., Реан А.А. Педагогика. - М.: Питер, 2004.
- Профессиональная педагогика. Учебник для студентов. – М.: Педагогика, 2002.
3. Пронина Е.Н, Лукашевич В.В.. Психология и педагогика. Учебник для студентов ВУЗов. - М.: Элит, 2004 г.
 4. Толипов Ў., Баракаев М., Шарипов Ш. Касбий педагогика. (Маърузалар матни). – Т.: ТДИУ, 2001.